

domaćinstva sa 709 članova, a u 1966. još 121 domaćinstvo sa 546 članova - ukupno za dvije godine 225 domaćinstava sa 1.336 članova. Tu nisu bili "evidentirani brojni slučajevi koji se prvo odseljavaju u Makedoniju a odatle u Tursku".¹ Ovo evidentiranje se smatralo suvišnim, jer se "problem" smatrao okončanim iseljavanjem u drugu sredinu. Time se gubio trag statistički nepostojećim licima.

Iseljavanje je lokalnim partijskim organima često bila nametnuta, neželjena tema, zbog svoje masovnosti i očiglednosti, o kojoj se govorilo bez mnogo priprema, bez dovoljnog uvida u činjenice i spremnosti da se detaljnije istraži. Kao razloge za iseljavanje, Opštinski komitet u Novom Pazaru je, između ostalih, navodio i sljedeće: "Kod jednog većeg dela ovih građana vlada neizvesnost i nesigurnost za budućnost. Naime, postoji strah ukoliko bi došlo do rata, da bi za muslimanski živalj bilo još teže nego za vreme prošlog rata. Sem toga, u prilično velikom broju slučajeva se navodi sumnja u to šta će biti posle Tita. U vezi s tim, pojedinci izjavljuju: "Nama može ovde da bude dobro dok je Tito živ, a kad umre, ko zna šta će biti sa nama. Siguran sam tamo gde idem da ću živeti pedeset puta gore, ali ću bar svoju glavu skloniti da o njoj ne brinem"; "Ova zemlja je navikla da stalno menja vladare. I svaki je pre nego što su došli partizani na vlast, stvorio razdor podstičući na međusobno ubijanje pravoslavnog i muslimanskog življa. Nije ni sigurno koliko će ova sloboda dugo trajati i šta ako neko drugi dođe, opet ranija muka". Kao drugi razlozi za iseljavanje stanovništva navedeni su ekonomski: usitnjenost posjeda, veliki broj članova domaćinstva, male mogućnosti za zapošljavanje, te da su se iseljenici nadali da će preko Turske lakše otići u Njemačku na rad. Nakon ekonomskih navode se i religiozni motivi "da kod nas nema verskih škola i da je zbog toga sve manje hodža, a i ono malo što ima,

iskazati ga statistički zbog toga, što se dokumenta za iseljenje pripremaju postepeno i preko raznih organa, tako da u početnoj fazi nijedan od tih organa ne može imati detaljan uvid u to koliko se takvih lica priprema. Tako na primer prema nekim informacijama po kojima se može videti zahtev za vađenje pojedinih dokumenata potrebnih za iseljenje imamo samo na području opštine Novi Pazar još 33 porodice sa oko 300 članova domaćinstva u pripremi".

¹ Izveštaj Komisije o reorganizaciji organa unutrašnjih poslova i zloupotrebama u radu organa Državne bezbednosti na području opštine Tutin, interni materijal, Tutin januar 1967.

takođe se iseljava", zatim rodbinska povezanost, smatranje da im je Turska otadžbina. Kao jedan od bitnih razloga navedena je i propaganda, uz isticanje prijedloga sa "terena" da bi trebalo "zabraniti prolaznicima iz Nemačke da se zadržavaju u našoj zemlji, jer su takva lica najčešće nosioci propagande za iseljavanje".¹ Na partijskim sastancima su se diskusije vodile u limitiranim okvirima, bez potrebnog analitičkog uvida u složenost iseljeničkog procesa, sa mehaničkim ponavljanjima i konstatacijama. Linija nezamjeranja je doista bila najpogubniji način postojanja koja je omogućavala privremeno egzistiranje, ali bez izglednije perspektive.

Da bi se o iseljavanju i drugim pitanjima donekle progovorilo sveobuhvatnije i slobodnije bilo je neophodno da se izvrši obračun sa Službom državne bezbjednosti i osude njeni brutalni metodi rada. Ova služba je preko svoje široke saradničke mreže nadzirala cjelokupni društveni život u zemlji. Na sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ 16. juna 1966. obrazovana je komisija da ispita rad SDB. Komisija je izvještaj podnijela Izvršnom komitetu 22. juna, a već 1. jula plenarnoj sjednici CK SKJ na Brionima. U izvještaju su bile istaknute tendencije da se SDB "postavio iznad društva". To je konačno rezultiralo padom

¹ IAR, Opštinski komitet SKS Novi Pazar, *Informacija o pripremi i zahtevu muslimanskog življa za iseljenje u Tursku*, Novi Pazar 25.11.1965. "Kao neka potvrda tome u nekim slučajevima navodi se primer da je nekom iz grada odbijena molba za odpušt iz državljanstva, pa kada se navodno lično Titu žalio na Titovo pitanje zbog čega se iseljava iz naše zemlje, odgovorio je: "Kad bi ti nama garantovao da nećeš nikad umreti, ne bi se niko iseljavao". Posle toga, Tito mu je navodno rekao: "Idi kući, u roku od tri dana dobićeš odpušt". Po svojoj prilici ovakve i slične sumnje i priče su rasprostranjene kod većeg broja ljudi i na svim područjima naše opštine". U *Informaciji* se u vezi propagande dalje navodi: "U čitavoj ovoj propagandi sigurno određenu ulogu imaju i lica koja su bila neposredni učesnici u neprijateljskim formacijama, saradnici okupatora ili pak su po raznim osnovama osuđivana od strane naših državnih organa. Od ukupnog broja odraslih koji traže iseljenje, ovakvih lica ima 77 i to: 37 neposrednih saradnika i učesnika neprijateljskih formacija, 9 koji su materijalno pomagali neprijatelja i 31 osuđivanih po raznim osnovama". Međutim, u istoj ovoj *Informaciji* se navodi da se i za iseljavanje prijavilo i šest članova SKJ "koji su radi toga isključeni iz Saveza komunista". Isključenje iz SKJ je vršeno iz formalnih razloga, pošto je bilo nedopustivo da se član partije trajno iseljava u zemlju sa kapitalističkim društvenim uređenjem.

njenog čelnika Aleksandra Rankovića pod formalnom optužbom zloupotrebe Službe državne bezbjednosti, a u stvari, zbog pokušaja uspostavljanja "integralnog jugoslovenstva" kao glavnog izvora državnog hegemonizma, ili samo drugog imena za velikosrpski nacionalizam.¹ Radilo se o tradiciji policijske i vojničke države i politike kao primjenjene sile.² Postojalo je stotine hiljada policijskih dosijea građana, prije i poslije Brionskog plenuma. Polip civilne i vojne službe sigurnosti zahvatio je sve sektore rada i života SKJ i državnog aparata.³ Očekivano je pokretanje krivičnog postupka protiv glavnih aktera. Pojedini funkcioneri su bili pritvoreni ili pod istragom. Umjesto najavljenih progona, donijet je akt o opštoj amnestiji. Time su oprošteni potencijalni progoni za krivična djela, izvršena u vršenju funkcije u organima policije, a naročito političke policije. Po mišljenju Branka Petranovića nakon Brionskog plenuma počelo je razbijanje srpske federalne jedinice, ustvrđujući dalje da je "talas nacionalizma preplavio zemlju".⁴

U Službi državne bezbjednosti na Kosovu Srbi i Crnogorci su, prije pada A. Rankovića, bili petnaest puta više zastupljeni od Albanaca.⁵ Na VI sjednici CK SK Srbije održanoj u avgustu 1966. zauzet je stav da se "nacionalistički otpori" žigošu kao šovinistička praksa.⁶ U svojoj

¹ S. Inić, *Duga tradicija autoritarizma, "Helsinška povelja"*, Beograd februara 1999; detaljnije: M. Mišović, *Tamna strana brionske istine*, Beograd 1997.

² L. Perović, *Na tragu srpske liberalne tradicije*, u: M. Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003, 17.

³ B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 221.

⁴ B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo*, 113. M. Ekmečić će pisati da je nakon sporazuma Jugoslavije i Vatikana u julu 1966. počela obnova vjerskog života u zemlji. Vjerske zajednice će dobiti više slobode. U tom kontekstu on će, pod neprevaziđenim dojmom "vatikanskih urota", dalje reći da je nakon ovog sporazuma došlo i do pada A. Rankovića, afirmacije Makedonske pravoslavne crkve i priznanja muslimanske nacije. O tome vidi u. *Istorijski časopis*, knj. XLIV (1997), Beograd 1998, 291-293.

⁵ "Intervju", Beograd 4. septembar 1978; *Kosovski čvor: Drešiti ili seći*, Beograd 1990, 19.

⁶ "Diskriminacija i bezakonje, koje su činili neki delovi Službe državne bezbjednosti, naročito prema šiptarskoj narodnosti, predstavljaju drastičan vid šovinističke prakse, koja je u potpunoj suprotnosti sa Programom SKJ, Ustavom SFRJ i koja je umanjila velike rezultate dosadašnjih napora komunista i radnih

diskusiji Vali Deva, tada predsjednik PK SK za Kosovo, iznio je podatak da je na Kosovu bilo 120.000 policijskih dosijea. Samo za političke funkcionere do onih najviših bilo je 900 dosijea. Služba bezbjednosti je vršila naročit pritisak na albanske intelektualce. U posebno teškom položaju su bili nastavnici albanskog jezika, književnosti i historije. Oni su veoma često pozivani u UDB-u gdje im je "savjetovano" šta ne treba da predaju iz programa koji je inače bio zvanično odobren.¹ Deva je citirao i jedan udžbenik za škole Službe državne bezbjednosti u kojem se sistematski stvaralo nepovjerenje prema pripadnicima nacionalnih manjina u Jugoslaviji kao najpogodnijim eventualnim agentima inostranih obavještajnih službi.²

ljudi naše republike da se obezbedi svestran i ravnopravan socijalistički razvoj narodnosti". Upor. D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*, Zagreb 1978, 320-322; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1981, 571-572; Isti, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III, 385-386; D. Marković - S. Križavac, *Zašto su smenjivani*, Beograd 1985, 208-211; *Istorija SKJ*, Beograd 1985, 439-440; M. Tripalo, nav. djelo, 78; H. Poulton-M. Vickers, *The Kosovo Albanians, u: Muslim Identity and the Balkan State*, 148-149.

¹ *Izvori i oblici nacionalizma u SR Srbiji*, 35-36. U govoru na Osnivačkom kongresu KP Srbije, održanom od 8. do 12. maja 1945. Aleksandar Ranković je istakao kako se prilikom nasilnog sprovođenja jednog broja Albanaca za formiranje jedinica IV armije "jedan Šiptar naljutio na jednog sprovodnika, skinuo pušku i ubio ga... Ali naši drugovi rukovodioci hteli su da primene represalije, hteli su da streljaju 40 Šiptara za jednog ubijenog borca. Izbile su bune. Neki Šiptari su počeli da bacaju bombe. To je bilo, možda, nekoliko bombi. A naši rukovodioci su otvorili vatru i ubili 300 Šiptara... Drugi slučaj, koji je opet posledica birokratizma i zločinačke besvesnosti, jeste da su neki Šiptari iz tog transporta, smešteni u prostorijama gde je ranije bio neki magacin, neka barutana. I tu se ugušilo 130 ljudi" - cit. prema: *Osnivački kongres KP Srbije*, Beograd 1972, 157-158.

² "Kod njih je nacionalni momenat jak pa su kao takvi često spremni da rade za obavještajne službe matične zemlje. To je jedna od ozbiljnih i korisnih baza za otvaranje agentura. Oni su naši državljani, pa prema tome imaju sva prava naših građana - da služe vojsku, da budu državni službenici i narodni poslanici pa mogu direktno sa tih pozicija prikupljati informacije" - prema: *Izvori i oblici nacionalizma u SR Srbiji*, 35; Z. Sekulić, *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića*, Beograd 1989, 154-155. Na istom skupu Kolj Široka naglašava: "Trebalo bi mi sada da vidimo i da proveravamo šta je seljak iz Albanije, koji je prebegao u Jugoslaviju, doživeo kod nas? To treba da zapitamo neke ljude iz UDB-e".

Na diskusiju Vali Deve reagirao je Mihajlo Švabić: "Čovek mora da se stidi što se to događalo pored nas, pored naših organa, a da se nije dovoljno znalo o svemu tome, niti su preduzimane mere da se takve pojave i akcije spreče. Mi moramo od svega toga ne samo da se ogradimo, već da učinimo sve da se krivci pozovu na odgovornost, kako se više nikada ništa slično ne bi moglo dogoditi, jer je to težak udarac i za Savez komunista i za srpski narod".¹ Na ovoj sjednici nisu ni pomenuti problemi u Sandžaku, mada su joj prisustvovali, članovi CK Srbije. Selmo Hašimbegović i Hilmija Hasanagić, te kao gost Ramiz Crnišanin. Oni nisu uzimali učešća u diskusiji. Selmo Hašimbegović će docnije reći da nije znao o čemu će se na ovom forumu raspravljati, pa se nije ni spremio, pošto nije imao podataka sa terena.² Bez dovoljno hrabrosti i samostalnosti oni se nisu smjeli upustiti u obračun sa jednom rigidnom, diskriminatorskom politikom. Čekali su da drugi to urade.

Nakon pada Rankovića sa Kosova su počele stizati informacije o onom što se tu dešavalo proteklih godina. Petrit Imami iznosi da se i politika iseljavanja muslimana u Tursku pripisivala deformacijama Službe državne bezbjednosti.³ Iz Đakovice su izvještavali kako je za posljednjih desetak godina likvidirano deset građana, da su organi bezbjednosti pomoću jednog saradnika namamili na bjektstvo četiri učitelja u Albaniju i iz zasjede ih pobili, da su na sličan način još tri lica ubijena na granici, dva u zatvoru. Dvojica su, da bi izbjegla maltretiranja, izvršili samoubistvo.⁴ Nepovjerljivi stav prema albanskim kadrovima nije, po pravilu, dolazio zbog njihovih političkih stavova i ponašanja u radu, već je ležao u uvreženom srpskom nacionalističkom, pa i šovinističkom raspoloženju prema Albancima. To se ogledalo u

¹ Ali Šukrija je na ovom Plenumu podsjetio na veoma surovu akciju sakupljanja oružja od albanskog stanovništva na Kosovu u toku 1955.-1956. godine. Za tu akciju nije postojala odluka nijednog partijsko-političkog ili državnog organa, a nije se sprovodila nigdje drugdje u zemlji: "Ne oponirajući otvoreno, glasno i jasno, po cenu ličnih žrtava, dozvoljavali smo i omogućavali da dođe i do takvih teških deformacija u tako opsežnom vidu" Upor. D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 303-304; M. Tripalo, nav. djelo, 78.

² Dokumentacija R. Crnišanina.

³ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, "Danas", Beograd 26. septembar 1998.

⁴ Z. Sekulić, nav. djelo, 338.

gotovo neprekidnoj dominaciji srpskih i crnogorskih kadrova na Kosovu, u svim rukovodećim partijskim i državnim strukturama.¹ U razgovoru predstavnika Kosova sa predsjednikom Titom 1967. Vali Deve je Titu predstavio zbivanja na Kosovu pedesetih godina kada je izvršena masovna akcija oduzimanja oružja.² Tito je na tom sastanku, u vezi sa radom SDB-c, između ostalog, govoreći o njenom značaju u odbrani zemlje istakao: "Treba polaziti od toga da je Služba bezbednosti našoj zajednici potrebna. Razumije se nije nam potrebna onakva kakva je bila i takvu je više nećemo".³ Hajredin Hodža iznosi da je samo 1956. u toku potrage za oružjem po Kosovu bilo premlaćeno

¹ M. Minić, *Ratovi na Kosovu (1998/1999) i u Čečeniji (1994/1996)*, Sarajevo 2000, 21.

² V. Deve je govorio: "U jednom selu, Rakošu, pozvan je čovek u miliciju, traže od njega oružje. Ovaj kaže da nema. Onda ga uhvate za uši, pa mu čas jednu, čas drugu stranu prinose uz usijanu peć. Oružje, naravno, nije dao, jer ga nije imao. Taj čovek je ostao osakaćen i docnije je umro. U selu Vitini smo imali ovakav slučaj. Bila je zima, mesec februar. Prikupljeno je 50 seljaka i dovedeno na Južnu Moravu. Sve su bili Šiptari. Akcijom je rukovodio čovek iz UDB-e. Nateraju ih da uđu u hladnu, gotovo zamrznutu vodu i onda odrede jednog seljaka da skače čas na jedno, čas na drugo" - prema: Z. Sekulić, nav. djelo, 344.

³ M. Tripalo, nav. djelo, 77. Jedan od najviših rukovodilaca UDB-e Svetislav Stefanović je u razgovoru sa republičkim sekretarima za unutrašnje poslove 7.12.1961. isticao: "Mi državnu bezbednost ne možemo da odvojimo i da je orijentisemo samo da hvata špijune, sabotere, atentatore. Državna bezbednost, odnosno poslove državne bezbednosti, treba gledati u širem smislu, imajući u vidu našu stvarnost, jer kad neko počne da psuje, da gundā, da govori ovo i ono, šta ti znaš šta se njemu u glavi vrti. Za naš društveni sistem i socijalistički razvitak mnogo su opasnije tzv. antisocijalističke pojave, a te su pojave u mnogim slučajevima po suštini antidržavne- i pred tom istinom i našom stvarnošću ne smemo da zatvorimo oči". Naredne godine SSUP je donosi *Klasifikator službi državne bezbjednosti* u kojem su precizirani poslovi SDB-ea i data orijentacija na praćenje 37 osnovnih djelatnosti i pojava. Među njima su: neizvršavanje odluka organa samoupravljanja; nenamjensko trošenje sredstava, reagovanje na niske lične dohotke, nagrade i honorare; odnosi u kolektivu; kretanje cijena i njihov odraz na tržište; procesi u međukomunalnoj saradnji; zapostavljanje komunista i simpatizera socijalističko društvenog uređenja; reagovanje na razne mjere i događaje, kao na primjer, prilikom donošenja važnijih privrednih mjera, izbora, kongresa, konferencija" - nav. prema: Z. Sekulić, nav. djelo, 319.

30.000 Albanaca.¹ Aleksandar Ranković je predstavljao simbol centralizma i konzervativizma, a u nacionalnoj optici nesrpskih naroda on je simbolizirao opasnost od srpskog unitarizma i hegemonizma. U Srbiji je njegov odlazak, manje ili više otvoreno, doživljen i kao srpski nacionalni poraz. Nakon pada Rankovića uslijedila je temeljita rekonstrukcija sistema koja je izvršila radikalni prenos državne vlasti sa federacije na republike (i pokrajine) serijom ustavnih amandmana 1968.-1971. godine.²

U čitavom poratnom periodu u Srbiji, sve do Brionskog plenuma CK SKJ, pitanja iz oblasti međunacionalnih odnosa nisu bila česta tema raspravljanja u partijskom vrhu. Mada su postojali principijelni programski stavovi i ustavna rješenja o ravnopravnosti naroda, narodnosti i etničkih grupa u Jugoslaviji, nedostajala je debata o njihovom sprovođenju. U takvim uslovima o Bošnjacima nije bilo ni riječi, već je dolazilo do raznih pojava sektaštva. Nakon Brionskog plenuma i VI plenuma CK SK Srbije, taj problem je prvi put pokrenut na XIV sjednici CK SK Srbije u maju 1968. godine.³ Tek nakon Brionskog plenuma počelo se o problemima i iseljavanju iz Sandžaka na nižim partijskim forumima donekle slobodnije i otvorenije govoriti. Istodobno se pojavljuje "*izvestan broj iseljenika*" koji su željeli da se vrate u Jugoslaviju i prime jugoslavensko državljanstvo. Jugoslavenska diplomatsko-konzulama predstavništva o ovim zahtjevima nisu vodila

¹ Upor. H. Hodža, *Afirmacija albanske nacionalnosti*, 71; I. Vuković, *Stranputice*, 71. Ilija Vuković polemizirajući sa H. Hodžom navodi (str. 19) da se čak u SFRJ "svuda vodila oštra politička akcija protiv podstrekača i organizatora akcije iseljavanja za Tursku (kler, nacionalisti i drugi protivnici nove Jugoslavije). Upravo, istina je da su organi državne bezbednosti i na Kosovu, bili najviše angažovani protiv organizatora akcije iseljavanja u Tursku".

² V. Pešić, *Rat za nacionalne države*, u: *Srpska strana rata*, 21-22. Koča Popović, pak, smatra da je Ranković bio više "sprovodnik i saučesnik nego kreator politike koja nije izbegavala ni surovost" - opšir. A. Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb 1989, 142.

³ CK SK Srbije - Komisija za rad SK na razvijanju odnosa među republikama, narodima i narodnostima, Beograd 8.7.1971, stenogram.

evidenciju, "ali se računa ako bi se liberalizovao ovaj stav da bi ovaj broj bio vrlo veliki".¹

Komisija za rad SK na razvijanju odnosa među republikama, narodima i narodnostima CK SKS, čiji je predsjednik bio Velimir Matić, pokrenula je brojna pitanja vezana za položaj narodnosti u Srbiji. U okviru toga posebna pažnja je bila posvećena problemima sandžačkih opština sa muslimanskom većinom. Nastala je "*pogodna politička klima za iznošenje na javnost grešaka u radu organa državne javne bezbednosti*".² Uporedo su bile izražene tendencije da se ta pitanja amortiziraju. U Tutinu su, pak, lica zadužena za ispitivanje zloupotreba u radu državne bezbjednosti dobijala prijeteća anonimna pisma.³ Pojedini milicioneri u Novom Pazaru, poput vodnika Bejte Dizdarevića su počeli ukazivati na devijantna i nacionalistička ponašanja načelnika SUP-a Časlava Nedeljkovića koji je psovao pojedinim Bošnjacima "*tursku majku*", na šikaniranje pojedinih milicionera Bošnjaka, pokušaje njihovog prevremenog penzionisanja: "Zbog toga što nisam hteo da bijem bez razloga ljudi su me stalno progonili. Ljudi koji nisu hteli da maltretiraju ljude su proganjani i svakojako nazivani, dok su ljudi, koji su se služili pendrekom i prebijali ljude bez opravdanih razloga, isticani kao najbolji".⁴ U Novom Pazaru su tiho ocijenili, uz predočavanje da su na čelu državne bezbjednosti

¹ IAR, SO NP, Sjednica SO Novi Pazar od 24.2.1969, *Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku uz otpust iz državljanstva*, Sekretarijat za unutrašnje poslove SO Novi Pazar, Novi Pazar novembra 1968.

² *Izveštaj Komisije o reorganizaciji organa unutrašnjih poslova i zloupotrebama u radu organa Državne bezbednosti na području opštine Tutin*, interni materijal, Tutin januar 1967.

³ *Izveštaj Komisije o reorganizaciji organa unutrašnjih poslova i zloupotrebama u radu organa Državne bezbednosti na području opštine Tutin*, interni materijal, Tutin januar 1967.

⁴ On je ukazao i na maltretiranje muslimana u sjeničkom i tutinskom kraju, ističući primjer izvjesnog Bibića iz Detana koji nije smio da dođe na treće saslušanje u UDB-u, već se objesio. Rasim Dizdarević, koji je bez krivice bio osuđen na devet godina zatvora, zbog maltretiranja i tortura u zatvoru koje je nad njim vršio Krsto Malešević, kapetan milicije u Tutinu, pokušao je samoubistvo prerezivanjem grkljana. - *Bilješka R. Crnišanina o razgovoru sa Bejtom Dizdarevićem, vodnikom Narodne milicije iz Novog Pazara*, Novi Pazar 19.9.1966.

neprestano bili ljudi "pravoslavnog porekla, iako je sastav stanovništva mešoviti", da ranije ponašanje državne bezbjednosti u ovom kraju, tzv. "vreme Hrana Bogdanovića, Lala Minića i drugih koji su smatrali da im je sve dozvoljeno", nosi pečat "ranijih zloupotreba i bahatosti njenih rukovodilaca".¹ Nekritičan izbor službeničkog aparata kao i stalno horizontalno kruženje kadrova iz sopstvenog sastava, imalo je za posljedicu da se godinama ne mijenjaju metodi djelovanja ove službe. Ona je u ovom kraju praktično sve kontrolirala. Zanimala se i time koliko će pojedine fabrike nabaviti sirovina, koliko će proviziju dati svojim komercijalnim posrednicima, koliko se zalažu na radu radnici u pojedinim fabrikama. Opštinski komitet SK u Novom Pazaru je konstatirao kako je bilo dosta žalbi na ponašanje pripadnika državne bezbjednosti, da su pojedinci bili maltretirani i tučeni, ali da one "nisu mogle biti potvrđene", kao i da, s obzirom na ovlaštenja, lične sposobnosti i znanja pripadnika ove službe, "kao i često nesiguran oslonac sredine u kojoj se radi", nisu isključene slične insinuacije.² Opštinski komitet nije ulazio u deformacije rada službe državne bezbjednosti. Umjesto da se pojave nasilja, maltretiranja i diskriminisanja građana ispituju u cjelosti, ovaj opštinski partijski organ je čak kritizirao komuniste i građane što su ove slučajeve isticali, nazivajući ih senzacijama.

Slična uopštavanja su dolazila i iz Tutina uz isticanje potrebe stvaranja "čvršćeg i iskrenijeg akcionog jedinstva među svim progresivnim snagama i građanima".³ Komisija koju je, nakon IV Plenuma, formirao OK SK Tutina da ispita deformacije UDB-e na tom području konstatirala je da su rukovodioci i načelnici te službe "pravoslavci - među muslimanskom većinom". Ova komisija je nakon obilaska terena u svom izvještaju naglašavala kako su u Ribarićima pripadnici ove službe, pedesetih godina, pretučene ljude stavljali u jamu

¹ Opštinski komitet SKS Novi Pazar, interni materijal, Novi Pazar 28.9.1966.

² Opštinski komitet SKS Novi Pazar, interni materijal, Novi Pazar 28.9.1966.

³ Izveštaj Komisije o reorganizaciji organa unutrašnjih poslova i zloupotrebama u radu organa Državne bezbjednosti na području opštine Tutin, interni materijal, Tutin januar 1967. Komisija u sastavu: Meho Bačević, predsjednik, i članovi Hazbo Binjoš i Sait Pramenković pribavila je 53 pismene izjave Muslimana o maltretiranjima kojima su bili izloženi od pripadnika državne bezbjednosti.

da bi od njih dobili željeno priznanje; u Delimeđu su tukli hodžu Jusufa Zumberovića iz Glogovika, da je Bešir Etemović preminuo od posljedica mučenja i maltretiranja.¹

Lokalni partijski funkcioneri ipak još nisu bili spremni, niti su imali značajnije podrške viših državno-partijskih organa da studioznije analiziraju osjetljiva pitanja, kao i problem iseljavanja Bošnjaka u Tursku. Radilo se o "posipanju pepelom", o zadocnjelom, djelimičnom otvaranju složenih pitanja ovog regiona. Rijetki, hrabriji pojedinci pokušavali su svojim izlaganjima da utiču na uopštene, razvodnjene zaključke koji su još uvijek zadovoljavali samo prostu formu.² Ti organi ipak nisu bili središte moći, niti donošenja nekih značajnijih odluka. Na četvrtoj, proširenoj sjednici OK SK Novi Pazar održanoj 21. jula 1966. godine, Zaim Pružljanin govoreći o problemu iseljavanja Bošnjaka i motivima odlaska, pomalo konfuzno ističe sljedeće: "Upravo se dešava da imamo cirkulaciju punih autobusa direktno Novi Pazar-Turska. Mi stojimo i mirmo gledamo iako konstatujemo da nam se u tom broju nalazi i jedan broj ljudi koji je neobavešten i kao takav naseo, listom se ide a znate li šta znači to kada se kaže listom ide? Drugovi iz sekretarijata prvu godinu dve dana pripremali su informaciju o iseljavanju muslimanskog življa u Tursku. Nama te informacije nisu date, već sam ja kao sekretar Opštinskog komiteta o tome bio obavešten u Sreskom komitetu i da sam je tada dobio. Radilo se o svega 12-13 hiljada ljudi. Međutim, kada su te evidencije sredene videlo se da nema ni 1/4 od tog broja. Ta informacija je data za 5-6 godina unazad i odnosila se na jedan broj ljudi koji su odseljeni za Skoplje. Kad smo mi neke analize pravili pre tačno godinu dana i to imali na razmatranju jednom prilikom na sednici komiteta ispostavilo se da imamo oko 316 domaćinstava koji pripremaju dokumenta itd, ali je rasprostranjena jedna krilatica "da sve živo ide", odnosno da ide kod nas sa zahtevima da se to konačno sredi. I mi smo zahvaljujući Službi kad smo seli da to

¹ H. Hasanagić, *Nevolje sandžačkih Muslimana*, 65.

² S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 129. Vule Popović "silkovito" piše o iseljavanju iz tutinskog kraja: "U posleratnoj idilici započeti progresivni procesi i otrežnjenja pokrenuli su ovdajne migracije ka Turskoj i drugim krajevima zemlje" - prema: V. Popović, *Rodoslov suvodolskih Popovića*, 200.

analiziramo, zaustavili tu stvar".¹ Na istoj sjednici Ejup Mušović je predočio: "Sinoć je otišlo pet porodica, noćas će nekoliko njih otići to je sigurno... Iz Jugoslavije se može otići u Tursku za 40.000 starih miliona starih dinara... Ako smo mi do krajnje mere liberizovali pravo da se može ići, onda treba i dozvoliti i da se neko vrati. Verujem da bi imalo ljudi da se vrati". Opštinski komitet je na ovoj sjednici zaključio da su motivi zbog kojih se iseljavaju su veoma različiti, "ali sve više dominira jedan, jer svakim iseljenikom multiplicira se rođačka veza koja u ogromnom broju postaje pokretačka. Ali isto tako ima i osećaje nesigurnosti za budućnost koju potpiruju špekulanti raznih boja koji trguju dozvolama i zemljom, a najviše neprosvećenom sirotinjom. Ponegde se jave i politički razlozi koji imaju inspiracije u nemirenju sa uređenjem koje se od vere ograđuje. Nisu retki ni razlozi ekonomske prirode. Pored energičnog političkog angažovanja nužne su i administrativne mere kojima bi se obustavilo svako izdavanje dozvola za iseljenje".² Uočljiva je bila doza opreznosti i izvjesne kolebljivosti u nastupima komunista Bošnjaka, u strahu za sopstvenu budućnost i položaj, koja ih je onemogućavala da iznose konkretnije podatke i činjenice.

U Tutinu je 28. januara 1967. održano savjetovanje predstavnika opština Tutin, Sjenica, Novi Pazar i Rožaje o problemu iseljavanja u Tursku. Časlav Nedeljković, načelnik novopazarskog SUP-a, predočio

¹ On dalje ističe: "Neću da kažem da sam siguran da nije bilo svesnog delovanja u pravcu što većeg iseljavanja muslimanskog stanovništva za Tursku i neću da kažem da sam siguran, kao što ne mogu da tvrdim ni da neko želi da se odavde iseljava što više muslimanskog življa. Ali ne mogu da tvrdim da i nije bilo takvih koji žele da se što više odavde iseljava muslimanskog življa za Tursku i to povezano preko puno primera pa i u slučaju Mastilovića kao falsifikatora i da sumnjam na određene organe u Republici" – prema: IAR, fond OK SK Novi Pazar, kut. br. 6, Zapisnik i materijali sa IV proširene sjednice OK SK Novi Pazar od 28.9.1966.

² IAR, fond OK SK Novi Pazar, kut. br. 6, Zapisnik i materijali sa IV proširene sjednice OK SK Novi Pazar od 28.9.1966. Dok je 1962.-1964. broj zaposlenih u Jugoslaviji porastao za oko 566.000, od 1964.-1967. broj ukupno zaposlenih opao je za oko 47.000 lica. Godine 1967. bilo je za jedan odstoto manje zaposlenih nego 1964. godine. Težina političkih problema ublažavana je rastućim odlaskom pretežno seljaka na rad u zemlje zapadne Evrope, pa je njihov broj 1968. dostigao oko 400.000 lica. Opšir. vid. *Istorija SKJ*, 439.

je podatke da je u toku 1965. iseljeno iz opštine Novi Pazar 177 porodica sa 1.147 članova, a u 1966. godini 154 domaćinstva sa 826 članova. Pored njih iseljeno je još 115 porodica sa 623 člana. Preko Makedonije je otpust dobilo iz državljanstva 336 porodica sa 1.188 članova i 110 lica pojedinačno. Iz opštine Tutin, po njegovim podacima, iseljeno je 1965. godine 290 porodica sa 1.330 članova, pojedinačno 93, a preko Makedonije 29 porodica. U 1966. iseljeno je 110 porodica sa 627 članova, preko Makedonije 181 porodica sa 845 članova i pojedinačno 33 porodice sa 192 člana. Iz opštine Sjenica je 1965. iseljeno 81 porodica a godinu dana kasnije 110 porodica sa oko 1.500 članova. Po Nedeljkovićevom mišljenju bili su najznačajniji ekonomski faktori za odlazak ljudi. Na istom sastanku Sava Radojević, sekretar Opštinskog komiteta SK u Rožaju je rekao o iseljavanju: "I kod nas u opštini Rožaje obim ove pojave je sličan kao i u ovim opštinama. Mi smo u nekoliko navrata govorili o ovom problemu pa smo zainteresovali CK Crne Gore. Dolazio je i sekretar CK. Može se reći da je stav njihov bio da ovo iseljavanje ne mora da izazove uznemirenje i akcije koje bi to sprečile. Čuli smo stavove koji su bili suprotni stavovima nas iz opštine, te smo prestali sa aktivnošću na tom planu. Tu smo pogrešili jer je naša akcija bila dosta uspešna. Ja smatram da ovaj problem ne bi trebalo prepustiti stihiji. Naši republički faktori nisu bili za to da se sa ovim problemom upoznaju faktori u zemlji. Mislim da su oni pocenili ovu akciju". Omer Kurpejović, član rožajskog opštinskog komiteta SK, je iznio da su se iz tog kraja selili i "odbornici i članovi SKJ od 1945. godine, za koje se ne bi moglo reći da ne poznaju sistem i nisu bili uključeni u društveno-političku aktivnost".¹ Mahmut Đerlek, predsjednik Opštinske konferencije SSRN Tutina je

¹ Amir Redžović, predsjednik rožajske opštine, istakao je da u toj opštini ljudi vrlo teško dolaze na zborove birača: "Niti se interesuju za probleme kooperacije, komunalnih objekata itd. Postoji izvesna opšta nestabilnost, jer ne možeš da biraš odbornika jer se ne zna hoće li ići za Tursku ili ne" - Bilješku sa ovog savjetovanja načinio je Ramiz Crnišanin, tada poslanik republičkog vijeća Skupštine SR Srbije. Predsjednik tutinske opštine Mehmed Bačevac je ocijenio da se ljudi sele u neizvjesnost "jer je Turska, kao što je poznato, nerazvijena zemlja, pa veliki broj ljudi tamo loše prolazi". Na savjetovanju su ekonomski razlozi označeni kao primarni za iseljavanje iz Sandžaka, što je opet bilo teško prihvatljivo, s obzirom da se, po takvim gledištima, iz jednog nerazvijenog regiona išlo u još ekonomski nerazvijeniju zemlju.

ukazivao da je nakon IV Plenuma pojačana je aktivnost na iseljavanju: "Na primer, iz sela Draga 102 stanovnika iseljeno je za Skoplje, od toga 82 je otišlo u Tursku. U selu Pružanj skoro niko nije hteo da uđe u rukovodstvo Socijalističkog saveza jer se svi sele. Selo Glogovik podelilo se oko elektrifikacije, na one koji hoće i one koji neće za Tursku. Mi smo na konferenciji Socijalističkog saveza insistirali da se o tome govori ali niko nije hteo da diskutuje. Pored ekonomskog postoje i politički motivi. To se ogleda u sledećem: prvo, sele bogatiji-najjača domaćinstva i drugo, ne seli se tako masovno pravoslavni živalj. Nismo mogli politički dovoljno da dejstvujemo jer smo se ustručavali i vrlo sramežljivo pristupali ovom problemu. Mislim da je forma ekonomska, odnosno svuda kada se razgovara govori se o tome da nema svetla, puta, škole itd. Međutim, suština je politička jer u neformalnim razgovorima se ističe ustvari strah, nesigurnost, "dok je Tito živ ostali bi, a šta posle".¹ Jedan od praktičnih iskoraka u postbrionskog doba bila je i smjena na čelu novopazarskog SUP-a. Umjesto Časlava Nedeljkovića za načelnika je postavljen Smajo Ljuca. Policija se počela potom korektnije ponašati. Bilo je očito da se pitanje iseljavanja nije moglo riješavati na lokalnom nivou. Centri moći su ipak bili van Sandžaka. SO Novi Pazar je polovinom maja 1968. konstatirala da je SUP u ovom gradu uspješno reorganiziran i prilagođen "stvarnim potrebama društva na današnjem stepenu demokratskog i samoupravnog razvitka".² Veoma izraženi instinkt naroda, upadljivi strah zbog neizvjesne budućnosti lokalni opštinski i partijski funkcioneri nisu mogli shvatiti, bez obzira što je dolazio iz širokih

¹ Isto, Ejup Mušović na ovom savjetovanju govori: "Mislim da je potrebno i raščistiti razne probleme oko statistike i evidencije, gdje je bilo često nesporazuma i gde su se ponekad Muslimani osećali kao da su pod pritiskom srbiziranja ili hrvatiziranja itd. Na primer, u legitimacijama, svedočanstvima i drugim dokumentima piše Srbin, nema rubrike Musliman. Zato mislim da je opravdano da se formira delegacija koja bi upoznala sa ovim problemom republičko rukovodstvo i nastupila sa određenom argumentacijom ističući, osobito, teškoće ovog kraja... Prilikom mog boravka u Turskoj, saznao sam da je jedna porodica čiji su članovi govorili da je u Jugoslaviji bolje, preseljena negde u unutrašnjost. Bio sam takođe u Bursi, tamo je masovno nezadovoljstvo tih ljudi što su došli u Tursku. Meni su mnogi govorili: "Tita cenimo i ustajući njegovo ime pominjemo, ali je mnogo pogrešio što nam je dozvolio da odemo iz Jugoslavije".

² IAR, SO NP, Knjiga zapisnika sa sednice SO-e Novi Pazar, Sjednica od 15.5.1968.

narodnih, mahom neobrazovanih slojeva. Nisu se mogli složiti sa činjenicom da ti slojevi posjeduju, bez obzira na gorka historijska iskustva, više osjećaja, od njih, za realnost i ono što se može desiti. Obični ljudi često bolje spoznaju istinu nego oni koji se smatraju obrazovanim, pošto je njihovo promatranje ljudi i života manje zamagljeno nerijetko ispraznim teorijama.

Jedan od istaknutih sandžačkih prvoboraca i poratnih rukovodilaca, Hilmija Hasanagić uputio je, povodom masovnog iseljavanja u Tursku, 14. marta 1967. pismo predsjedniku CK SK Srbije Dobrivoju Radosavljeviću, u kojem se ističe: "Kao primarni uzročnik svakako treba sagledati kompleks ekonomske zaostalosti ovog kraja, koji se po svojoj nerazvijenosti nalazi na najnižoj lestvici u Jugoslaviji. Pri tome interesantno je sagledati kako su osećanja ekonomske besperspektivnosti (česte suše, neekonomska agrarna politika i krut sistem oporezivanja) doživljavali Srbi koji nisu tražili izlaza u emigraciji, a zašto su Muslimani našli kao jedini izlaz iseljavanje u Tursku, čija je privreda zaostaliya od naše i u kojoj teško nalaze zaposlenje, nego većina iseljenika samo ostavlja tamo porodice i idu da se zapošljavaju u Zapadnu Nemačku i druge zapadne zemlje. Treba ispitati da li objektivno diskriminatorski ne deluje i stav Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, koga se pridržavao i SSIP, da se niko od onih ne vrati, pa ni onda kada tamo ne može uopšte da se zaposli i kad doživi duboko razočarenje u uslove života i rada u Turskoj. Koliko je poznato na ostalu ekonomsku emigraciju i drugih, naročito razvijenih zemalja, ovakvi stavovi nisu nikada primjenivani... Pored ekonomske nesigurnosti, mišljenja sam da treba sagledati i uzroke osećanja političke nesigurnosti muslimanskog življa u ovome kraju. Na prvo mesto trebalo bi izučiti koliko su ovu nesigurnost prouzrokovali deformacije UDB-e nad muslimanskim življem, koje su po grubosti bile slične kao na Kosmetu, a koje posle IV i VI Plenuma nisu rasvetljavane sem nešto u tutinskoj opštini. Naročito treba prilagoditi koliko je i političko rukovodstvo ostalo imuno u odnosu na deformacije, i koliko su neki politički rukovodioci dali svoj doprinos povećanju političke nesigurnosti kod Muslimana, kao na primer:

- tolerisanjem da se prikupljanje oružja sprovede u drastičnim formama kod Muslimana;

- sprovođenjem politike sistematskih izolovanja ratnih kadrova Muslimana od uticaja na muslimanske mase (najdrastičniji primeri nekadašnjih i sadašnjih i saveznih i republičkih poslanika Hasa Rožajca iz Novog Pazara, Dede Zimonjića iz Sjenice i Abdula Redžovića iz Tutina):

- način sprovođenja u život u osnovi ispravnog stava CK SKJ i CK SKS da ne treba sprečavati ekonomsku emigraciju naših građana ukoliko mogu da obezbede bolji život u inostranstvu, koji je na ovom području dobio specifične deformacije jer su ga oberučke prihvatili samo najodgovorniji kadrovi nasuprot masovnih upiranja Muslimana komunisti, nastojeći da ga sprovedu u život na isti način kao što je izvedena akcija iseljavanja Muslimana i Turaka iz Makedonije, mada su ove dve stvari kvalitetno potpuno različite. Jer su Turci kao manjinci iz Makedonije selili u svoju matičnu zemlju i kao takvi prihvatani od strane Turaka, a novopazarski muslimanski živalj je slovenskog porekla, niko od njih ne zna ni reč turski, pa ih Turci prihvataju i tretiraju ne kao svoje sunarodnike nego kao "Muhadžire" - pretežno kao političke izbeglice i vrše na njih uporan pritisak da se što pre asimiliraju - kao Turci; najzad treba sagledati da li masovniji zahtevi za iseljavanje Muslimana u Tursku u poslednje vreme, uprkos održanog i IV i VI Plenuma SKS, ne leže i u tome što tamo na raščišćavanju deformacija nije praktično ništa učinjeno, što su svi kadrovi koji su bili umešani u ove deformacije ostali na starim svojim mestima i pozicijama, kao da ničega nije bilo i kao da je politika koja se vodila u ovom kraju ispravna; - Da bi "muslimanski kompleks" bio potpunije sagledan mislim da bi bilo korisno izučiti koliko su na političku nesigurnost i nacionalnu rezervisanost Muslimana bili od uticaja: zvanično neprecizno konfuzno gledanje na Muslimane kao etničku grupu; tretiranje ovog područja kao nerevolucionarnog, a Muslimana kao nacionalno i politički nepouzdanog elementa. U vezi sa svim ovim interesantno je sagledati rezultate politike kažnjavanja, zapošljavanja, školovanja, zdravstvene zaštite itd. na ovom području. Možda su neki od istaknutih problema uticali da je muslimanski živalj izgubio veru i političku sigurnost za svoj dalji opstanak u Jugoslaviji, pa žure da se isele iz nje "dok je još Tito u životu", što se ovih dana dosta često može

da čuje među onima koji hoće da se iseljavaju".¹ Hasanagić je na kraju svog pisma preporučio da se razmotre svi materijali u vezi sa ovom problematikom.² D. Radosavljević je nakon ovog pisma pozvao H. Hasanagića na razgovor koji je tom prilikom još jednom obrazložio pojedina tačke iz svog pisma, posebno ukazujući na poraznu, diskriminatorску politiku koja se vodila prema muslimanskim kadrovima. On je u tom razgovoru, za iseljavanje, posebno optužio Ristu Jovanovića, jednog od sreskih funkcionera. oštrim riječima da je "takav šovinista, na koga muslimanski fes i arnautsko belo keće, deluju kao crveni plašt na španskoj bika, i da ga pod hitno treba sklanjati".³

Docnije, devedesetih godina XX stoljeća, Hilmija Hasanagić će ukazati u svojim intervjuima na te probleme još jednom. On je tada progovorio o akcijama UDB-e po Sandžaku, o strahovladi njenih oficira "od kojih većina nije znala ni da se potpiše", ističući kako im je omiljeni metod bio da ljude drže po dva-tri dana gole na peštorskom mrazu, u otvorenoj prostoriji. Nakon mučenja bi ih pustili, zaprijetili im da ne smije nikome ništa pričati. Dešavalo se vrlo često da ljudi po

1 Pismo Hilmije Hasanagića upućeno Dobrivoju Radosavljeviću 14. marta 1967. godine. Govoreći 1990. o iseljavanju u Tursku Jakub Selimovski, reisu-ulema, istakao je i ovo: "Poslije rata i revolucije došlo je do velikog iseljavanja Muslimana iz Makedonije i sa Kosova. To nije bilo nikakvo dobrovoljno iseljavanje, jer ne znam ko bi se dobrovoljno iselio iz svoje zemlje, nego je to bila neka vrsta izгона u atmosferi eufrije nacionalizma, ali i uskraćivanja osnovnih vjerskih prava i sloboda. Muslimani se iseljavaju i iz Sandžaka, sve do 1966. Kakav je odnos prema toj problematici svjedoči i činjenica da još uvijek nema tačnih podataka koliko je ljudi iselilo. Smatra se da je iz Makedonije iseljeno u svim valovima oko 200.00 muslimana" - cit. prema "Danas", god. IX, br. 420, Zagreb 6. mart 1990.

2 Naveo je sljedeće priloge: Studiju "Ekonomske problemi razvoja Sandžaka" izd. Ekonomskog instituta Srbije iz 1957; Analizu o stanju muslimanskog življa u Novom Pazaru, Sjenici i Tutinu koju je po zadatku CK SKS podnijela 1952. partijska komisija pod rukovodstvom Ediba Hasanagića; Izveštaj posebne komisije CK SKS u sastavu: Raja Nedeljković, Krsta Filipović i Mandić iz 1952. godine; Izveštaj opštinske komisije SO Tutin o deformacijama UDB-e, diskusija i zaključci SO Tutin po ovim pitanjima; Zabeleške narodnog poslanika Ramiza Crnišanina sa savetovanja predstavnika opština Tutin, Sjenica, Novi Pazar i Rožaje posvećenog problemima iseljavanja Muslimana u Tursku od 28.1.1967.

3 H. Hasanagić, *Nevolje sandžačkih Muslimana*, 75.

puštanju iz zatvora izvrše samoubistvo ili ga čak pokušaju u samom zatvoru.¹

Na novom partijskom sastanku koji je održan 31. maja 1967. u Tutinu u vezi sa iseljavanjem iz opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin zaključeno je, smatrajući ekonomske razloge primarnim, da "uzroke iseljavanja treba tražiti u istorijskom, ekonomskom i društveno-političkom kontekstu ovog kraja", navodeći dalje, između ostalog, da "razni srpski šovinisti šire dezinformacije, naročito na selu, kako bi se jeftino dokopali zemlje i druge imovine. U međusobnim odnosima podgreva se nepoverenje, a jedan deo reakcije želi da predstavi kako svi muslimani žele da se isele u Tursku i da su nepouzdan element".² Zaključeno je također da treba omogućiti jednom broju iseljenika povratak u zemlju "vodeći računa o bezbednosti zemlje i njihovom socijalnom stanju".³

¹ "Vox", Sarajevo 1991. U ovom intervjuu H. Hasanagić navodi i ovo: "Nije mi padalo na pamet da se obračam Titu, ali suludo je bilo i pomisliti da on za genocid nad Muslimanima ne zna. Ja sam zvanično protestovao na nivou Republike Srbije, preko Centralnog komiteta, Petra Stambolića. Išao sam da apelujem kod njega da spriječi prinudno iseljavanje muslimana sa jednim obrazloženjem, koje mi se sada čini pomalo naivno, da je to narod pretežno slavenskog porijekla, sa manjim oazama Arnauta na Pešteri. On me je mirno saslušao i uputio kod sekretara Republičkog narodnog fronta. Naravno, nisam se ni javio tom sekretaru, jer sam odmah vidio koliko je sati. Tada Front i funkcionere Fronta niko ni za šta nije zarezivao. Ali, nastavio sam da idem na teren i da se odlučno suprostavljam naročito na partijskim konferencijama. Nastavio sam da idem u Sjenicu, Tutin i da apelujem poput Šantića "Ostajte ovdje"! Bio je to govor gluvih. Narod je čutao kao zaliven, moji apeli su ostajali bez efekta. Kasnije, kada sam saznao o metodama progona UDBe, jasno mi je je zašto su ostajali nijemi i na Aleksu Šantića".

² Predlog zaključaka u vezi sa problemom iseljavanja muslimana u Tursku, Novi Pazar maj 1967, kopija. U ovom dokumentu dalje stoji: "Strana obaveštajna služba koristi težak položaj pojedinih iseljenika i vrbuje ih za neprijateljsku delatnost prema našoj zemlji. Takvi elementi su skloni i švercu i raznim smutnjama, te svojim nesmetanim prisustvom u našoj sredini nanose ozbiljnu političku štetu".

³ Isto. U prijedlogu zaključaka je istaknuto kako se ponekad iseljavanjem, špekuliše kao "sredstvom političkog pritiska da bi se ostvarili zahtevi pojedinaca i grupa. Neki su skloni da nerad, nedisciplinu ili nezaposlenost objašnjavaju tobož nepravilnim nacionalnim odnosom. To je postalo učestana pojava koja se lansira iz redova nezadovoljnika srpskih i muslimanskih šovinstva. Ima pristrasnosti i nervoze kod ocena pojedinih postupaka. Na šovinizam, često se odgovara šovinizmom".

Na skupu koji je organizirala Komisija za rad SK na razvijanju odnosa među republikama, narodima i narodnostima CK SK Srbije od 8-10. juna 1967. data je i informacija iz Novog Pazara, koju je podnijela Desa Romić, član komisije. Ona je sumirala zaključke sa sjednice u Tutinu od 31. maja o uzrocima iseljavanja u Tursku. U ovoj informaciji je bilo istaknuto kako se od 1955. lahko dobijao otpust iz jugoslavenskog državljanstva, ali i smanjivala mogućnost povratka za one koji se nisu snašli: "Izraz nepoverenja je time pokazan sa pozicija vlasti. Ako se prema jednom delu stanovništva izražava poverenje, a prema drugome ne, dobija se utisak da su u Jugoslaviji muslimani građani drugoga reda". Pored toga, permanentno je stvarano uvjerenje o Muslimanima kao "nerevolucionarnom, nepouzdanom i anacionalnom elementu". Desa Romić je istakla u ovoj informaciji i posljedice ekonomske zaostalosti ovog regiona. U Sjenici je bilo svega 329 elektrificiranih domaćinstava; polovina domaćinstava se hranila ječmenim hljebom; 34% stanovništva bilo je nepismeno; veliki broj neuhranjenih regruta. Na pojačanu pojavu iseljavanja djelovala su i nastojanja srpskih seljaka da se jeftino domognu zemlje potencijalnih iseljenika. Zbog toga su bile plasirane i priče o teroru prema pojedincima, o tajnim akcijama, što je u zaostaljoj seoskoj sredini nailazilo na plodno tlo.¹

U promijenjenoj društvenoj klimi došlo je i do višednevne posjete reisu-l-uleme Sulejmana ef. Kemure, sa saradnicima Husein: hadži Đozom, vjersko-prosvjetnim referentom, i Ešrefom hadži Berberovićem, sekretarom Vrhovnog islamskog starješinstva, Sandžaku, Kosovu i Makedoniji u junu 1967. gdje se dosta pažnje, pored razmatranja vjerske problematike, posvećivalo zaustavljanju iseljavanja u Tursku. Islamska vjerska zajednica predstavljala je u tom vremenu jedini vid institucionalnog postojanja muslimana u zemlji, kao posebni vid zajednice. Vjerskog poglavara su svuda dočekivale velike mase naroda. Na sastanku sa vjernicima u Prijepolju 15. juna konstatirano je da "muslimani ovih krajeva pripadaju etničkoj grupi kojoj pripadaju i muslimani Bosne i Hercegovine, pa da zbog toga nema nikakvog opravdanog razloga da napuštaju svoju zemlju i da sele u Tursku". Reis je tim povodom pozvao prisutne da suzbijaju

¹ Informacija Dese Romić iz Novog Pazara od 6.6.1967.

iseljavanje i da ne nasjedaju "kojekakvim propagandnim smicalicama nekih iseljenika".¹ U razgovoru sa vjernicima u Novom Pazaru 18. juna kao razlozi za iseljavanje, u toku diskusije, spomenuto je i to što nisu odvojeni kazani za muslimane u vojsci, bolnicama, domovima, kao i pitanje uposlenosti radi izdržavanja porodica. Navedeni su i primjeri da su pojedini iseljenici, koji su išli na rad u zapadnoevropske zemlje, posjećivali automobilima Sandžak i uticali na svoje rodake i prijatelje da i oni "tako postupe da bi navodno lakše došli do nekog kapitala". Njihov dolazak u nerazvijene sandžačke gradove i sela u automobilima ostavljao je utisak kod bivših komšija i rodaka da im je "hidžret domio kola".² Reisu-l-ulema je i okupljene muslimane u Novom Pazaru, kao i na skupovima u Priboju, Novoj Varoši, Prijepolju, Sjenici, pozvao da zaustave iseljavanje. U Tutinu je sastanak sa delegacijom VIS-a prerastao u masovni skup. Predstavnici tutinske opštine su zamolili Sulejmana ef. Kemuru i njegovu pratnju da im pomognu u zaustavljanju iseljavanja jer je zbog toga "zavladala pasivnost prema svim javnim zbivanjima od strane onih koji su naumili da se sele". Delegacija je upoznata da se do 1965. iz tutinske opštine iselilo u Tursku 376 domaćinstava sa 2.667 članova. Predočeno je da su razlozi iseljavanja bili ekonomsko-političke prirode, nekad i rodbinski. Imalo je dosta posljedica i to, kako je naglašeno, što su 1949.-1953. maltretirani čestiti građani muslimani od strane organa bezbjednosti vrlo nehumanim i grubim postupcima, pa "žrtve takvog postupka iz straha, koji još ne mogu da iz sebe odagnaju, sele ili se spremaju da ise u Tursku". Husein hadži Đozo je tim povodom apelirao na muslimane ovoga kraja da ostanu na svojim ognjištima, da je ta seoba bježanija od samoga sebe, da se iseljavanjima ne može pobjeći od vlastitih slabosti.³ Tri godine docnije posjeta reisa Tutinu biće od strane partijskih organa u ovoj opštini okvalificirana kao napad na "SK i njegovu politiku, pri čemu je organizovan skup vernika u Domu kulture na kome su podneti referati o novoj demokratiji".⁴ O problemima

¹ H. E. Berberović, *Posjeta reis-ul-uleme Muslimanima Crne Gore, Sandžaka, Kosmeta i Makedonije*, Glasnik, VIS u SFRJ, br. 9-10, Sarajevo 1967, 424.

² H. Đozo, *Zapažanja sa puta po Sandžaku, Kosmetu i Makedoniji*, 463.

³ H. E. Berberović, *Posjeta reis-ul-uleme Muslimanima Crne Gore, Sandžaka, Kosmeta i Makedonije*, 432.

⁴ OK SK Tutin, *Samoupravljanje i samoupravni odnosi u opštini Tutin*, materijali, Tutin 27.12.1979; M. Bačevac, *nav. djelo*, 465-466.

iseljavanja tokom posjete reisa govoreno je i na skupu u Rožajama. Tu je, pak, istaknuto, kako je jedan od razloga iseljavanja i nezadovoljstvo vjernika ponašanjem viših vjerskih organa. Samo je jedan učenik iz tog kraja bio u Medresi na školovanju, što je bilo nedovoljno, s obzirom da se jedan imam iselio u Tursku, a dva su imala preko 75 godina. Prisutnost brojnih uočenih problema u Sandžaku obilježavala je tešku zaostalost jedne sredine, koja je u sebi krila elemente davno preživjelih primitivnih zajednica. Historija će sigurno upisati u grijeh, piše H. Đozo, i "političkim i vjerskim predstavnicima ovog dijela našeg stanovništva što nisu više učinili na rješavanju ovih problema".¹

O iseljavanju se i dalje govorilo na sjednicama opštinskih komiteta i konferencija SK u sandžačkim opštinama, isticali su se gotovo isključivo ekonomski motivi i rođačke veze. Komunisti su se "malo stideli da govore o tome".² Ako bi neko pomenuo političke i druge motive, bio je oštro napadan tvrdnjama da su to neargumentirane optužbe. Odbačene su kao neprihvatljive tvrdnje Abdula Redžovića da su u tutinskom kraju regrutne komisije odbijale da vojnike sa ovog područja šalju u povjerljive vojne jedinice, o djelovanju UDB-e i slično, naglašavajući i dalje primarnost ekonomskih motiva. Komisija za rad SK na razvijanju odnosa među republikama, narodima i narodnostima odbacivala je ovakve Redžovićeve istupe smatrajući ih perifernim. Na VIII sjednici OK SK Novi Pazar, održanoj 30. juna 1967. godine, diskutiralo se i o životu iseljenika u Turskoj. Ramiz Duljević je negirajući tvrdnje Redžovića, iznoseći ekonomske razloge kao primarne, rekao i nešto više o stanju tih iseljenika: "Mogu vam reći bez imalo preterivanja da oni ljudi koje sam ja video tamo i sa njima razgovarao, da se ovi ljudi ne osjećaju ovde Jugoslovenima koliko se tamo osećaju. Bio sam tamo na jednom sijelu (posedak) i negde oko 22 časa uveče, uključili su radio stanicu Sarajevo, baš kada su emitovane narodne pesme. Mogu vam reći da su skoro svi počeli da plaču. Jedan stariji čovek, čijeg se imena ne sećam, pomenuo je Tita, i iz poštovanja

¹ H. Đozo, *Zapažanja sa puta po Sandžaku, Kosmetu i Makedoniji*, 465.

² IAR, Zapisnici i materijali Opštinske konferencije SKS Novi Pazar, k. 1, Zapisnik sa I sednice Opštinske konferencije SKS Novi Pazar od 26.1.1968. Istup R. Crnišanina.

je ustao na noge, eto kako se oni osećaju."¹ O dugo vremena tabuiziranom problemu iseljavanja gotovo stidljivo je počela pisati i štampa, ne ulazeći pritom u potpunije istraživanje motiva koji su vodili ka Turskoj.²

U postbrionskim periodu počelo se na visokim političkim forumima u Srbiji nešto razlojnije govoriti o pitanjima iz oblasti nacionalne problematike.³ Međutim, brojni problemi u nerazvijenijim nacionalno mješovitim sredinama su tumačeni tzv. "objektivnom neravnopravnošću", koja je bila uslovljena različitim historijskim razvojem i položajem pojedinih naroda u ranijim društveno-političkim i ekonomskim sistemima, pri čemu se doticalo i pitanje emigracije "o kojoj ne postoje podaci".⁴ Komisija za rad SK na razvijanju odnosa među republikama, narodima i narodnostima CK SK Srbije održala je 18. decembra 1967. sjednicu u vezi razmatranja pitanja položaja narodnosti u Srbiji. U diskusiji o problemima u Sandžaku govorili su Ramiz Crnišanin i Hilmija Hasanagić koji se zalagao da se omogući povratak iz Turske svima koji to žele.⁵ Prilikom posjete Avde Hume,

člana savezne vlade, u februaru 1968. Novom Pazaru ponovo je, pored ostalog, aktuelizirano pitanje iseljavanja iz Sandžaka.¹

Konačno je krajem maja 1968. problem iseljavanja prezentiran i aktueliziran na sjednicama Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. Ovo pitanje je na 14. Plenumu Centralnog komiteta SKS u svojoj diskusiji posebno apostrofirao Ramiz Crnišanin. On je, naglašavajući da su Muslimani realnost, jedan svijet za sebe, poseban etnos koji je nastao i razvijao se pod specifičnim historijskim uslovima, sa izrazitim etničkim osobinama, načinom života, mentalitetom, psihologijom, religijom, istakao: "Problemom iseljavanja Muslimana za Tursku mi smo se veoma malo ili nikako bavili. Tek poslednjih godina, od 1966. godine, društveno-političke organizacije, organizacije SK tog kraja počele su ozbiljnije da se bave tim problemom. On ima i druge posledice koje se održavaju na ekonomski, politički i drugi život tog sveta. Analizirajući uzroke, pojave iseljavanja za Tursku, došlo se do zaključka da je osnovni motiv, koji pokreće stanovništvo tog kraja da se iseljavaju ekonomske prirode. Da je to tačno, dokaz je i u tome što se iseljavaju ne samo Muslimani nego i Srbi. Pri tome pravci migracija su različiti. Dok se Muslimani sele zbog specifičnog položaja, osobenosti teže prilagođavaju van muslimanske sredine i traže izlaz ka Turskoj, dotle srpsko stanovništvo seli u razvijenije krajeve naše zemlje. No, pored ovog ekonomskog osnovnog problema, koji upliviše iseljavanje stanovništva, postoje i ostali činioci. I pored principijelnih programskih opredeljenja i stavova Saveza komunista i ustavnih rešenja o ravnopravnosti naroda i narodnosti, birokratsko-etastički odnosi i praksa, koji su osuđeni na IV Plenumu CK SKJ i VI Plenumu CK SK Srbije, nisu mogli da mimođu ni ovo područje. Oni su pogodovali, a u nekim konkretnim slučajevima i sredinama zaoštravali, kako odnos prema Muslimanima, tako i podsticali svest o nepoverenju prema Muslimanima u ovim krajevima... U tom kontekstu smatra se, i ja lično smatram, da je zabrana povratka Muslimana jedan od oštrijih vidova pritiska koji je neodrživ u našoj socijalističkoj zajednici. Ako je dozvoljeno da se iz inostranstva vraćaju čak i bivši klasni neprijatelji, po kojoj logici da se zabrani povratak Muslimana koji su otišli iz zemlje usled raznih uzroka? Na nivou naše Republike o tome je jasan stav, ali postoje još uvek izvesne smetnje povratku Muslimana iz

¹ Bilješka R. Crnišanina.

¹ IAR, OK SK Novi Pazar, kut. br. 7. Materijal za VIII sjednicu OK SK Novi Pazar od 30. juna 1967.

² Upor. Ž. Minović, *Seobe sandžačkih muslimana*, "Politika", Beograd 17.3.1968; R. Jovanović, *Stanovništvo opštine Sjenica 1921-1991*, Novopazarski zbornik, br. 22, Novi Pazar 1998, 250-251.

³ CK SK Srbije - Komisija za rad SK na razvijanju odnosa među republikama, narodima i narodnostima, *Aktuelni zadaci SK Srbije u ostvarivanju politike nacionalne ravnopravnosti, bratstva i jedinstva među narodima i narodnostima u SR Srbiji*, interni materijal Beograd februar 1968.

⁴ CK SK Srbije - Komisija za rad SK na razvijanju odnosa među republikama, narodima i narodnostima, *Položaj i prava narodnosti u svetlu ustavnih odredbi i programskih načela SKJ*, interni materijal, Beograd 1968.

⁵ Na ovom skupu učestvovao je i Avdo Hume, član Savezne komisije za međunacionalne odnose, koji je rekao da je problem Muslimana u Sandžaku identičan problemima Muslimana u BiH: "To je slovenska grupa, koja je primila Islam i koja se oslanjala na Tursku. Formirala je poseban mentalitet. Treba je posmatrati takvu - kakva je... Politički je štetno smatrati je Turcima, jer on (Musliman- prim. S.B.), kada je pritisnut, deklarise se kao Turčin, jer drugoga oslonca nema. Fenomen je da on hoće da se seli. To znači da nismo rešili njihove političke probleme... Oni sa kvalifikacijama beže u Bosnu, a nekvallifikovani u Tursku". Opšir. H. Hasanagić, *Nevođe sandžačkih Muslimana*, 74-75.

Turske. Mislim da su postojale i da još uvek postoje izvesne predrasude u odnosu na taj naš kraj. Nije retko da se čuju teorije da je to neradan narod, da je lenj, da samo čeka da mu se nešto da itd. Mislim da su takve teorije ustvari šovinističke i nacionalističke koje obezvređuju čitavu naciju, koja ne samo da nije takva, nego je u svom dosadašnjem razvoju pokazala i dokazala svoje vrednosti kao i svi ostali naši narodi... Ima pojava raznih neprijateljskih elemenata šovinizma i unošenja straha i nesigurnosti kod Muslimana. Poturaju se parole: Dobro je dok je drug Tito živ, a šta će biti kad njega ne bude. Dalje se čuju parole da će u eventualnom budućem ratu Muslimani biti prvo likvidirani. Pronose se raznorazne vesti, raznorazne parole se čuju, ako dođe do rata, da može da dođe do izvesnih zebnji za njihovu sigurnost".¹ Nakon ovog Crnišaninovog nastupa, došlo je do reakcija partijskih organa u Priboju i Prijepolju. Uroš Ječmenica, sekretar OK SKS u Priboju, postavljao je pitanje u čije je ime govorio R. Crnišaniin. Slično je reagirao i Dedo Hašimbegović u Prijepolju. Nakon ovih prozivki R. Crnišaniin je otišao u Priboj i Prijepolje, gdje je, na partijskim skupovima ponovio svoje prethodno izrečene stavove o diskriminaciji muslimanskog stanovništva. Članovi SK su mu se u Prijepolju požalili da se na njih, između ostalog, vršio pritisak da jedu svinjsko meso, da se u njih sumnjalo samo zato što su muslimani.² Na Drugoj sjednici Opštinske konferencije SKS Novog Pazara 21. maja 1968. Salih Karišik, jedan od govornika, istakao je problem iseljavanja, iznoseći kako je tražio da Skupština opštine Novi Pazar obezbijedi stipendije za pojedine maturante Učiteljske škole, da bi ih zadržali u gradu, da se ne sele u Tursku, gdje su već bili njihovi roditelji. Rečeno

¹ Diskusija R. Crnišanina na 14. Plenumu CK SKS održanom 29. i 30. maja 1968. u Beogradu, fotokopija. U diskusiji se, na kraju, ističe: "Postoji opravdana primedba da dolazi do zapostavljenosti Muslimana kada su u pitanju kadrovska rešenja i kadrovska zastupljenost u republičkim organima, da se oni zapostavljaju od oslobođenja do danas. Niko od Muslimana sa tog područja nije mogao izrasti da bude član Centralnog komiteta, član Predsedništva Republičke konferencije SSRN ili sindikata, a da o vladi i ne govorimo. To je ipak neshvatljivo i nerazumljivo da u republičkoj administraciji nema niko od Muslimana. To se na terenu ističe".

² Bilješka Ramiza Crnišanina.

mu je, međutim, da za stipendiranje nema mogućnosti.¹ Na sastanku Sekretarijata MOK-a SKS 17. januara 1969. Bešir Ferizović je istakao kako nisu tačni zvanični podaci o broju iseljenih iz tutinske opštine, da nisu evidentirana i lica iseljena u Tursku preko Makedonije.² Statistički podaci su rađeni na osnovu nepotpunih izvora.

Osnovni problem za one koji su se htjeli iz Turske vratiti u Jugoslaviju bio je, pored otpusta iz turskog državljanstva, i taj što su oni prethodno trebali da dobiju potvrde od svoje matične opštine da prilikom svog povratka njihovo izdržavanje neće pasti na teret te opštine. Skupština opštine Novi Pazar je razmatrajući *Informaciju SUP-a Novi Pazar o iseljavanju Muslimana u Tursku*, usvojila, na sjednici od 24. februara 1969. zaključak da povratnici iz Turske trebaju ispuniti uslove koji se traže. Porodica koja je željela da se vrati morala je dokazati da je materijalno obezbijedena, stambeni problem riješen, i da je "imala i da će imati lojalno držanje".³ Ovakve su mjere bile krajnje diskriminirajuća s obzirom da su ti ljudi prilikom odlaska u Tursku prethodno rasprodali svoja imanja u bescijenje.⁴ Država je, s druge strane, na taj način štitila sebe od rješavanja novih socijalnih slučajeva i preuzimanja odgovornosti za njihovu dalju sudbinu. Predstavnici društveno-političkih organizacija u Novom Pazaru. Sjenici i Tutinu su i dalje insistirali da je iseljavanje bilo vezano isključivo za ekonomske nedaće. Forumski su odbacivali misli i ocjene da je "iseljavanje rezultat organizovanog pritiska službe unutrašnjih poslova, takve ocjene ne odgovaraju istini, već su izmišljene, ne prihvatljive".⁵ U svojim zaključcima, međutim, nisu isticali ko je stajao iza ovih "jeretičkih" tvrdnji, i zašto ih je uporno trebalo negirati.

¹ IAR, Zapisnici i materijali Opštinske konferencije SKS Novi Pazar, k. 1. Magnetofonske beleške i materijali sa II sednice Opštinske konferencije SKS Novi Pazar od 21.5.1968.

² IAR, Međuopštinska konferencija SK Novi Pazar, k. 1. Zapisnik sa V proširene sednice Sekretarijata od 17.1.1969.

³ IAR, SO NP, Sjednica SO Novi Pazar od 24.2.1969.

⁴ CK SK Srbije - Komisija za rad SK na razvijanju odnosa među republikama, narodima i narodnostima, Beograd 8.7.1971.

⁵ IAR, Međuopštinska konferencija SK Novi Pazar, k. 1. Dopis SUP-a Novi Pazar upućen republičkom SUP-u od 3.12.1969.

Prema *Informaciji o problemu iseljavanja u Tursku i useljavanju povratnika*, jednog broja ranije iseljenih lica koja žive u Turskoj od 16. oktobra 1970. na području Tutina, podnešeni su 1965.-1970. ovi brojčani zahtjevi za dobijanje otpusta:

- 1965.	92 zahtjeva
- 1966.	70 zahtjeva
- 1967.	89 zahtjeva
- 1968.	179 zahtjeva
- 1969.	57 zahtjeva
- 1970. (do 15. oktobra)	2 zahtjeva

ukupno 286 porodica sa 3.449 članova.

Po ovim podacima od 1. aprila 1969. do 15. oktobra 1970. iselila su se 174 domaćinstva sa 387 članova. Konstatirano je da su razlozi odlaska "ekonomski i porodični", kao i "verska i nacionalna osećanja", "opšta zaostalost i nizak kulturni nivo". U istoj informaciji navedene su i neke brojke o iseljavanju iz Sjenice:

godina	iseljena lica
1956.	73
1957.	1102
1958.	5
1965.	189
1966.	337
1967.	589
1968.	388
1969.	172
1970.	30

O povratku onih koji su željeli da se vrate, istaknuto je da će oni stvoriti socijalne probleme, da će proisteći i drugi, kao što su nezadovoljstvo društvenim sistemom i djelovanje u negativnom pravcu, obezbjeđivanje materijalnih sredstava "putem kriminala, pljačke, krađe i drugo". Po istom izvoru iz Novog Pazara je:

godine	dobilo otpust	odustalo
1967.	706	426
1968.	338	155
1969.	324	68
1970.	74	85

(tu su i oni koji su ranijih godina dobili otpust).¹

Talas iseljavanja Bošnjaka iz Sandžaka opao je, sa promjenom društvene klime u zemlji, početkom sedamdesetih godina.² Već 1969. se prestalo sa izdavanjem uvjerenja Bošnjacima o "turskoj" nacionalnosti.³ Jednu od posljednjih iseljeničkih grupa Sulejman Smlatić je zapazio u januaru 1970. u istanbulskom kvartu Kučuk Koju "baš u momentu kad su se iskrcavali iz autobusa kojim su stigli iz Sjenice".⁴ Povratak dijela nezadovoljnih iseljenika iz Turske, saznanja o tamošnjem nelagodnom zivotu, kao i nove, povoljnije prilike u Jugoslaviji, priznavanje Muslimana kao naroda, učinili su da proces iseljavanja zamre, a da se trajnija rješenja traže u opstanku u svojoj sredini i unutar Jugoslavije. Već će popis 1971. biti ocijenjen kao "puni izraz ličnih sloboda svih građana oko izjašnjavanja o nacionalnoj

¹ IAR, Međuopštinska konferencija SK Novi Pazar, k. 1, Informacija o problemu iseljavanja u Tursku-povratku jednog broja ranije iseljenih lica koja sada žive u Turskoj od 16.10. 1970. U *Analazi o međunacionalnim odnosima i zadacima SK u dakljem razvoju ravnopravnosti naroda i narodnosti* koju je uradila 1971. Komisija za međunacionalne odnose pri OK SKS Tutin, navodi se da se do oktobra mjeseca 1970. iz ove opštine u Tursku iselilo 289 domaćinstava sa 3.445 članova, kao i da je "dobar deo Muslimana iseljen za Skoplje i druge krajeve naše zemlje o čemu se ne raspolaže tačnim podacima".

² IAR, Međuopštinska konferencija SK Novi Pazar, k. 1, Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku i o problemu povratka iz Turske, Novi pazar novembar 1970.

³ IAR, Međuopštinska konferencija Sk Novi Pazar, k. 1, Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku i problemima njihovog povratka iz Turske od 23.1.1971.

⁴ S. Smlatić, *Iseljavanje jugoslovenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini*, 2.

pripadnosti".¹ Prestanak masovnog iseljavanja iz "perspektivnog socijalizma u propadajući kapitalizam" pojedini naučnici su protumačili time da su Bošnjaci odustali od iseljavanja "videći da odlazak u Tursku ne rešava pitanje egzistencije".² U Crnoj Gori su, pak, na najvišim partijskim forumima u februaru 1970. iznošene tvrdnje kako je pojačana aktivnost Islamske vjerske zajednice "koja vrši uticaj na iseljavanje stanovništva u Tursku". To je izazivalo burnu reakciju vjerskih organa koji su iznosili da su upravo oni sve poduzimali da se seobe zaustave.³

Osim pokušaja evidentiranja onih koji su odlazili, posebno mjesto su imali i iseljenici koji su nakratko dolazili u svoj rodni kraj ili su bili na proputovanju. U materijalu Međuopštinske konferencije SKS za Novi Pazar, Sjenicu i Tutin od 11. januara 1971. navodi se: "Veliki broj naših iseljenika u Turskoj, nalazi se na radu u Nemačkoj. Prilikom tranzita kroz zemlju, zadržavaju se u poseti rodbini i prijateljima. Nije bez efekta uticaj koji vrše u ovoj sredini. U razgovorima koji vode, bilo je reči o političkim temama za naš društveni sistem kao što je negiranje socijalističkog društvenog sistema i njegova identifikacija sa kapitalističkom socijalnom nejednakošću, podgrejavanju netrpeljivosti iz predratnog perioda putem oživljavanja uspomena iz 1925. i drugih godina. Dolazak stranaca na ovo područje je iz godine u godinu povećan".⁴ Organi unutrašnjih poslova budno su pratili dolazak "stranaca" u mjesta u kojima su bili rođeni, na način kao da se radi o neospornim neprijateljima i špijunima. Za one koji bi se vratili naveli

¹ IAR, Međuopštinska konferencija SK Novi Pazar, k. 1, Izveštaj MOK-a za period juni 1970 - maj 1972, Novi Pazar maj 1972.

² Upor. E. Mušović, *Tutin i okolina*, 120-121; V. Rudić-M. Stepić, *Etničke promene u Raškoj oblasti posle Drugog svetskog rata*, 183.

³ Glasnik, VIS u SFRJ, br. 7-8, Sarajevo 1970, 356.

⁴ "Evo nekoliko podataka: područje Novog Pazara je 1968. godine posetilo 1.328 stranaca, od čega samo iz Turske 719 lica; 1969. godine 983 lica, od čega samo iz Turske 486, a za 10 meseci 1970. godine 2.095 stranaca od čega samo iz Turske 1.224. Ovi odlasci iz Turske su interesantni u vezi s bezbedonosnim situacijama, jer je Turska članica Atlantskog pakta, pa to za procenu situacije treba imati u vidu" - prema: IAR, Međuopštinska konferencija SK, "Neki od problema koji utiču na bezbednost ovog područja kao i na ličnu sigurnost građana", materijal sa sjednice od 11.1.1971.

su da su morali prevashodno biti materijalno osigurani, da neće pasti na teret društvene zajednice, da će biti lojalni.

Nakon ovih uslijedile su "nove" informacije koje su se i dalje, po inerciji, bavile pretresanjem starih podataka, bez suptilnijih analiza. U *Informaciji* od 23. januara 1971. o iseljavanju u Tursku ističe se da do 1951. nije bilo iseljavanja i da je tek nakon "Džentlenskog sporazuma", "koji nije bio perfektan", krenula rijeka iseljenika koja je prvobitno trebalo obuhvatiti samo pripadnike turske narodnosti u cilju spajanja porodica ali se to proširilo i na Muslimane. Pojam porodice nije bio ograničen samo na članove uže porodice, pod ovim su se podrazumevali bliži i daljni krvni srodnici, pa čak i srodnici po tazbini. U istoj informaciji stoji da je Turskoj kao nadoknada za "tursku imovinu" koja je nacionalizirana u Jugoslaviji ili potpala pod bilo kakve jugoslavenske zakone do kraja 1960. bilo isplaćeno 3.289.000 dolara. Ocijenjeno je da su osnovni razlozi za iseljavanje ekonomske i porodične prirode. Većina iseljenika je, po tome izvoru, bila iz siromašnih i zemljoradničkih porodica: "Opšta zaostalost i nizak kulturni nivo, verska i nacionalna osećanja bila su pogodno tlo za uticaj spoljne i unutrašnje propagande za iseljenje" pominjući dalje emisare turske vlade i turiste koji su govorili o blagodetima Turske.¹ Međuopštinska konferencija SKS opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin na sjednici koja je održana 1. februara 1971. razmatrala je *Informaciju o pitanju iseljavanja Muslimana u Tursku i njihovom povratku* i ustvrdila da je neophodno da se i dalje "nastavi sa praksom omogućavanja povratka na način i pod uslovima kako je to i do sada činjeno, s tim što će se više voditi računa o realnim uslovima o samostalnom egzistiranju povratnika".² U Tutinu su, razmatrajući

¹ IAR, Međuopštinska konferencija SK, k. 1, Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku i njihovom povratku od 23.1.1971.

² "Potrebno je da se Savez komunista i dalje bavi ovim pitanjima, da prati, proučava i preduzima konkretne mere, pre svega na planu prevazilaženja osnovnog uzroka zbog kojeg uglavnom stanovništvo migrira, podizanjem materijalne osnove i stvaranja boljih životnih uslova" - prema: IAR, Međuopštinska konferencija SK, k. 1, Zaključci o iseljavanju Muslimana u Tursku i njihovom povratku, Novi Pazar 1.2.1971. U Zaključcima se također navodi: "Dosadašnja praksa u rešavanju zahteva za povratak pokazala je da je skoro jedina mogućnost za povratak primena člana 8 Zakona o državljanstvu, te je neophodno da se preko nadležnih organa preduzmu potrebne mere da se ovaj član i dalje koristi u praksi iako je pomenutim Zakonom primena toga člana predviđena samo kao izuzetna mera".

problem iseljavanja, u martu 1971. otvoreniije istakli kako "ne smemo biti jednostrani i nepažljivi na velikosrpski nacionalizam u čijem je interesu da se razbije celina muslimanskog stanovništva".¹ Na idućim sjednicama partijskih foruma u Tutinu ponovljeno je, uz predočavanje podataka da se do oktobra mjeseca 1970. iselilo 289 domaćinstava sa 3.445 članova, da su motivi iseljavanja bile "izvesne međusobne nesigurnosti" do 1968. godine, neprijateljska propaganda, uticaj bogatijih ljudi koji se iseljavaju, težnja za bogaćenjem u kapitalizmu kakav je u Turskoj.² Imajući u vidu da su ekonomske prilike u Turskoj bile još nepovoljnije nego u Jugoslaviji, teško se moglo tumačiti iseljavanje motivima za bogaćenjem u kapitalizmu.

Komisija Centralnog komiteta SK Srbije za rad Saveza komunista na razvijanju odnosa među republikama, narodima i narodnostima organizirala je 8. jula 1971. savjetovanje na temu "O pitanju Muslimana i njihovom položaju u Socijalističkoj Republici Srbiji". Savjetovanje je održano u zajednici sa opštinskim komitetima SKS Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Prijepolje, Priboj, Nova Varoš i Mali Zvornik. Komisija je konstatala da "nije bilo jasno preciziranog odnosa SK i ostalih činilaca političkog života prema Muslimanima kao nacionalnoj grupaciji što je dovelo do njihovog poistovećivanja sa verskom pripadnošću. Otuda su dileme i nerazumevanja bila prisutna i kod komunista. Zbog toga je, pored prevashodno ekonomskih i ovo bio jedan od razloga masovnog iseljavanja Muslimana u Tursku u određenim periodima... Muslimani uglavnom žive u privredno nedovoljno razvijenim delovima Republike. Time je objektivno uslovljen njihov materijalni položaj u republici. Na ovom području materijalni uslovi života Muslimana, kao i Srba i ostalih, su znatno ispod republičkog nivoa, što je limitirajući faktor njihove nacionalne emancipacije. To je uzrok još uvek zaostajanja obrazovanja, kulture, zdravstvene zaštite itd".³

¹ Komisija za međunacionalne odnose pri OK SKS Tutin, *Analiza o međunacionalnim odnosima i zadaci SK po tom pitanju*, Tutin 23.3.1971.

² Komisija za međunacionalne odnose pri OK SKS Tutin, *Analiza o međunacionalnim odnosima i zadaci SK u daljem razvoju ravnopravnosti naroda i narodnosti*, Tutin 26.5.1971.

³ "Raška", br. 135, Novi Pazar 1. oktobar 1971. Na sjednici Predsedništva CK SK Srbije održanoj 17. maja 1976. je zaključeno kako "problemi materijalnog, socijalnog i kulturnog života Muslimana zahtevaju angažovanje brojnih društvenih činilaca kako u sredinama gde oni žive tako i u Republici. Potrebno je činiti dalje napore da se sredine u kojima žive Muslimani brže izvlače iz

Prema popisu iz 1971. u Bosnu i Hercegovinu se doselilo 6.299 Muslimana iz Crne Gore, 1.535 iz Makedonije, 6.638 iz Srbije, 1.736 sa Kosova, 3.481 iz Hrvatske, 1.108 iz Vojvodine i 654 iz Slovenije. Ukupno se doselio 21.451 Musliman.¹

Iseljeno stanovništvo iz opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin u periodu 1953-1970. unutar Jugoslavije

Iseljeno u:	N. Pazar	Sjenica	Tutin
Druge opštine Srbije	5051	6271	3345
Makedonija	728	1413	1647
Bosna i Hercegovina	345	869	336
Crna Gora	129	289	279
Kosovo	636	82	251
Hrvatska	64	32	41
Slovenija	26	5	-

Dio onih koji su otišli u Tursku, ne našavši svoj mir i obećanu "oazu blagostanja", poželio je da se, u svojoj naivnosti, ne poznajući svu složenost državne politike, i prepreke koje stoje na tom putu, vrati u rodni kraj. Međutim, njihove molbe za repatrijaciju sa puno nade, za koje se tvrdi da ih je bilo na hiljade, nailazile su na stanovitu odbojnost.

ekonomske i socijalne nerazvijenosti i da se pitanjima kulturnog nasleđa i života Muslimana posvećuje veća pažnja". - cit. prema: *Zadaci SK Srbije u razvoju međunacionalnih odnosa i borbi protiv nacionalizma*, 168-169.

¹ E. Sijerčić, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1976, 126. Ovi podaci predstavljaju ukupna preseljavanja utvrđena popisom 1971. prema obilježju "godina posljednjeg preseljenja", kako ona obavljena nakon Drugog svjetskog rata, tako i ona obavljena u toku i prije rata, pa čak i ona obavljena 1919. godine i ranije. Sarajevski "Dani" (br. 45) o Bošnjacima iz Sandžaka u BiH, navode u julu 1996. godine: "Srbi i Crnogorci ih zovu Turcima, Albanci Bošnjacima, Bošnjaci sandžaklijama, Sarajlije Šošonima i Kurdima, sami sebe nomadima i Palestincima".

prepreke i zatvorena vrata nadležnih.¹ Jugoslavenska vlada je u oktobru 1968. odredila uslove koje su povratnici iz Turske trebali ispuniti da bi dobili jugoslavensko državljanstvo. Prije svega su trebali dobiti otpust iz turskog državljanstva ili priložiti dokaze da će ga dobiti. Njihove zahtjeve su također trebale razmatrati posebne komisije u opštinama gdje su se htjeli naseliti. Turske vlasti, a posebno turska ambasada u Beogradu, nisu izdavali uvjerenje o otpustu iz državljanstva. Umjesto odgovora na svoje molbe, povratnici iz Turske su dobijali iz ambasade u Beogradu formulare sa brojnim pitanjima, koje su trebali popuniti, pa su od ovoga načina rješavanja svojih problema brzo odustajali. Jugoslavenske vlasti su tada, u pojedinim slučajevima, na osnovu čl. 8 Zakona o državljanstvu, davali jugoslavensko, i bez otpusta iz turskog državljanstva.² Na primjeni ovog člana insistirali su partijski i opštinski organi iz Novog Pazara, Sjenice i Tutina.³

U upomom savladavanju brojnih administrativnih prepreka donekle su uspjevali oni "srećnici" koji su, preko rada u Njemačkoj, nekako dobijali dozvole za povratak.⁴ Neke porodice su dolazile u Jugoslaviju sa pasošem, na osnovu jugoslavensko-turskog sporazuma, kojim im je bio omogućen boravak u trajanju od 60 dana. Nakon dolaska odmah su, izjavljujući da se više neće vratiti u Tursku, poduzimale mjere za prikupljanje dokumentacije za prijem u jugoslavensko državljanstvo i dokaze o obezbjeđivanju sredstava za život, nastojeći da cijeli postupak okončaju za tih 60 dana, "jer po osnovu ovog dolaska po pravilu produženja boravka preko 60 dana nema". Neki su uspjeli da u ovom roku pribave potrebnu dokumentaciju, dok su drugi, kasneći, izlazili iz Jugoslavije i ponovo se vraćali, pošto im je taj ulazak omogućavao boravak od novih 60 dana. Pojedini povratnici su, pak, da ne bi napuštali Jugoslaviju, i išli preko

¹ Naši iseljenici u Turskoj, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine. A. Zulfikarpašić navodi: "Naišao sam u Turskoj na niz ljudi koji su mi rekli da bi se htjeli vratiti, ali im je državljanstvo oduzeto". - cit. prema: M. Đilas-N. Gaće, Bošnjak Adil Zulfikarpašić, Ciriš 1995, 104.

² IAR, Međuopštinska konferencija SK Novi Pazar, k. 1, Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku i njihovom povratku od 23.1.1971.

³ IAR, Međuopštinska konferencija SK Novi Pazar, k. 1, Zaključci o iseljavanju Muslimana u Tursku i njihovom povratku od 1.2.1971.

⁴ M. Lutovac, Etničke promene, 222.

granice, uz velike materijalne troškove, donosili ljekarska uvjerenja da nisu sposobni za putovanje, da im je potrebno liječenje, tražeći na osnovu toga produženje boravka u cilju pribavljanja dokumentacije i riješenja svog statusa. Ove molbe su obično pratile i izjave da se ne smiju vraćati u Tursku, s obzirom da su tamošnje vlasti informirane o njihovim nastojanjima da povrate jugoslavensko državljanstvo, "te im je tamo nesiguran boravak".¹ Put povratka je za mnoge ostao ipak samo želja. Jugoslavenski organi su vraćali one koje su imali falsificiran pasoš ili na neke druge načine pokušavali da ostanu.² Pojedine porodice su davale velike sume novca falsifikatorima putnih isprava u Turskoj. Nakon toga, one su bile dovedene do Skoplja. Tu su im oduzimate ove isprave. Iz Skoplja su upućivane u Novi Pazar, bez ikakve dokumentacije. Po dolasku su i one poduzimale mjere za prijem u jugoslavensko državljanstvo i trajan ostanak u zemlji.³

Molbe nisu mogle biti povoljno i brzo rješavane zbog komplicirane procedure i datih uputstava nadležnih organa jer se smatralo da su oni ispisivanjem iz jugoslavenskog državljanstva i prihvatanjem turskog postali stranci za zemlju u kojoj su bili rođeni. Indikativno je da se na ovom krajnje nehumanom i neshvatljivom tretmanu posebno insistiralo kad su bili samo u pitanju Bošnjaci i Albanci koji su odlazili u Tursku i poželjeli da se vrate. Zemlja koja je širom svijeta isticala svoju širokogrudost i otvorenost, uslovljavala je svojim dojučerašnjim građanima pravo na povratak.⁴ Lica koja su otišla u druge zemlje su se

¹ IAR, SO NP, Sjednica SO Novi Pazar od 24.2.1969.

² IAR, Međuopštinska konferencija SK, k. 1, Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku i njihovom povratku od 23.1.1971.

³ IAR, SO NP, Sjednica SO Novi Pazar od 24.2.1969.

⁴ Zagrebački "Vjesnik u srijedu" pisao je 29. maja 1969. godine: "Naši iseljenici u Turskoj moraju čekati punih pet godina da bi stekli pravo povratka u Jugoslaviju, ali samo kao turisti. Za taj se put mora platiti više od 3.000 turskih lira (oko 3.600 novih dinara) za "državnu taksu", zapravo kao mito nadležnim službenicima... Kako se vidi, naši državljani, pa čak i oni koji su bili zlostavljani i iseljeni, nisu ravni čak ni sa klasnim neprijateljima, kao što su četnici, ustaše, bjelogardejci, balističke bande i druge grupe. Od njih su, naime, mnogi amnestirani i imaju pravo da se povrate u domovinu, dok naši iseljenici iz Turske nemaju tog prava... U novim uvjetima u nas, osobito poslije Brionskog plenuma, stižu mnogobrojna pisma i zahtjevi naših državljana iz Turske koji pitaju kako bi mogli ostvariti pravo da se vrate u domovinu. Oni nisu bili kriminalci niti su došli

mogla vratiti pošto im je bilo dozvoljeno da zadrže državljanstvo. Za mnoge više nije bilo povratka iz Turske. Na molbu 13 porodica porijeklom iz Sjenice 1970. da se vrate u zemlju to je odbijeno pod obrazloženjem da bi njihov povratak stvorio socijalne probleme, nezadovoljstvo, a bila je izražena u njemu i sumnja da je neko od njih potencijalni neprijatelj zemlje. Lica koja su, "nakon temeljite istrage" okarakterizirana da su "na određen način povezana sa stranim policijama" brzo su deportovana. Slična objašnjenja za odbijanje motivirala su i organe u Novom Pazaru da vraćaju one koji su im bili sumnjivi zbog moguće antidržavne djelatnosti.¹ Pod takvim uvjetima i evidentnim antipatijama prema onim koji su se "usudili" da pokušaju povratak, mnogima su nade ostale zauvijek pokopane. "Propusnicu" za povratak dobilo je tek oko 150 lica u novopazarskoj regiji.² Povodom često uzaludnih pokušaja onih koji su tražili da im se omogući povratak a nailazili su na odbojnost jugoslavenskih organa, Mahmut Đerlek je istupao na sjednici MOK-a SK 28. maja 1973. godine: "Ja mogu da navedem da su područja naše opštine 32 porodice, odnosno 32 predmeta čekaju na povratak. Tu ima predmeta iz 1969. godine, polovina predmeta je iz 1970. godine... Mi smo kao organizacija preko RSUP-a nekoliko puta urgirali kod SSUP-a. Međutim nikakav zvaničan odgovor nemamo".³ Bilo je očigledno postojanje opstrukcije na višem novou, ne samo u političkim i policijskim forumima nego i u sporom administrativno-birokratskom aparatu.

u sukob sa zakonom... Zaista, nije li neodrživo da i dalje ostane na snazi stara konvencija između naše zemlje i Turske, "naslijeđena" od predratne buržoaske Jugoslavije i podešena suvremenim uvjetima? Naime, obnovljena konventa, na žalost, gotovo ništa nije prihvatila od logike naših društvenih odnosa i demokratizacije. U pitanju su naši građani-iseljenici, ljudi prema kojima se u prošlosti teško grijehilo".

¹ I. Havić (I. Slezović), *Muhadžeri. Kako je počelo, feljton*, "Sandžak", br. 5. Sarajevo 1990; upor. E. Pelidija, *Sandžak u sadašnjosti i budućnosti*, Takvim, Novi Pazar 1998, 217-218.

² Upor. E. Mušović, *Posleratne migracije i imigracije stanovništva novopazarskog kraja*, 145.

³ IAR, Međuopštinska konferencija SK, Zapisnik sa savjetovanja održanog 28.5.1973.

Prilikom posjete jugoslavenske parlamentarne delegacije Republici Turskoj u oktobru 1968., ambasador Muhedin Begić i generalni konzul u Istanbulu Popov upoznali su ovu delegaciju s tim da mnogi iseljenici žele da se vrate, da tim povodom uporno dolaze u jugoslavenska diplomatsko-konzularna predstavništva tražeći informacije kako to da postignu, bez obzira što su nakon toga bili izloženi saslušavanjima strane policije. Diplomatski predstavnici su naročito naglasili da od strane iseljenika nije zabilježen nikakav antijugoslavenski ispad. Nakon toga, predsjednik Savezne skupštine Milentije Popović je zadužio Mijuška Šibalića, člana SIV-a i Ramiza Crnišanina, poslanika u skupštini Srbije, da, zajedno sa Radovanom Stijačićem, saveznim sekretarom sa unutrašnje poslove, razmotre mogućnosti povratka dijela tih iseljenika, vodeći računa o mogućim negativnim ekonomskim posljedicama njihovog povratka.¹ Matica iseljenika Srbije organizirala je 1. novembra 1978. savjetovanje posvećeno iseljensktvu u Turskoj. Zaključeno je kako ovo iseljensktvo spada "među najbrojnije jugoslovensko iseljensktvo uzeto prema zemlji imigracije (oko jedan milion) i to je značajan faktor kada govorimo o našem političkom zadatku. Zatim, pored ekonomskog faktora u procesu iseljavanja snažan uticaj je imao i religiozni faktor, u svim periodima. Sledeća opšta karakteristika je da ovo naše iseljensktvo, u masi, pozitivno gleda na zbivanja u Jugoslaviji. Politički i ekonomski sistem Jugoslavije, stabilnost Jugoslavije, njen politički uticaj u svetu, posebno druga Tita, učinilo je da je Jugoslavija jedna od najatraktivnijih zemalja u Turskoj. Neposredna posledica ovog stanja je da u Turskoj nema organizovane političke emigracije, neprijateljski raspoložene prema Jugoslaviji, osim pojedinaca koji su se iz političkih razloga iseljavali".²

¹ Dokumentacija Ramiza Crnišanina.

² Informacija o savetovanju posvećenom iseljensktvu u Turskoj, održanom 1.11.1978. Matica iseljenika Srbije, kopija. U Informaciji se navodi da je među poratnim iseljenicima najbrojnije seljaštvo i to nepismeno, "zatim zanatlije i sitni trgovci, koji su u masi ekonomski "slabašni". Za razliku od njih predratno iseljensktvo i njihovi potomci zauzimaju izvanredno visoke položaje u političkom, javnom i ekonomskom životu Turske. Među najpoznatijim političarima, ekonomskim prvacima, javnim i političkim radnicima može se naći dobar broj koji su poreklom iz Jugoslavije (4 ministra u današnjoj turskoj vladi koji zauzimaju najvažnije resore su iz Jugoslavije; 70% predsednika opština - valija takođe su poreklom iz Jugoslavije i dr)".

Iseljavanja su pratili emotivni istupi i opisi na sjednicama nadležnih organa, ali nije bilo dovoljno sluha niti spremnosti na višim instancama da se zaista razriješi ovo pitanje, da se studiozno analiziraju svi uzroci koji su doveli od iseljavanja. To nije bilo vrijeme transparentne politike. Početni pokušaji analize uzroka iseljavanja Bošnjaka, na lokalnom nivou, sveli su se, pojednostavljivanjem, na kraju skoro isključivo na ekonomske motive iako su oni zapravo bili tek dio izuzetno složenog mozaika, koji se nazirao tek u opštim natuknicama i nešto smjelijim nastupima pojedinih partijskih aktivista. Takav odnos će obilježiti sedamdesete i osamdesete godine XX stoljeća. U kompromisnim "analizama" Opštinskog komiteta SK Novog Pazara iz oktobra 1988. godine, u jeku tzv. *antibirokratske revolucije*, se navodilo da je "u različitim vremenskim periodima, zbog nerazvijene materijalne osnove ove sredine i siromašnog sela, a razvijenih rodbinskih veza između porodica sa ove teritorije i porodica iz NR Turske bilo je izraženih emigracionih pokreta dela muslimanskog stanovništva prema NR Turskoj".¹

Niko se zapravo nije usudio da se detaljnije upušta u analiziranje odlazaka ljudi koji su iz jedne neizvjesnosti odlazili u drugu, već se sve prikrivalo politikantskim rječnikom i kalkulantskim uopštavanjima koja nisu dozvoljavala da se ovaj problem detaljnije razriješi i osvjetli.² Strah je bio prisutan i kod onih koji su odlazili, ali i kod onih koji su ostajali. Pragmatiski razlozi su nadvladavali moralne u suočavanju sa istinom i neumoljivim činjenicama. U takvoj atmosferi mnogi su smatrali da ne treba otvarati ovaj osjetljivi problem bojeći se mogućih posljedica čiji se konačni ishod nije mogao predvidjeti. Sa latentnim strahom i zebnjom rasle su mnoge generacije Bošnjaka, pritisnute negativnim nasljeđem i iskustvima prošlosti, nesnalazljenjem i

¹ IAR, OK SK Novi Pazar, Zadaci Saveza komunista u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti, Novi Pazar oktobra 1988. U ovom materijalu se navodi da "nacionalisti iz redova Muslimana", između ostalog, prigovaraju "da se nedovoljno poklanja pažnja društveno-ekonomskom razvoju ovođa kraja od strane šire društvene zajednice zato što je pretežno muslimanski živalj i da se nije poklanjala nikakva pažnja nekadašnjem iseljavanju Muslimana za Tursku i da je to iseljavanje navodno pospešivano".

² Upor. Savez komunista Srbije u ostvarivanju politike nacionalne ravnopravnosti, XV sjednica CK SKS, 142-147 (diskusija A. Hašimbegović).

neodlučnošću, razvijajući pritom osjećaj autocenzure i komprimisa sa sopstvenom savješću.

Mnogi će "vrsni" analitičari i istraživači sandžačkih prilika iseljene Bošnjake zbog ranije nametnutog nacionalnog izjašnjavanja dočnije tretirati kao iseljene Srbe.¹ U svojim politikantskim opservacijama i statističkim dubiozama neće dublje ulaziti u pozadinu ovog složenog pitanja, niti će pružiti odgovor kamo su zapravo oni otišli.² Seobe bošnjačkog stanovništva će u znatnoj mjeri biti uopštavane ili zaobilažene. U etnografskoj publikaciji *Narodi Jugoslavije, iz šezdesetih godina*, na jednom mjestu je bio spomenut "znatan broj Muslimana srpskog porijekla" koji su se iz BiH iselili u Tursku. Međutim, na drugom mjestu, kada su se nabrajali zemlje u kojima žive iseljenici iz Jugoslavije, potpuno je ignorirano postojanje iseljenika u Turskoj.³ U pojedinim univerzitetskim udžbenicima, kada se govori o migracijama iz Jugoslavije, ovo pitanje će se potpuno minimizirati: "Među onima koji su za stalno emigrirali iz naše zemlje od 1948. do danas nalazi se 48.000 Italijana, 7.000 Jevreja, 15.000 Turaka i 67.000 Nemaca".⁴ Preko iseljavanja muslimanskog stanovništva u Tursku čutke se prelazilo.

Iseljavanja su, kao neizbježni pratilac, raspolutila bošnjački narod, postajući sastavni dio njegove nezavidne historijske sudbine, lišavajući ga u znatnoj mjeri od vitalne, duhovne snage. Neophodno je redefiniirati

¹ V. Krsmanović navodi kako je 1961. u novopazarskoj opštini bilo 23.350 Muslimana (39,56%) i 27.933 Srba (47,52%) - vidi: V. Krsmanović, *Sandžak danas: između vilajetske prošlosti i budućnosti*, feljton, "Borba", Beograd 25. jun 1990; upor. Ž. Tokalić, *Sandžak. Zemlja Raška*, Beograd 1991, 12-13. Prištinsko "Jedinstvo" je 12. maja 1994. pisalo kako su u Rožajama Srbi i Crnogorci nekada činili 42% a danas svega 7% stanovništva; da je u Tutinu njih nekada bilo 38% a danas svega 2,5%; u Novom Pazaru nekada 52% a danas 21%; u Sjenici nekada 53% a sada svega 24% stanovništva.

² Opšir. S. Bandžović, *Vladavina olovnih slova*, Libertas, br. 2, Novi Pazar 1995, 12-13; Isti, *Retorika neokrstaštva*, u: *Interkulturalnost i tolerancija*, Beograd 1999, 232-233.

³ Prema: XVII sjednica CK SK BiH, diskusija J. Marjanovića, 180-181.

⁴ D. Rodić, *Geografija Jugoslavije*, II, Udžbenik za studente Prirodno-matematičkog fakulteta, Beograd 1975, 30. U objavljenoj karti (str. 22) o "Jugoslovenskom stanovništvu izvan domovine" Turska nije označena.

odnos prema povijesti ovog naroda, zasnivajući je na racionalnim prosudbama povijesnih dionica i epizoda.

Glava šesta

ŽIVOT U TURSKOJ

Savremeno tursko društvo koje se može nazvati društvom ljudskog preobražaja, sačinjeno je od skoro 60 etničkih grupa i predstavlja društvenu sintezu hiljadu godina stare anadolske i balkanske historije.¹ U Republici Turskoj živi veoma mnogo muslimanskih iseljenika iz krajeva postjugoslavenskih zemalja. Te iseljenike, osim turskog i albanskog čini i brojno stanovništvo slavenskog porijekla.² Od useljavanja stotina hiljada iseljenika prošlo je više stoljeća. U međuvremenu su stasale generacije njihovih potomaka, potpuno ili gotovo potpuno odvojenih od nekadašnje matične zemlje. Širom te države, uprkos tome, se mogu vidjeti naseobine, naselja, sela mjesta, pa i gradovi sa velikim brojem turskih državljana koji govore bosanski, makedonski i albanski jezik, organiziraju se u svojevrsne oblike okupljanja, održavaju više ili manje intenzivne veze sa svojom rodbinom, prijateljima i poznanicima u krajevima iz kojih su davno potekli. Radi se o lojalnim turskim državljanima koji su prihvatili i usvojili vrijednosti društva koje ih je primilo. Na pretpolitičkom nivou oni imaju svijest o različitom etničkom porijeklu, pri čemu je vjerski element bila presudna komponenta tog porijekla.³

¹ "Svijet", br. 28, Sarajevo 22. mart 1998. Dr. M. Ekmečić piše da u Turskoj živi više od dvadeset etničkih grupa - vidi: M. Ekmečić, *Sukob civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila?*, 43.

² Opšir. S. Bandžović, *Iseljenici iz Sandžaka u Turskoj*, Novopazarski zbornik, br. 20, Novi Pazar 1996, 137-154; Isti, *Iseljništvo iz Sandžaka u Turskoj*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVII, Prijepolje 1997, 211-213.

³ M. Dogo, *Neka zapažanja o osmanlijskom nasleđu i seobama muslimana*, "Književne novine", br. 908, Beograd 15. maj 1995.

Pod novim podnebljem

U Anadoliju su posljednjih decenija XIX stoljeća, pored muhadžira sa Balkana, pristigle na hiljade muhadžira iz provincija Kars i Ardahan koje su bile pripojene Rusiji, Tatari sa Krima, Kazana i Azerija. Nakon proglašenja autonomije Krita 1897. desetine hiljada muslimana napustilo je ovo ostrvo i naselilo se na zapadnoj obali Anadolije. Dolazak muhadžira u Anadoliju doveo je do krupnih promjena u brojčanom sastavu stanovništva. Neke provincije, poput Burse, koje su zbog slabe naseljenosti i prirodnih bogatstava privukle veliki broj muhadžira, udvostručile su 1876.-1906. svoju populaciju. Prvobitno smješteni po selima, muhadžiri su ubrzo počeli da uvećavaju dimenzije ruralnog egzodusa. Oni su nakon 1878. dobili pravo da se naseljavaju u urbanim zonama. Od tada se oko centralnih anadolskih gradova, pojavljuju kvartovi muhadžira koji su se razlikovali po planu i tipu naseobina. Takav je bio slučaj "bosanskog kvarta" u Ankari ili nekoliko kvartova u Čorumu, nastalih 1881.-1892. godine. Muhadžiri sa Balkana donosili su sa sobom znanje, a pojavljivao se, kod manjeg dijela, i kapital koji im je davao prilike da otvore svoje firme. U okviru srednje muslimanske klase, koja počinje da se obrazuje krajem XIX stoljeća bilo je mnogo muhadžira. Njihov doprinos je bio značajan i na intelektualnom planu. Dolazak ogromnog broja muhadžira uveo je u Anadoliju veliku jezičku raznovrsnost. Asimilacija je tekla veoma sporo. To je bio jedan od problema koje je Osmansko carstvo ostavilo Turskoj.¹

Prve naseobine Bošnjaka u Osmanskom carstvu nastale su nakon 1878. u Anadoliji, na području od Smirme do Eski-Šehera, oko Burse, Jenišehera, u okolini Ankare, te u samom Istanbulu, Karamurselu, Inegolu, Bigi, Afium-Karahisar, Ismidu, Hamdiji.² Muhadžiri iz Bosanske krajine dobijali su zemljište za kuće i okućnice. Neki su dobijali imanja u plodnim poljima, ali su od vlasti tražili da se nasele po brdovitim i šumovitim krajevima. Tako su došli u Kazandžibuar.

¹ F. Žoržon, *Poslednji trzaji (1878-1908)*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, 657.
² V. Bogičević, *nav. djelo*, Glasnik, VIS, 273.

planinski pojas. Mnogo ih se naselilo u okolini Inegola.¹ Nakon 1878. a naročito hercegovačkog ustanka 1882. formirana je bošnjačka politička emigracija u Istanbulu, pokušavajući da utiče na događaje u Bosni. Vremenom su ovi emigranti osnovali i svoj klub koji je imao oko 500 članova. Predsjednik kluba je bio Ali Šefket ef. Aličehić-Junuzefendić, porijeklom iz Travnika. Ovaj klub je naročito aktivnost pokazao u doba aneksione krize, organizirajući masovne mitinge i sastavljajući dva memoranduma protiv aneksije.²

Muhadžiri ipak nisu većinom nailazili na ono što su s očitom nadom priželjkivali. U bespućima Anadolije "mnogi su umirali, a oni koji su ostali u životu, sačuvali su svoj jezik i svoje običaje; mislima vazda živjeli sa svojim rodnim krajem".³ Suočavanje sa grubom realnošću i novim svijetom je razbijalo iluzije, nadanja i snove kojima su se zanosili. Posebno su loše prihvatani Bošnjaci koji nisu znali turski jezik.⁴ Iz pisama koje su muhadžiri slali tokom 1901. i 1902. svojoj rodbini u Bosni vidi se da su se mnogi razočarali u "Turkuše" (Turke). Izvjesni Halilaga R. pisao je svojoj rodbini u Trebinju: "Bije nas svaka nevolja. Daju nam tajin, 22 pare (8 filira) dnevno po glavi, ali ga neuredno isplaćuju. ta malena pomoć zapravo nije pomoć, jer njome je možemo da namirimo naše potrebe. Nema zarade, a Turkuša prije će nam oteti nego pomoći. Neki od nas umakoše u Bursu da ondje traže nadnicu ali ih zaptije pohvataše i ovamo dotjeraše".⁵ Jovan Cvijić

¹ B. Perva, *Zemlja brojnih muhadžira*, "Preporod", br. 18/644, Sarajevo 1. oktobar 1998.

² Vodeće ličnosti su na početku bili pljevaljski muftija Šemsekadić, Ibrahim Fehmi efendija Đumišić te Šahinpašić iz Banjaluke. U to vrijeme djelovali su kao visoki osmanski državni funkcioneri Bošnjaci Mehmed Ali-paša Rizvanbegović, Osman Mahzar-paša Čengić, Hamdi beg Resulbegović, Mehmed-beg Jajčanin, a u samoj sultanovoj sviti bili su kao silahšori, među ostalim, Bećir-aga Bihorac, Omer-aga Plava, Zaćir-aga Nikšić, Emin-Travničanin i drugi. Docnije se bošnjačkoj emigraciji priključio i vođa pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju Ali Fehmi ef. Džabić. Opšir. Stav *Muslimana*, 22-23; M. Hadžijahić, *Političko djelovanje bosanske emigracije u Turskoj*, "Naš svijet", Sarajevo oktobar-novembar 1966.

³ *Jahja efendija Musić - plavski muftija i kadija Gusinjskog okruga*, 321.

⁴ Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 30.

⁵ Iz Sivri Hisara stizalo je pismo u Bosnu: "Ja sam živ, hvala Bogu, samo mi je od dana do dana teže i nikad se čovjek ovdje obiknut ne može. Niko ne radi ništa već ako ima Bošnjak jednu žutu medžidiju ili dvije, pa ide na selo da kupi šta,

1910. piše: "Pričali su mi bosanski muhadžiri, koji su kao mladići pošli u Malu Aziju i onamo naučili turski kao što prost čovek, koji se potuče po Austriji ili Nemačkoj nauči nemački, da svaki Osmanlija pozna od prve reči da su stranci i da se s njima kao sa strancima ponaša... Jedno veće sam se sastao radi razgovora sa važnijim bosanskim muhadžirima iz Bruse. Bilo je teško gledati te opale i oronule ljude, mahom predstavnike nekoliko najpoznatijih i najsilnijih bosanskih porodica. Svi su se samo tužili i kajali, što su napustili svoju zemlju, ali su se time branili što se pod "Švabom" nije moglo izdržati".¹

Obilazeći 1910. iseljenike u Osmanskom carstvu, J. Cvijić je zapisao da je po njihovom dolasku u malarične i močvarne krajeve, odmah pomrlo blizu jedne trećine, mahom djece, tumačeći to naglim prelaskom iz svježeg i hladnog Bosne u suhu Anadoliju. Oni, pak, koji su se naselili po sredinama koje su klimatski i morfološki bile slične starim krajevima poput onih u Mramornom primorju (Karamursel, i okolna sela: Olukli, Karabunar, Hayriye, Insaniye i druga) koje su naselili hercegovački iseljenici brže su se, bez nekih poteškoća, prilagođavali. Cvijić je iznio i mišljenje da će i potomstvo iseljenika izumirati iz istih razloga. S. Smlatić je sedamdesetih godina XX stoljeća ustanovio da se ta Cvijićeva "prognoza" nije ostvarila, da je natalitet adaptiranih doseljenika, naprotiv, stalno rastao.² Prvi

neće ga ubiti već mu uzmu ovo para pa kažu: hajde sad kajmakamu pa tuži. Tako mi Boga, ne more se živiti! Turkuše gledaju na nas ko na krmke. No ima dana kada više ne plačem nego šutim. Nemam pasoša da bježim, niti imam jedne krajcare. Ovo malo ti namrčih, više ne smijem... Sarajlije su u Sivri Hisaru, vilajet Angora, pate se i plaču". Jedan muhadžir je pisao iz Adapazara: "Svi se kajemo i plačemo. Turkuše nas ne trpe, pa kako s njima ne more biti sloge i mira, jer su to ljudi zadržti i kavgadžije, to ima nas Bošnjaka zbog svađe i tučnjave uvijek na sudu, a na žalost i zbog krađa, jer će čovjek sagnuti za tuđim malom, kad ga glad na zlo natjera". Iz Ankare je neki muhadžir pisao: "Rado bi se vratili svi naši muhadžiri, ali nam ne daju ovamošnje vlasti, a i nemamo sa čim. Turkuše spram Bošnjaka su gore nego se zamisliti more" - cit. prema: *Naši iseljenici u Turskoj*, 12-14.

¹ J. Cvijić, *Govori i članci*, 200-201.

² S. Smlatić, *Iseljavanje jugoslovenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini*, 8. Smlatić navodi primjer porodice Mehmeda i Tahe Kličić iz cazinskog kraja koja se 1927. doselila u Tursku. Tada je imala samo šest članova, a već 1967. bilo je 40 članova grupisanih u sedam porodica.

doseljenici se nisu lahko adaptirali "naročito starci koji nisu mogli da nauče turski i koji vazda osjećaju da ih ovdje smatraju kao strance".¹ U selima razbijenog tipa koja su formirali, kao što su bila i ona u Bosni i Hercegovini, pravili su, po tom uzoru, iste "bosanske" kuće. Uzeir-aga Hadžihasanović iz Sarajeva koji se, sa porodicom, bio iselio u, da bi prenio svoje zlato neopaženo preko granice, sasuo ga je u bakreni ibrik, u koji bi, u usputnim stanicama, točio vodu. Nije se snašao i vratio se u Bosnu, gdje je pričao kako turski kućevlasnici u Istanbulu nerado iznajmljuju svoje stanove Bošnjacima, jer mnogo peru podove, pa se Turci, koji nemaju dosta drveće, pa im je grada zato skupa, boje da im ne istruhnu podovi.²

Potomci bosanskohercegovačkih muhadžira danas žive u Jordanu, u gradovima Tulkarimu, Nablusu i Ramali. U samom Amanu ih ima oko 60-ak porodica. Ima ih zatim u Libanu, u gradovima Bejrutu, Tiru, Tripoliju, u Siriji, u gradovima Damasku i Tartusu, na sredozemnoj obali, kao i u Egiptu, u oblasti Gaze. Bošnjaci na Bliskom istoku su, prema istraživanjima Nine Seferović, sačuvali donekle osjećanje posebnosti, kao i neke kulturne i antropološke karakteristike. Oni nisu nikada u potpunosti prihvatili sve bliskoistočne islamske arapske običaje. Međutim, za svoje nove susjede, oni su postali dio arapskog stanovništva Bliskog istoka - Palestinci, utopljeni u arapsko stanovništvo tog dijela svijeta.³

Nakon balkanskih i Prvog svjetskog rata u Anadoliju je došlo do velikog priliva muslimanskog stanovništva iz drugih država. Austrijski konzularni agent u Bursi izvještavao je da je, zbog okrutnosti bugarske armije, prispjelo u vilajet Bursa samo do novembra 1912. oko 21.000 izbjeglica iz Rumelije.⁴ Pjer Loti je žestoko napadao članice Balkanskog saveza, naročito Bugare, koji su pred "sklopljenim očima Evrope", pribjegavali "sistematskom istrebljenju muslimana u osvojenim provincijama", osuđujući i Srbe "kod kojih, od vrha do dna

¹ G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, 477.

² A. Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Zagreb 1994, 32.

³ N. Seferović, *Kolonija hercegovačkih Muslimana u Kajzeriju u Palestini*, 62-63.

⁴ T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz BiH*, 152.

društvene ljestvice, bijesne nasilje i istančano ubistvo".¹ Nakon grčkog zauzimanja Epira 1913. godine, u kojoj je bilo oko 155.000 muslimana (44% ukupnog stanovništva), uključujući 100.000 Albanaca, polovina je odmah pobjegla u Anadoliju i Albaniju.² Teške nevolje je tada izbjeglicama, pored oskudice i neizvjesnosti, kao i ostalom turskom stanovništvu, donijela i epidemija kolere koja je uzimala velike žrtve.

Bugarska i Rumunija su, u cilju inteziviranja procesa iseljavanja, omogućile muslimanskom stanovništvu da rasprodaje svoja imanja, i da ponesu dio prihoda sa sobom. Kao posljedica toga, dosta begova i aga, od kojih su mnogi imali velike zemljišne posjede, donio je znatan kapital u Istanbul. Ovi relativno dobrostojeći useljenici kupili su posjede mahom po gradovima i postali brzo dio osmanske gradske elite.³ Neki su investirali svoj kapital u trgovinu i mala inđutrijska preduzeća, proširujući time gradsku preduzetnički sloj u nastajanju, dodajući mu muslimansku dimenziju. Migracioni pokreti su uvijek dolazili nakon velikih ratova ali i kao posljedica brojnih političkih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih neriješenih problema. Iseljništvo iz Sandžaka rasulo se tokom prohujalih decenija širom Republike Turske. Sreću su imali oni muhadžiri koji su naselili obalski pojas Mediterana, od Jalove prema Izmiru (Smirna), naseljeni nakon Prvog svjetskog rata na prostoru koje je napustilo grčko stanovništvo. To je veoma bogat i plodan dio Turske.⁴ U Čanakleru žive Bošnjaci koji su se tu doselili još 1912. godine. Sačuvali su svoj jezik od zaborava. U karamurselskom kraju postoje mnoga sela nastanjena Bošnjacima. Jedno takvo selo je i Ajazma u kojem su od 102, čak 100 kuća Bošnjaka. Tu i pravi Turci znaju bosanski jezik. I u tom naselju se maternji jezik prenosio sa koljena na koljeno. U okolini Izmira, Burhanije, Ajvalika ima od 200 do 300 sela u kojima od ukupnog broja

¹ A. Vileže, *Pjer Loti i balkanska Evropa*, 939. Povodom rasparčavanja Osmanskog carstva on piše: "Možda bi bilo pametno da se podsjetimo da sultan nije samo turski imperator nego i kalif kođa obožavaju milioni i milioni pravovjernih daleko u Aziji i Africi; on bi u tom svojstvu svakako zasluživao malo poštovanja".

² Opšir. J. McCarthy, *Death and Exile*, 135-178.

³ K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana*, 188.

⁴ B. Mušović, *Neke karakteristike života i običaja sandžačkih Muslimana iseljenih u Tursku* (u daljem tekstu: *Neke karakteristike života i običaja*), diplomski rad, rukopis, Filozofski fakultet, Beograd 1993, 7; Ista, *Neke karakteristike života i običaja Muslimana iz Novopazarskog Sandžaka iseljenih u Tursku*, Etnoantropološki problemi, Etnografski institut, sv. 11-12, Beograd 1996-1997, 18-19.

čak 80 odsto čine muhadžiri iz Sandžaka i Bosne. Veoma su bogati. Uzgajaju masline i drugo južno voće i povrće.¹ U Ajvaliku i Saramisakliu, 200 km od Izmira, nakon Balkanskih i Prvog svjetskog rata, naselili su se muhadžiri iz Pljevalja, Priboja, Brodareva i Bijelog Polja. Glavno im je zanimanje bilo uzgajanje maslina i prerada maslinovog ulja. Tu su naseljene porodice Alomerovića, Balija, Bambura, Durana, Đurđevića, Džidića, Karakaša, Kalića, Mekića, Mušovića, Pijuka, Sadikovića i drugih. Na klimatske prilike oko Mramornog i Egejskog mora najuspješnije su se adaptirali doseljenici iz Hercegovine.

Na području okruga Saramasaklia, koji broji preko 75.000 ljudi, više od 70 odsto stanovništva je bošnjačkog porijekla.² Na obali Egejskog mora, u gradiću Alačetu naselili su se muhadžiri iz bjelopoljskog kraja.³ U Turskoj je ostao da živi i dio onih vojnika-

¹ B. Perva, *Sa puta po Turskoj*, "Preporod", br. 3/514, Sarajevo 1. februar 1992.

² Među njima je i bio i Husein Martinović koji se prisjećao svog polaska iz Bijelog Polja: "Mene i moje su protjerali iz okoline Bijelog Polja: "Bio je ubijen neki viđeniji Crnogorac za što su okrivili nas Bošnjake (ubistvo B. Boškovića 1924. godine - prim. S.B.). Nije nam bilo druge nego smo morali spašavati živu glavu. Ja sam bio dijete od 12 godina. Znam samo da je protjerano sve živo iz Šahovića, Kolašina i Mojkovca... Pamtim da su nam dozvolili da poneseo samo ono što možemo rukama iznijeti... Do Istanbula, to jest luke Sirkedži, putovali smo više od šesdeset dana. Domaćini Turci su nas poslali prema Izmiru. Igram slučaja zadržali smo se ovdje, na pola puta prema odredištu. Iz naših kuća su nas otjerale naše komšije, a ovdje su nas dočekali Grci. Na putu dovde nas je mnogo pomrlo" - J. Bojadžić, *Prođoh Bosnom kroz Ajvaluk*, "Oslobođenje", Ljubljana-Sarajevo 7-14. septembar 1995.

³ Jedan od tih mnogobrojnih muhadžira bio je i stogodišnjak, Jusuf Balijagić, čiji je sin Remzi Ozen bio predsjednik opštine Alačeta i narodni poslanik, koji se sjećao polaska iz barske luke 1914. i opisivao svoj put: "Rođen sam u selu Lepenac nedaleko od Mojkovca. Od oca Selmana, a djed mi se zvao Ahmed. Imao sam oko osamnaest godina kad smi mi Balijagići krenuli za Tursku. Nas Balijagića imalo je deset kuća. Samo smo ponijeli haljinke na sebi, a sve je ostalo u našem zavičaju. Babo je uzeo i tri koze, kako bi nas hranile do Turske. U barsku luku čekali smo pod šatore punih dvadeset dana da stignu brodovi iz Turske za nas. Bilo je ljeto. Teško se disalo od velike vrućine. Na brodu su utovarili i koze da bi na tom dalekom i mučnom putu djeca pila vareniku. Nekoliko dana smo putovali brodom. Djeca su umirala na brodu. Kada smo došli u Alačetu, smjestili su nas u stare grčke kuće, a jedan vapor Bošnjaka uputili su

durumljija ("galijana"), koje su austrougarske vlasti 1916.-1917. mobilizirale u Sandžaku, i potom se borili se kao pripadnici XIV korpusa osmanske vojske u Galiciji.¹ U osmanskoj državi oni su se, zajedno sa svim stanovništvom, našli u velikom kovitlacu i vrenju.

Kada je početkom novembra 1914. Porta stupila u rat, na strani Centralnih sila, za Rusiju, Veliku Britaniju i Francusku došao je trenutak da procjene da je to već davno priželjkivana prilika da se konačno jednom završi priča o "bolesniku na Bosforu" ili da joj se oduzme veći dio zemlje. Ove države su se i dogovorile o podjeli Osmanskog carstva.² Izbor strane koji je u Prvom svjetskom ratu napravila Porta bio je logičniji od bilo kog drugog. U Evropi, pretvorenoj u nepregledno bojno polje, Carstvu je prijetila opasnost da se ponovo nađe na udaru Rusije, svog tradicionalnog protivnika. Pred takvom opasnošću, savez sa Centralnim silama bio je jedini izlaz, iako u ugovoru sa Njemačkom, nije uopšte bilo naznačeno šta će Osmansko carstvo dobiti ukoliko se rat završi pobjedom. Pored toga, priključivanje sukobu bilo je jedina mogućnost da Carstvo zbaci politički i finansijski jaram koji su mu nametnule zapadne sile. Tajne ugovore o njegovoj diobi nisu pravili samo njeni protivnici (Velika Britanija, Francuska, Rusija i Italija), već i njeni "saveznici" (Njemačka, Austro-Ugarska i Bugarska). Svi ratni ishodi išli su zapravo

u grad Halep u Siriju. Nismo imali šta da jedemo, nego bi naše majke brale travu i to jeli. Po deset roba bi umiralo iz jedne kuće od gladi i bolesti. Neke porodice su umrle i niko nije imao da nastavi lozu, a neđe od deset roba preživi jedno, dvoje najviše. Djeca su mlogo umirala, a i stari ljudi. Stari su umirali zbog verema za zavičajem. Mlogo smo jada vidjeli, jezika turskog nijesmo znali, pa su nas docnije, naučila naša mladež. Nas Bošnjake, Turci su nazivali kaurinima. Što stigosmo u Tursku ne prođe malo vaktka izbi rat između Turske, Grčke i Engleske. Sve naše Bošnjake od 16 do 60 godina pokupiše da brane Tursku 1916. od Engleza i Grka. Tada je nas Bošnjaka u toj bitci na Čankalije bilo pedeset hiljada koji pokazahu veliko junaštvo. Mnogi se nisu vratili. Poginuše kao šehiti, a mnoga djeca ostaše jetimi. Pričali su mi za dva velika junaka iz Sandžaka. Jedno baše Šeljko Kurtagić od Gusinja grada, a drugo bješe Halil-aga Kajević, iz Kajevića polja kod Kolašina grada". - prema: R. Gruda, *Sandžak u sjenci topova*, 57-58.

¹ Opšir. Novi Pazar i okolina, 283-285; V. Brašanac, *Političke, ekonomske i prosvetne prilike u Prijepoljskom kraju za vreme austrougarske okupacije*, 196-197.

² A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974, 28.

na njenu štetu.¹ Edvard Hejl Birštat, američki diplomata iznio je u knjizi *Velika izdaja*, mišljenje savezničkih vođa o sudbini Osmanskog carstva: "Ratni ciljevi saveznika obuhvataju oslobađanje pokorenih naroda pod krvavom turskom tiranijom i protjerivanje Osmanskog carstva iz Evrope, budući da je ono potpuno tuđe zapadnoj civilizaciji".²

Osmanska vojska je u Prvom svjetskom ratu ratovala u Rusiji, Iraku, Palestini, Siriji, Egiptu, Arabiji, na Dardanelima i na Galiciji. Osmansko carstvo je, zajedno sa Centralnim silama, u Prvom svjetskom ratu doživjelo poraz. Po odlukama mirovne konferencije ono je bilo obavezno da preda svoju ratnu flotu pobjednicima, da se zauvijek odrekne arapskih teritorija, da svede svoju vojsku na 50.000 ljudi. Izgonom iz Evrope i iz arapskih zemalja ona je bilo svedeno na svoju najužu nacionalnu teritoriju - Malu Aziju. Ali ni ta teritorija nije bila pošteđena dalje grabeži.³ Snage Antante, predvođene Britancima, su 1919. okupirale Carstvo. Bilo je potrebno dosta vojske za obavljanje kaznenih ekspedicija pa je britanski premijer Lojd Džord, poznat kao izraziti protivnik Osmanskog carstva, ponudio srpskom regentu Aleksandru da i srpske jedinice uzmu učešće u zajedničkim okupacionim snagama pobjednika. Aleksandar se posavjetovao sa predsjednikom vlade Nikolom Pašićem i ovaj je sročio telegram u kome je rečeno kako su "Srbi i Turci namirili svoje račune u Balkanskom ratu 1912. godine. Od tada oni mogu da budu samo prijatelji".⁴ Grci su polovinom maja 1919. zauzeli Izmir. Za vrijeme grčke okupacije zapadne Anadolije ubijeno je oko 10.000 muslimana, dok se oko 100.000 muhadžira nalazilo u krajnje nezavidnim uslovima.

¹ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 138.

² Cit. prema: P. G. Charitos, *Conflict of Civilizations in the Balkans and the Role of International Law*, 525. P. G. Charitos navodi riječi američkog predsjednika Ruzvelta, izrečene prije kraja Prvog svjetskog rata, da bi opstanak Turske u Evropi "značilo izdaju civilizacije", kao i izjavu republikanskog senatora Loca da bi to bilo "zlodjelo, prokletstvo za njene podanike i susjede, izvor bolesti i ratova".

³ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 139; M. Ekmečić, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, Novi Sad 1997, 105.

⁴ D. Rančić, *Istočno pitanje*, "NIN", br. 2258, Beograd 8. april 1994. Kopiju telegrama lukavi Pašić je prosljedio Kemal-paši, koji se bio tek vratio iz emigracije u Tursku, i docnije postao Ataturk, otac sekularne države. Ovaj gest je on primio sa zahvalnošću.

osiromašeni, bez dovoljno odjeće, mahom oboljeli od malarije. U zapadnoj Anadoliji grčka okupacija je trebala poprimiti široke dimenzije, tolikog obima da se ostvari san o novoj Vizantiji. Cijela Trakija je bila predviđena za Grčku. Zemlje Antante nisu ni slutile da će podržavajući grčku invaziju učiniti "dobro djelo", da će doći do "revolucije u Anadoliji" koja će stvoriti novi Tursku.¹

Snage Antante su ušle u Osmansko carstvo sa dubokim ubjedenjem u vjerodostojnost propagande da su Turci pobili bezrazložno milione hrišćana.² Po shvatanju okupacionih sila, oni su time izgubili pravo da upravljaju sami sobom, "čime se još jednom dokazala nadmoć zapadne civilizacije nad islamskom". Nacionalne manjine su pokušavale iskoristiti prisustvo savezničke okupacione vojske za svoje ciljeve, naročito Grci i Jermeni. Okupaciona vlast ih je postavljala umjesto muslimana u organe uprave, kao i na željeznicama i drugim ustanovama. Muslimani su bili obezvrijeđivani na javnim mjestima. Hrišćanski misionari su bili imenovani za upravitelje velikih sirotišta, a oni su često koristili svoj položaj da hiljade djece, koja su ostala ratna siročad, proglase hrišćanima. Kada su otvorene državne škole samo su ih hrišćani smjeli pohađati, dok su muslimanska djeca ostajala van njih. U mnogim okupiranim područjima, naročito u istočnoj Trakiji, jugozapadnoj Anadoliji, Ciliciji (Tašilu) i istočnim pokrajinama lokalna uprava i policijske snage bile su u rukama nacionalnih manjina. To je rezultiralo pokoljem tek otpuštenih osmanskih vojnika, kao i hiljada civila.³ Bio je to uvod u grčko-turski sukob i rat za neovisnost Turske

¹ K. Beydilli, *Od Kučuk Kajnardže do propasti*, 154.

² Radilo se o progonu Jermena. Opšir. V. Dimitrijević, *Strahovlada*, Beograd 1985, 142.

³ J. Hammer, nav. djelo, 544-555; J. McCarthy, *Death and Exile*, 179-257. McCarthy navodi: "The Anatolian War od 1919-22 (the Turkish War of Independence) between Turkish and Greeks was the culmination of the process of de-Turkification begun by the Greeks in their War of Independence. The methods were the same as those used in earlier wars, especially in the Balkans Wars, to kill or drive out Muslims... The Ottoman Empire had suffered more than any other combatant nation during World War (256-257)... At the end of Greco-Turkish War, much of western Anatolia was in ruins. Whether it was the Greeks or the Turks who suffered the greatest hardships... is immaterial... In terms of the long history of Muslim mortality and forced migration from the western Ottoman Empire, the war in western Anatolia was a climax... the Turks had their

pod vodstvom Kemala Ataturka koji se suprostavio ponižavajućim diktatima Mirovne konferencije.¹ Turske snage su zadale nekoliko odlučujućih udaraca grčkoj vojsci kod Inona i Sakarije (1921.), te 1922. kod Asfon - Kara-hisara.² Grci su, u povlačenju, palili muslimanska naselja. Rat je okončan sklapanjem Lozanskog mira 1923. godine. Lozanski mirovni ugovor zadao je smrtonosni udarac sultanovom carstvu, šarolikom prostranstvu koje se pružalo od Balkana do Indijskog okeana. Ovaj mir je, pored učinjenih ustupaka, neosporno predstavljao za novu Tursku značajan uspjeh, pošto joj je omogućio da se potvrdi kao slobodna, neovisna država koja stoji ravnopravno sa ostalim silama. Tako je rođena nova Turska, posljednja država koja je naslijedila Osmansko carstvo. U Ataturkovoj armiji je bilo dosta muhadžira iz nekadašnjih osmanskih provincija na Balkanu. Među njima je bilo i Bošnjaka iz BiH i Sandžaka. Znatan broj Bošnjaka uspio je da napravi i visoku vojnu karijeru u novoj turskoj armiji. General Rifat Matardžija, porijeklom iz Ljubinja u Hercegovini, bio je dugogodišnji zapovjednik jedinica turske armije u istočnoj Trakiji, te docnije komandant žandarmerije. Asim Gunduz iz Tuzle je bio armijski general. Šukri Alibeg Fetahagić iz Trebinja, pukovnik, bio je načelnik generalštabnog obavještajnog ureda. Pored njih, veći broj Bošnjaka bili su oficiri i podoficiri u jedinicama armije i žandarmerije.³

Dolaskom Kemala Ataturka na vlast nastupila je nova faza u razvitku Turske, etapa reformi, ekonomskog razvoja i ukidanja polukolonijalne ovisnosti. Cilj borbe koju je uspješno izveo Ataturk bio je da Tursku i turski narod uvede u društvo slobodnih, nezavisnih savremenih država i društvenih zajednica. Kemalisti su za jedan od svojih primarnih ciljeva postavili industrijalizaciju zemlje, istiskivanje stranog kapitala i ekonomsko osamostaljivanje, kao nadopunu političkom osamostaljivanju. Stranim firmama više nisu obnavljane koncesije. Pristupilo se otkupljivanju akcija koje su držali stranci,

backs to the wall-they could be pushed no further. Now, they defended themselves... and survived" (305-306).

¹ A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, 40-41; M. Teodosijević, *Mustafa Kemal Ataturk u Jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998, 57-58; D. Kicikis, *Osmanslijsko Carstvo*, 120.

² Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 174-175.

³ M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, 75-76.

naročito u transportu, te su postojeća preduzeća prešle u posjed države. Industrijalizacija je u početku tekla veoma sporo, jer se Ugovorom u Lozani Turska bila obavezala da uvozne carine neće dizati iznad nivoa iz 1916. godine. Time je ona privremeno bila izgubila mogućnost da pospešuje razvoj domaće industrije putem uredjenja protekcionističkih carina. Turska je uspjela da se oslobodi tih obaveza 1929., otkada polazi putem protekcionizma u punom smislu te riječi.¹

Ataturk je odlučio da Tursku obrazuje prema modelu svojih neprijatelja, pa se upustio u opsežan proces turcizacije, pozapadnjačivanja i sekularizacije koji je preoblikovao jezik, historiju, religiju i politiku. Bilo je proklamirano odvajanje vjere od države i zabranjeno miješanje u državnu politiku.² Kalifat, simbol jedinstva svjetovne i religiozne moći, prestao je da postoji. Ataturku se posebno žurno u pogledu reforme jezika jer je napuštanje jezika osmanskog društva značilo i raskidanje sa tim društvom. On je angažirao ekipe lingvisti iz čitave Turske, osnovao Jezikoslovno društvo (Dil Kurumu), kojim je sam rukovodio, s ciljem da jezik očisti od stranih elemenata. Približavanje jezika narodu imalo je za cilj približavanje kulture i neobrazovanim slojevima stanovništva. Zapadno pismo je zamijenilo arapsko, a historija je reinterpetirana potskivanjem njene arapske komponente.³ Kada je 1928. ukinuta upotreba arapskog pisma i usvojena latinica, započeta je velika borba protiv nepismenosti. Za vrijeme od pet godina 1,247.190 lica je naučilo da čita i piše u "narodnim školama".⁴ Uvođenje latinice pokazalo je svu grafijsku heterogenost osmanskog jezika gdje zbog nužnosti uniformnog pisanja, vokala nije dolazila do punog izražaja vokalna harmonija turskog jezika.⁵ Politika sekularizacije bila je simbolizirana zabranom nošenja fesa, što je umanjilo uočavanje religioznih klasa, a bilo je i pokušaj da

¹ S. Branković, *Privreda Turske*, Pregled, br. 2, Sarajevo 1954, 141.

² M. Bežat, *O Ataturkovom laicizmu i nacionalizmu*, "Vakat", br. 5, Skoplje maj 1994; P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, "Danas", Beograd 16. septembar 1998. Imami navodi da su Ataturkovi roditelji bili albanskog porijekla.

³ Dž. Espozito, *nav. djelo*, 94.

⁴ N. Kansu, *Narodna prosveta u Turskoj*, u: *Knjiga o Balkanu*, I, 332-333.

⁵ J. Šamić, *Tendencije u savremenom turskom jeziku*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 27, Sarajevo 1977, 104.

se ljudi natjeraju da nose zapadnu odjeću: "staviti šešir" umjesto fesa dobilo je značenje "evropeizirati se".¹ Policajci su se izborili da ne nose tradicionalne fesove već šešire. Početkom tridesetih godina u Turskoj je postojala jedna radio-stanica koja je isključivo emitirala Mocartova djela.² U iznenađujuće visokom stepenu Ataturk je uspio da zasnuje tursku nacionalnu svijest zapadnog tipa u etničkom loncu za topljenje Anadolije. Islam je postao integrirani dio nacionalnih osjećaja.³ Turska je bila poučena iskustvom traumatičnog raspada višenacionalnih i višekonfesionalnih država, kakvo je bilo i Osmansko carstvo, pa je uzela za načelo svog državnog programa stvaranje etnički homogene državne zajednice. To načelo će naći mjesta i u sporazumima o razmjenu stanovništva sa državama na Balkanu u kojima su živjeli muslimani.⁴ Jedna od najpopularnijih Ataturkovih parola je glasila: "Kako sam sretan što mogu reći da sam Turčin".⁵

Muslimani prispjeli u periodu između dva svjetska rata, koji su posjedovali neko obrazovanje, brže su uspjeli da riješe svoje egzistencijalne probleme, jer je u početku Ataturkove vladavine Turskoj nedostajao školovani kadar.⁶ Bio je to mukotrpan početak izgradnje novog turskog društva, na dugom putu njegove modernizacije.

¹ K. Armstrong, *nav. djelo*, 398. Jedan od iseljenih Hodžića iz Nove Varoši se, zbog akcije skidanja fesa, javno žalio: "Ja pobjegoh ispred Vlaha da sačuvam fes, a kako me i ovdje zatječe naredba da se mora nositi šešir, ja fes s moje glave neću skidati, makar se nikada ne pojavio u Čaršiji" ostajući doista, do kraja života u samoizolaciji, ne napuštajući svoj dom i svoju tarabama ograđenu avliju, all i ne skidajući fes sa glave" - prema: H. Hasanagić, *Nevolje sandžačkih Muslimana*, 81.

² "Posljednji otomanski general", "NIN", br. 2543, Beograd 23. septembar 1999 (tekst preuzet iz: "The Books").

³ E. Konel, *Sveto rimsko carstvo islamskog naroda*, "Književne novine", br. 892, Beograd 15. septembar 1994.

⁴ A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu*, 158.

⁵ H. Somun, *Bosanskohercegovačka dijaspora*, Forum Bosnae, br. 6, Sarajevo 1999, 133.

⁶ M. Hadžišehović, *nav. djelo*, 179.

Trend "demografske deosmanizacije" (M. Dogo) karakterističan za balkanske nacionalne države u XIX stoljeću, između 1912. i 1923. uliva se u modernu problematiku manjina, u kojima države, u još nestabiliziranom međunarodnom okruženju, vide bilo opasnost za sigurnost, bilo prijetnju da postanu taoci, ili i jedno i drugo.¹ Na Balkanu bi, i da nije postojala, bila izmišljena doktrina krvi i tla, zajedno sa svim segmentima ili instrumentima koji je neizbježno prate: upotrebom i zloupotrebom moći, neprestanim rivalitetom, žustrim i nemilosrdnim konfliktima. Sve u službi diktata krvi, sadržanog u težnji da svaki etnikum živi u jednoj državi i sve u službi diktata tla. Krvi je bilo previše, a tla premalo da bi nacionalne aspiracije svima mogle biti ispunjene.² Sve balkanske države, uključujući i Tursku, problem manjina rješavale su na sličan način: emigracijom i asimilacijom. Vrhunac emigracije bila je serija tektonskih pomjeranja stanovništva nakon Prvog svjetskog rata, periodu između svjetskih ratova, kao i nakon Drugog svjetskog rata. Oko dva i pol miliona ljudi bilo je pogodeno ovim seobama. Uprkos ovim drastičnim promjenama stanovništva, ni jedna balkanska zemlja nije postigla željene idealne odlike evropskih nacionalnih država: etničku i vjersku homogenizaciju.³

Lozanski ugovor je 1923. određivao da Grci u Turskoj budu razmijenjeni za Turke u Grčkoj. Odlučna razmjena stanovništva nametnula se kao jedini izbor u cilju uspostavljanja trajnog mira. Jedan Grk, član komisije za izbjeglice, tada je optimistički pisao: "*Rasna homogenost koja proistekne iz preraspodjele stanovništva na Balkanu, biće faktor mira, eliminišući ono što se u prošlosti pokazalo kao stalni izvor napetosti*".⁴ Turski predstavnici su u Lozani isticali kako je hrišćansko stanovništvo u Osmanskom carstvu uvijek bilo u funkciji

zastupanja interesa strane politike. Fritjof Nanzen, komesar Društva naroda za izbjeglice, preporučivao je u tu svrhu prinudu, pošto je smatrao da je ona najefikasnija za uspostavljanje mira i rješavanje međuetničkih trvenja. Društvo naroda nije tada razmišljalo o mogućnosti da Grčka i Turska sklope bilateralni sporazum o zaštiti manjina, da spriječi masovne prinudne migracije i zadrži pravo kontrole poštovanja ove zabrane. Naprotiv, ono je podstaklo da se ugovorom između ove dvije zemlje zapravo zapečate deportacije.¹ Etika prisilnog preseljavanja nije mnogo komentirana. Transfer stanovništva bio je usko povezan sa prevladavanjem krupnih političkih potresa. Lozanski ugovor između Grčke i Turske predviđao je obaveznu razmjenu stanovništva od ukupno 1,3 miliona Grka i pola miliona Turaka. Ugovor se odnosio na sve Grke koji žive u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918. i na sve Turke u Grčkoj osim žitelja zapadne Trakije, gdje je po turskim izvorima od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Mnogi od onih koji su se trebali, shodno ovom ugovoru iseliti, nisu imali želje da napuste svoje domove. Neki grčki političari su isticali da "i grčko i tursko stanovništvo o kojem se ovdje radi... protestuje protiv ove procedure... i izražavaju nezadovoljstvo svim sredstvima koja su im na raspolaganju". Oni se nisu imali kome žaliti, imajući u vidu princip teritorijalne podijeljenosti prihvaćen na međunarodnom nivou. Razmjena stanovništva je započela još krajem rata kada je hiljade Grka prevezeno iz Izmiru u Grčku. Time je stanovništvo u obe države postalo relativno homogeno.² Vojislav Jačoski smatra da su iseljeni "*Turci*" iz Jegejske Makedonije zapravo bili "*Makedonci muslimani*".³ Među tim iseljenim muslimanima, po Stojanu Kiselinovskim, bilo je i 40.802 "*Makedonca muslimanske*

¹ "Politika", Beograd 26. jun 1993. U prvom članu Lozanskog ugovora utvrđen je princip preventivne razmjene stanovništva: "Od 1. maja 1923. godine doći će do obavezne razmjene turskih građana grčke pravoslavne vjere koji žive na teritoriji Turske, i grčkih građana islamske vjeroispovijesti koji žive na teritoriji Grčke. Ove osobe se neće vratiti da žive u Turskoj, odnosno Grčkoj bez odobrenja Turske, odnosno Grčke vlade".

² J. M. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. I, Beograd 1938, 197-198.

³ V. Jačoski, *Prvi naučni skup posvećen Makedoncima muslimanima*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1981, 386; S. Bandžović, *Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912.-1941)*, 213-215.

¹ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine*, 455.

² R. Petković, *XX vek na Balkanu*, 11.

³ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 300-302.

⁴ Ž. Rupnik, *Balkan u evropskom ogledalu*, "Republika", br. 196, Beograd 15. septembar 1998; H. Psomiades, *Eastern Question: Final Phase*, Pella 2000, 120-121.

veroisповijesti, 6.014 Albanaca i mali broj muslimanskih Jevreja".¹ Primjenu ovog grčko-turskog ugovora, koji predstavlja najveću operaciju etničkog čišćenja, nadzirale su velike sile, smatrajući ga uspjehom. Desetine hiljada izbjeglica povijalo je leđa pod teretom svojih stvari ili vukući na rasklimatanim dvokolicama "ono što im je ostalo od života".² Brojni Grci koji su 1923. došli iz osmanskih gradova gledali sa visine na provincijalizam Grčke.³ "Grčka Makedonija" u kojoj su Grci prije 1914. činili manje od polovine stanovništva, postala je gotovo 95 odsto grčka. Jevrejska *Salonica* (Solun) postala je grčki *Thessaloniki* naseljavanjem hiljada izbjeglica iz Male Azije. Turska anadolska obala, s druge strane, postala je gotovo potpuno muslimanska. Izmir, prije poznat kao "nevjernički" zbog svog brojnog hrišćanskog stanovništva, izdigao se "iz pepela kao turska luka".⁴

Procijenjen broj muslimana koji su deportirani u Tursku iz Grčke kreće se između 348.000 i 475.000. Po nekim podacima prije ove zamjene u Grčkoj je bilo ukupno oko 650.000 muslimana, ili 13 odsto od 4.900.000 stanovnika koliko je Grčka tada imala. U Grčkoj je ostalo još oko 190.000 muslimana, mahom u zapadnoj Trakiji.⁵ Grčke vlasti

¹ S. Kiselinovski, *Etničkite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje 2000, 41.

² M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, II, 91. Jedini kriterij kod ove razmjene bio je vjerski. Među iseljenima je bilo i oko 3000 muslimana koji su govorili vlaški, kao i oko 500 muslimana koji su govorili grčki. Opšir. I. Kantadžiev, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919-1930*, Zagreb 1983, 66. Iz Grčke je u Tursku protjerano i oko 12.000 *denmi*, pripadnika tajne jevrejsko-muslimanske sekte, koja je, pod muslimanskim imenima i odjećom, živjela od XVII stoljeća, u raznim gradovima, naročito u Solunu. Iako su *denme* tvrdili da nisu Turci, grčka vlada je energično poricala njihov jevrejski identitet; opšir. O Zirojević, *Dönme*, "Helsinška povelja", br. 81-82, Beograd mart-april 2005, 56-57. Turci su odredbe o razmjeni stanovništva primjenjivali i na Rumune, Ruse i pravoslavne Cigane, a Grci su deportovali i Albance – muslimane iz Epira i Cigane – muslimane; upor. C. A. Macartney, *National states and national minorities*, London 1934, 445; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, 241.

³ Opšir. S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001.

⁴ M. Mazower, *Balkan*, 119, 128.

⁵ Zbog neprekidnog pritiska, iseljavanje u Tursku nije prestalo ni nakon Drugog svjetskog rata. Zapadna Trakija je ostala nerazvijena u odnosu na druge dijelove Grčke. Tu su muslimani raspolagali sa 84% zemljišta i naseljavali su

su posebnim zakonima stimilirale emigraciju muslimana i kontrolirale promet nekretninama, na taj način što su Turci ograničavani na ugovaranje samo sa Grcima, a to su povoljnim kreditima pomagale i bankarske institucije.¹

Cjelokupna problematika osmanskog nasljeđa u balkanskim državama i evolucija od *millet*-a u naciju, ustvrđuje M. Dogo, muslimanskih manjina između tradicije i modernog duha, kondenzirana je u stavovima grčke vlade kako je zadatak Društva naroda da očuva postojeće etničke kulture, a ne da stvara nove. Vlasti u Ankaru su i same namjerno održavale nejasnom razliku između "muslimanskog" i "turskog", što je bilo očito 1934. kada je u turskom parlamentu bilo najavljeno da su planirani ciljevi politike repatrijacije sa Balkana trebali obuhvatiti ukupno 400.000 Turaka iz Rumunije, milion iz Bugarske i 800.000 iz Jugoslavije. Pitanje repatrijacije je za tursku vladu bilo racionalizirano, lišeno emocija i rezervi, osim onda kada se odnosilo na numerički kapacitet apsorpiranja iseljeničkog talasa.²

Razmjena stanovništva je zapravo eufemizam za kolektivna protjerivanja ljudi koji su *de jure* i *de facto* bili stranci, uz licemjerna pravdanja unutarnjom stabilnošću, budućim prijateljskim odnosima, mirom u regionu. Države su zapravo smatrale da u skladu sa klasičnim međunarodnim opravom mogu da odlučuju o sudbini svojih podanika. "Uredne", dogovorene razmjene stanovništva uvijek su sa sobom nosile ogromne ljudske patnje.³ Preseljavanje stanovništva, kao posljedica

300 sela. Pedesetih godina oko 20.000 muslimana napustilo je zapadnu Trakiju. Upor. M. Ali Ketani, *Islam na Balkanu u postosmanskome periodu*, *Islamska misao*, br. 141, Sarajevo septembar 1990, 23-24; S. Pesmazoglou, *The force of prejudice in Balkan historiography*, u: *Rasizam i ksenofobija*, Beograd 1998, 240-241.

¹ B. Petrović, *Različite interpretacije grčko-turskih suprotnosti*, u: *Balkan krajem 80-ih godina*, Beograd 1987, 250. Krajem 80-ih godina XX stoljeća u Grčkoj je turska manjina brojala 120.000 lica i posjedovala je oko 40% zemljišta.

² M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata*, 459-460.

³ V. Dimitrijević, *Može li se država-nacija na Balkanu pomiriti sa građanima*, *Reč*, br. 43, god. V, Beograd mart 1998, 156; "Politika", Beograd 15. februar 2000.

dogovora između država, ne može se tretirati dobrovoljnim, mada je sudbina tako preseljenih ljudi razlikuje od sudbine onih koji su nasilno iseljeni.¹ Uprkos njegovom stalnom ponavljanju, etničko čišćenje, koje je, pored ostalog, vršenje najsurovijih zločina protiv čovječnosti i dio primitivno shvaćenog rata za teritorije, nije lahko definirati. S jedne strane, teško ga je odvojiti od prisilnog iseljavanja i razmjene stanovništva, a sa druge strane se stapa sa pojmom deportiranja i genocida. U opštem smislu "etničko čišćenje" se može razumijeti kao protjerivanje "nepoželjenog" stanovništva sa jedne teritorije usljed religiozne ili etničke diskriminacije, iz političkih, strateških ili ideoloških pobuda, ili kombinacije svih ovih razloga.²

Nakon grčko-turske razmjene stanovništva, dalje konvencije između Turske i balkanskih država regulirale su emigraciju novih kontigenata muslimana. U tadašnjoj publicistici primjenjivana je ideologizirana terminologija: nazivali su ih "odgođenim izbjeglicama", podrazumijevajući time da je riječ o ljudima koji su privremeno bili umakli "normalnom" tretmanu razmjene. U Turskoj je, pak, bio odomaćen izraz "politika repatrijacije" koja je sintetizirala etno-teritorijalnu viziju otadžbine, drastično diskontinuiranu u odnosu na osmansku historiju i tradiciju, i u odnosu na egzistencijalno iskustvo tog stanovništva.³ Po popisu 1927. Turska je imala 13,648.270

¹ Opšir. *The Politics of Ethnic Conflict Regulation - Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, edited by John McGarry and Brendan O'Leary, Routledge, London and New York 1995, 41-296. Ovi istraživači obrađuju osam načina reguliranja etničkog konflikta podijeljenih u dvije grupe i to: u prvoj metode eliminacija razlika: genocid; prisilna preseljavanja stanovništva i dr.; u drugoj metode upravljanja razlikama: hegemonistička kontrola; arbitraža i dr.

² E. Bel-Fijalkov, *Kratka istorija etničkog čišćenja*, feljton, "Politika", Beograd 23. jul 1993 (tekst preuzet iz američkog časopisa "Foreign Affairs"); upor. D. Marinković, *Kratka istorija etničkog čišćenja*, "Književna reč", br. 500, Beograd januar 1998; S. Todorović, *Politike reguliranja etničkih konflikata*, "Povratak", Beograd-Banjaluka avgust-septembar 1999.

³ M. Dogo, *Balkanske nacionalne države*, 361. Dr. Kemal H. Karpat navodi: "The early republican governments in Turkey proclaimed themselves secular and national and gave preference to everything Turkish. Yet, they did not hesitate at all to admit into Turkey a variety of Muslims from the Balkans who had a different ethnic origin and language and did not even speak Turkish. The explanation of this paradox did not lie in Turkey's need of additional population as

stanovnika, od kojih je bili 86% onih koji su govorili turski. Po popisu iz 1935. imala je 16,188.767 stanovnika.¹

Turska je polovinom juna 1934. donijela *Zakon o kolonizaciji* koji je obuhvatio i pitanje naseljavanja muslimana iz okolnih balkanskih država, te je u duhu ovog zakona ona i pregovarala sa svojim susjedima. Ona je 1935.-1936. širom otvorila vrata dolasku muslimana iz balkanskih zemalja. Bilo je predviđeno doseljavanje oko 600 000 muslimana iz njenih nekadašnjih balkanskih provincija.² Ruždi Aras, turski ministar inostranih poslova, u septembru 1935. izjavio je u razgovoru sa predstavnicima jugoslavenske vlade u Ženevi, kako je Turska sa Rumunijom zaključila sporazum o iseljenju više desetina hiljada muslimana iz Dobrudže u Tursku. Po njegovim podacima, u Bugarskoj je bilo oko 1,200.000 Turaka i Pomaka, ali da Turska ne želi da se ovo stanovništvo iseljava, već da ono treba i dalje da ostane u Bugarskoj. U pogledu Jugoslavije Aras je izjavio kako se dogovorio sa bivšim ministrom Jeftićem o iseljavanju "turskog i ostalog muslimanskog neslovenskog življa iz Jugoslavije" te da je bio načelno postignut sporazum da to iseljavanje favorizira Jugoslavija.³

had been the case in the 1920s and 1930s after some 40 percent of the Anatolian male population between the ages 18-40 had perished in 1911-1922 either on various war fronts or in the civil strife of East Anatolia" - cit. prema: K. Karpat, *The Civil Rights of the Muslims of the Balkans*, 26.

¹ D. Mihajlović, *Privreda savremene Turske*, 7-8.

² ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1935. pov. br. 544/35.

³ AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Londonu, 1935. pov. br. 792, f. I. doc. I-5. Ivo Andrić, savjetnik u jugoslavenskom ministarstvu inostranih poslova, o tome je izvještavao 26.9.1935. jugoslavensko poslanstvo u Ankari: "Iseljenici bi sobom mogli poneti svoju pokretnu imovinu (lične stvari, poljoprivredni inventar, itd.). Što se tiče nepokretnosti, one bi se imale proceniti na izvestan način za svaki konkretni slučaj i te sume ne bi naša država ustupila iseljenicima, nego bi otvorila Turskoj jedan kredit za kupovinu robe u Jugoslaviji. Iseljenici kad dođu u Tursku dobili bi za odgovarajuće sume zemljišta u Turskoj, a turska država bi se služila kreditom u Jugoslaviji za podmirenje svojih privrednih, trgovačkih i državnih potreba (na pr. za kupovinu konja). Najzad g. Ruždi Aras je izjavio, da Turska treba stanovništvo i da je voljna da primi od nas ne samo Turke nego i stanovništvo koje je srodno po mentalitetu turskom" - opšir. I. Andrić, *Diplomatski spisi*, 134-135.

Iseljavanjima su bili zahvaćeni i muslimani u drugim balkanskim zemljama. Rumunija je 1877. obuhvatila i Dobrudžu u kojoj su polovinu stanovništva bili muslimani, odnosno 74.000 lica. Od tog broja oko 60 odsto su činili Tatari, 30 odsto Turci i 10 odsto Čerkezi koji su se ubrzo iselili. Od 1878. do 1913. u Dobrudži je ostalo 36.000 muslimana. Ukupan broj muslimana koji se u tom periodu iselio iz Rumunije u Tursku procjenjuje se na najmanje 100.000 lica. U Prvom svjetskom ratu Rumunija je zauzela južnu Dobrudžu u Bugarskoj pa se broj muslimana povećao na 170.000. U Dobrudži je 1928. bilo oko 172.000 muslimana, ili oko 23 odsto stanovništva te oblasti.¹ Muslimani su se u tom periodu iseljavali masovno iz Dobrudže, pošto im je, s jedne strane, rumunska država eksproprialala zemlju, a Turska, s druge strane, podsticala da se dosele na njenu teritoriju, bilo iz demografskih ili iz strateških razloga naseljavanja oblasti istočne Trakije. Između Turske i Rumunije potpisana je konvencija 4. septembra 1936. godine, koja je ratificirana 27. januara 1937. godine, o iseljavanju muslimana, mahom iz Dobrudže u Tursku. U konvenciji je istaknuto postojanje tradicije emigriranja, kao i navodna želja muslimana iz Rumunije da se iseljavanjem u Tursku, uz obavezno odricanje od rumunskog državljanstva, "pridruže svom prirodnom etničkom stablu". Njome su bili obuhvaćeni muslimani u oblastima Durostora, Kaliakre, Konstance i Tulče.² Konvencija je zapravo imala karakter ugovora o deportaciji koji je pratio efikasni mehanizam za pospješivanje iseljavanja. Potencijalnim iseljenicima su, da bi se odlučili na podnošenje molbi za iseljenje koje su onda smatrane definitivnim i neopozivim činom, nudene raznovrsne olakšice u vezi sa privatnim i poreskim dugovanjima, vojnom obavezom. Zemlja je potom, po automatizmu, prelazila u vlasništvo države. Kao nadoknadu Rumunija je Turskoj dala kredit u odgovarajućoj vrijednosti.

U Bugarskoj je i pored masovnog iseljavanja započetog 1878. godine, prema službenom popisu, prve decenije XX stoljeća bilo oko 602.000 muslimana: 484.000 Turaka i Tatara, 21.000 Pomaka i 97.000

¹ N. Latić, *Muslimani u Rumuniji*, "Preporod", br. 8/472, Sarajevo 15. april 1990.

² *Balkanski ugovorni odnosi 1919-1945: Dvostruki i višestruki međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama i političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, II, Beograd 1998, 404.

Roma. Drugi izvori govore da je bilo oko 800.000 muslimana sa oko 100.000 Pomaka. Većina ovih muslimana živjela je u veoma lošim uslovima, izložena neprestanim progonima i pokušajima pokrštavanja. Tokom Prvog svjetskog rata Bugarska je izgubila južni dio Dobrudže, gdje su živjeli i muslimani. U Ankari je 18. oktobra 1925. potpisan tursko-bugarski sporazum koji je regulirano pitanje "dobrovoljne emigracije Turaka iz Bugarske i Bugara iz Turske". Do 1926. muslimansko stanovništvo u Bugarskoj je brojalo, po službenim podacima, oko 789.000, odnosno oko milion po drugim pokazateljima, oko 15 odsto stanovništva. Imali su preko 1.700 osnovnih škola sa oko 80.000 učenika.¹ Muslimani su bili rasprostranjeni širom Bugarske, njenim sjeveroistočnim krajevima južno od donjeg Dunava, posebno u šumenskom, rusenskom i vamaevskom okrugu na području sjeverne Bugarske, kao i u mastanlijskom okrugu u južnom dijelu ove države.² Prema zvaničnoj bugarskoj statistici do 1929. nije bilo iseljavanja u Tursku. Drugi izvori govore da je 1928. Bugarsku napustilo 11.996 Turaka, a godinu dana kasnije još 11.568 Turaka.³ U međuratnom periodu muslimani u Bugarskoj, naročito Pomaci, bili su izloženi različitim vidovima diskriminacije: promjeni imena, prisilnom radu i šikaniranju, kao i akcijama pokrštavanja. To je rezultiralo njihovim masovnim iseljavanjima u Tursku, pogotovo 1927. godine, kao i 1933.-1935. godine.⁴ Prema bugarskoj statistici 1930. se iselilo 16.873; 1935.

¹ Upor. K. Todorov, *Politička istorija savremene Bugarske*, Beograd 1938, 56-60; M. Šahinler, *Korenite, vlijaneto i aktuelnosta na Ataturkizmot*, Skopje 1999, 151; S. Bandžović, *Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912.-1941.)*, 218-220.

² T. Kovalski, *O balkanskim Turcima*, u: *Knjiga o Balkanu*, knj. I, Beograd 1934, 179; A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, 159.

³ B. Pavlica, *Iseljavanje pod prinudom*, "Helsinška povelja", br. 53, Beograd Jun 2002, 34.

⁴ M. Ali Ketani, *Islam na Balkanu u postosmanskom periodu*, 24. Jerome J. Shestack navodi da je 1923.-1939. oko 200.000 Turaka emigriralo iz Bugarske, a za vrijeme Drugog svjetskog rata i u prvim godinama nakon njegovog završetka još 21.000 osoba - opšir. J. Shestack, *Human rights abuses by Bulgaria of its turkish-islamic minorities*, u: *Proceedings of the International symposium of Jurists on the question of the Turkish moslem minority in Bulgaria*, Istanbul 1988, 101 - prema: Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, 292, nap. 3.

- 33.665; i 1936. - 65.676 lica turskog porijekla. Dopunski sporazumi Turske sa Bugarskom, o daljem iseljavanju muslimana, postignuti su 1936.-1937. godine. Oni su predviđali repatrijaciju po 10.000 Turaka godišnje. Članom 1. ovog sporazuma bilo je određeno da dvije vlade "neće stavljati nikakve smetnje", da će dozvoliti emigrantima "da putuju slobodno između dvije zemlje". Članom 2. bilo je utvrđeno da svi emigranti imaju pravo da sa sobom ponesu pokretnu imovinu, uključujući svu stoku i poljoprivredni alat, kao i uštedevinu, uz pravo "da potpuno raspoložu svom nepokretnom imovinom". Članom 3. bilo je zabranjeno nametanje emigrantima posebnih taksa ili finansijskih ograničenja. Član 6. je izuzimao emigrante od "vojne službe ili prinudne radne službe".¹ Turske vlasti su imale stanovite teškoće da 1935.-1936. teritorijalno rasporede muhadžire iz Bugarske. Po nekim izvorima u Tursku se 1935.-1940. doselilo oko 95.000 muslimana.² Do Drugog svjetskog rata u Bugarskoj je, po nekim pokazateljima, i pored iseljavanja, bilo oko 682.000 Turaka.³ Nepostojanje zvaničnih i preciznih podataka govori na svoj način i o konfuznom vremenu u kojem je došlo do iseljavanja, kada se, s obzirom na sve prateće okolnosti, malo vodilo računa o statistici. Kao da se žurilo vlastima i na jednoj i na drugoj strani, onima iz zemlje odakle su dolazili iseljenici i onima koji su ih primali, da se ova traumatična akcija obavi što prije.

Turska štampa je povodom iseljavanja muslimana iz balkanskih zemalja u Tursku pisala 1937. da je konačna likvidacija "Osmanskog carstva nametnula nam iz više razloga neizbježnu nuždu da pristupimo useljavanju naše jednokrvne braće, koji su ostali izvan granice svoje prave otadžbine Turske. To je neke vrste dug koji smo počeli da malo po malo plaćamo, blagodareći budžetskim kreditima, koji se svake

¹ F. Shehu-S. Shehu, *Pastrimet etnike te trojeve Shqiptare 1953-1957*, Prishtine 1993, 11-12; A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svjetska rata*, Novopazarški zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991, 113.

² "Glas islama", br. 14, Novi Pazar februar 1998.

³ Opšir. J. B. Šehtman, *Prinudno iseljavanje turske nacionalne manjine iz Bugarske*, Spoljnopolitička dokumentacija, br. 49, Beograd 1952, 1554; B. Pavlica, *O bugarskim Turcima ili "poturčenim" Bugarima (I)*, "Helsinška povelja", br. 52, Beograd maj 2002, 33-34.

godine odobravaju u tu svrhu. Primjena emigracione politike predstavlja jedan od najdelikatnijih problema i vlada tu pridaje svu onu važnost koju zaslužuju. Mi moramo dozvoliti godišnji ulaz u zemlju samo onolikom broju emigranata koliko smo u stanju da smjestimo. Ograničenost raspoloživim sredstvima, međutim, smanjuje nužno smještaj emigranata. Kada ćemo, dakle, smjestiti jedan i po do dva miliona ove naše braće, uz godišnji ritam useljavanja od 15 do 20 hiljada? Mi smo mišljenja da se ovo pitanje okonča sa najvećim poletom u roku od osam do deset godina. Neophodno je da se osnuje banka za izgradnju stanova i smještaj imigranata sa dovoljnim kapitalom, koji će od ovih naših zemljaka stvoriti neposredno produktivan element i koja će im uz minimalni interes davati kredite sa uslovima otplate u 20 ili 30 godišnjih rata. Ovakav postupak biti će najbolji i od najveće koristi kako za državu tako i za same imigrante".¹ Mustafa Kemal-paša Atatürk je ukazivao da su muhadžiri turska "nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili".

Kraljevina Jugoslavija je napravila 1934. projekat o iseljavanju, te ujedno nastojala da u pregovorima sa Turskom riješi "pitanje" muslimana iz "južne Srbije", kao što su to "rješavale" Grčka, Bugarska i Rumunija. Pregovori sa Turskom su rezultirali parafiranjem *Konvencije* 11. jula 1938. kojom je, kao što je ranije navedeno, bilo planirano iseljavanje 40.000 porodica sa 200.000 članova u narednih pet godina.² Turske vlasti su bile planirale da ovo stanovništvo nasele prema nemirnim Kurdima u Iranu i Iraku. Pokušaj naseljavanja domaćeg turskog stanovništva u ove granične predjele nije uspio jer Turci nisu

¹ A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 123. List "Balkan herald" u Junu 1937. objavljuje informaciju: "A transfer of population unprecedented in Europe in modern times is now being undertaken in the Balkans. Two million Turks still remaining in Europe outside Turkish rule are involved. They are divided between Bulgaria (about one million), Greece, Yugoslavia and Romania. The mass emigration will mostly affect Thrace and Macedonia which were wrested from the Ottoman Empire in the Balkans wars of 1912-13. Here whole areas will be almost depopulated, while in Anatolia and other parts of Turkey in Asia districts and settlements have been prepared for their reception".

² ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1939, pov. br. 7977. Dokumenta o Konvenciji za iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Južne Srbije, šest priloga.

željeli da idu u brdske i izložene, nesigurne krajeve prema Kurdima.¹ U periodu između dva svjetska rata dio porodica doseljenih iz Sandžaka naseljen je i u vulkanskim oblastima El-Aziza i Erzindana. Tamo su bili izloženi čestim i opasnim epidemijama koje su i među njima uzimale danak. Bilo je i onih koji su u nemogućnosti da se prilagode takvim uslovima bježali i spas tražili u Istanbulu i okolnim mjestima.

U Istanbulu su nakon Prvog svjetskog rata, uz odobrenje turskih vlasti i uz pomoć jugoslavenskih diplomatskih predstavnika, jugoslavenski državljani nemuslimani, kojih je bilo nekoliko hiljada, osnovali iseljeničko društvo "Jugoslovenska sloga". Članovi ovog društva su mahom bili oženjeni Grkinjama ili udati za Grke. Malo je njih znalo srpski ili makedonski jezik. U početku su se učlanjivali i pojedini muhadžiri porijeklom iz Jugoslavije, ali su kasnije istupili iz članstva, zbog pritiska turskih vlasti, ali i sektaštva i kratkovidnosti rukovodstva Društva i diplomatskih predstavnika Jugoslavije. I jedni i drugi smatrali su muhadžire porijeklom iz Jugoslavije Turcima u punom smislu te riječi.²

Poratne tegobe i iskušenja

U Turskoj je i nakon Drugog svjetskog rata poljoprivreda ostala najvažnija grana privrede. Ona je bila agrarno-sirovinska zemlja. Oko ¾ stanovništva bavilo se poljoprivredom i davalo oko polovine nacionalnog dohotka. U zemlji je 1944. bilo samo oko 1000 traktora, nasuprot oko dva miliona drvenih plugova i milion gvozdениh plugova. Zahvaljujući pomoći i kreditima SAD, samo u toku 1952. uvezeno je oko 17.000 traktora. Njihov broj se povećao sa oko 2.500 u 1948. na 37.000 početkom 1953. godine. Uvezeno je na hiljade drugih poljoprivrednih mašina. Zbog nedovoljnih prinosa, Turska je morala

¹ A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 124.

² *Naši iseljenici u Turskoj*, 27-28.

1954. da sklopi sporazum o kupovini žitarica od SAD, u zamjenu za hrom, kako bi mogla da podmiri potrebe ishrane svog stanovništva.¹

Bošnjaci koji su se iselili iz Sandžaka nakon Drugog svjetskog rata naselili su se isključivo na periferijama velikih gradova Istanbula, Izmira (u Budži), Adapazara, gdje su formirali svoja naselja poput Pendika, Bešjuzevlara, Kartala, Jeni Bosne, Bajrampaše, Zejtinburua, Alibelkaja, Kučuk keja i Jildrim mahale. Veliki gradovi su pružali mogućnost muhadžirima da dođu do sredstava za život, pa se, za razliku od svojih prethodnika, nisu naseljavali po selima.² Za prvih pet godina bili su oslobođeni državnog poreza. Za mnoge poratne doseljenike iz Sandžaka, naročito one sa sela, dolazak u Tursku je predstavljao jednu vrstu civilizacijskog šoka. Znatna dio te seoske populacije se tu po prvi put sreo sa metalnim priborom za jelo, koji je ubrzo potisnuo njihove drvene kašike koje su donijeli, zajedno sa soframama ("gdje je sofra tu je kuća"), koje su također bile rariet u gradovima. Čak je i nošnja bila drugačija, modernija. Dimije koje su nošene po sandžačkim selima bile su u novoj sredini veoma upadljive. Kuhinja je bila mnogo bogatija u odnosu na onu u Sandžaku. Muhadžiri su prvobitno sebe smatrali većim čuvarem osmanske tradicije i običaja od samih etničkih Turaka. U Sandžaku se čuvanje tih stoljetnih običaja smatralo otporom udarcima na vjeru, te vidom borbe protiv asimilacije. U Turskoj je, pak, takav odnos izgubio smisao. To je bio i jedan od razloga da se dio onih koji su došli nije mogao lahko prilagoditi tim, za njih, velikim promjenama, pa su razočarani tražili da se vrate.

Najstariji iseljenici i njihovi potomci su se u Istanbulu koncentrisali u naseljima Mehmed Fatih, Jedrenska kapija, Sultan Selim. Sene Bagče, Kara Dumruk, Eski Ali paša, Šehir Emineni, Aksaraj, Šehzade itd. Poratni doseljenici naselili su kvartove: Kučuk kej (Malo Selo), Bajram-paša, Selakoj, Zejtinburi, Alibejkaj, Jeni Bosna i druge. Nije ih tamo dočekao lagodan život. Kučuk kej je 1958. bio malo selo a u Jildrim mahali je prva kuća našeg doseljenika podignuta 1958. godine.³

¹ S. Branković, *Privreda Turske*, 143; D. T., *Posleratni razvoj turske poljoprivrede*, Pregled, br. 11-12, Sarajevo 1955, 284.

² B. Mušović, *Neke karakteristike života i običaja*, 7-8.

³ U Kučuk kej su se još od 1913. do 1927. naselile neke bošnjačke porodice iz bjelopoljskog kraja: Muslići, Đurđevići, Đečevići, Memići, Sarajlići, Sadikovići,

Trideset godina kasnije u Kučuk keju bilo je 25.000 doseljenika iz Jugoslavije, a u Jildrim mahali oko 20.000 doseljenika koji su uglavnom govorili maternji jezik. Ulice su prvobitno bile u Istanbulu obično popločane kamenom, osim glavne koja je bila povezana sa putevima koji su vodili u druga mjesta van grada. Te puteve su pravili zemljoposjednici koji su doseljenicima iz Jugoslavije prodavali parcele uračunavajući troškove za izgradnju puteva u cijenu placa. Cijena placa je uveliko zavisila od ponude i potražnje. Doseljenici su, pritisnuti oskudicom, bili prinuđeni da za gradnju kuća uzimaju kredit kod bankara pod određenim kamatama.¹ Dok je 1958. kvadratni metar koštao tri lire, dotle je 1968. u jeku naglog priliva doseljenika koštao 100 lira, da bi sedamdesetih godina uslijed opadanja inteziteta doseljavanja njegova cijena pala na 50 lira. Krajem šezdesetih godina na periferijama velikih gradova doseljenici su izgradili kuće, sa ili bez inventara. Nije bilo kanalizacije, vode, a dugo nisu imali ni svjetla. Žene i djeca, čak i ona od dvanaest godina, zapošljavali su se po privatnim fabrikama, radeći za niske nadnice i po 12 sati dnevno, dok su odrasli muškarci radili po zapadnoevropskim zemljama. Fabrikanti su slali kamione u naselja doseljenika po radnu snagu.² Tu bi ih ukrali u kamione i na isti način vratili nakon završenog radnog vremena. Na ovakav način su iseljenici ne samo radili već i učili turski jezik, radeći zajedno sa turskim radnicima. U boljem položaju su bili oni koji su imali neku završenu školu u Jugoslaviji. Školska sprema im je u Turskoj, nakon provjere dokumenata, bili priznata, bez obzira što nisu znali jezik. Muškarci koji su u Jugoslaviji odslužili vojni rok bili su

Salković, Elezović, Krpulović, Kučevići. Oni su uzeli nova, turska, prezimena: Akovali, Klč, Turkoglu, Bajazola, Čelik, Šeftelija. O tome: J. Medojević, *Muslimani u bjelopoljskom kraju: Demografska studija 1477-2002*, Podgorica 2003, 37.

¹ Opšir. Nacionalni osjećaj iseljenika Muslimana-srpskohrvatskog jezika u Turskoj (Fond istraživačkog projekta: *Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i problemi federalizma*), šapirografirano izdanje Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka, Sarajevo 1971; S. Bandžović, *Vrisci muhadžira*, "Muslimanski glas", br. 38, Sarajevo 3. januar 1992; Isti, *Iseljavanje Muslimana u Tursku*, "Sandžak", br. 11-12, Novi Pazar decembar 1992.

² Z. Azemović piše: "Nije lako biti muhadžir, svoju kuću raskučiti i svoj zavijač ostaviti... Nema onog našeg gostoprinstva, no se i svojta u tudini promijenil. svakome svoja kapa otežala. Poneki ni cigaru jedan drugom da pruže no štede i s mukom za svaki obrok lire preko prsta odbrojavaju" - cit. prema: Z. Azemović, *Orlovi na Bosforu*, "Sandžačke novine", br. 114, Novi Pazar 27. jul 1998.

oslobadani od ove obaveze u novoj državi. Stanovništvo gradskog porijekla lakše se adaptiralo u novoj sredini od onoga koje je stiglo sa sela.

Doseljenici iz prijepoljskih sela Zalužana, Mijojske, Župe. Hisardžika grupisali su se na periferiji Istanbula: u Silahtaru. Alibeykoyu, Kartalu, Pendiku, gdje su napravili svoje mahale. Muškarci su mahom svi u početku radili u fabrikama što je bila velika promjena s obzirom da su prije bili seljaci: "ali su od petka do ponedjeljka tražili oduška na sijelima i svadbama sa našim jelom, muzikom i narodom". Zanatlije, mesari i majstori koji su došli iz sandžačkih krajeva u Istanbul u uslovima veće konkurencije, duže zanatske tradicije i boljeg nivou usluga, nisu odmah mogli da se prilagode, pa su i oni u početku radili kao fizički radnici.¹ Stariji iseljenici su, u početnim nezavidnim uslovima, uzaludno pokušavali da ostvare pravo na penzije koje su ostavili u Jugoslaviji. U Turskoj su, pak, početkom šezdesetih godina, bez obzira na izraženu ekonomsku i političku krizu, najviša izdvajanja iz državnog budžeta, bila namijenjena za potrebe vojske.²

U početku je veliki broj djece poratnih doseljenika ostajao neškoloivan. Bio je mali broj onih koji su pohađali srednje škole, a oni koji su studirali sedamdesetih godina bili su veoma rijetki. Neki su, nakon zbrinjavanja porodica, odmah otišli u zapadnoevropske zemlje na rad, odakle su slali zaradeni novac porodicama za izdržavanje.³ U

¹ M. Hadišehović, *nav. djelo*, 181.

² Za sprovođenje privrednih reformi Turska je od Konzorcija za pomoć Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) dobila pomoć u iznosu od 166 miliona dolara. Od Međunarodnog monetarnog fonda i Međunarodne banke za obnovu i razvoj dobila je još 30,5 miliona dolara. Opšir. P. Despotović, *Turska, u: Godišnjak - 1963.*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Novi Sad 1964, 440.

³ Boraveći 1968. i 1973. u Turskoj E. Mušović je, kontaktirajući sa iseljenicima iz Sandžaka, docnije zapisivao svoje utiske: "U stambolskoj Pišman mahali smestila se peštarska sirotinja, tamo odseljena posle pedesetih u potrazi za hlebom" objašnjavajući potom da "njihovoj mahali nije pravo ime Pišman mahala nego su je tako oni međusobno nazvali zbog toga što su se mnogi

Pendiku, azijskom dijelu Istanbula, nije bilo lagodnog života. Jedan od doseljenika Habib Gunay se toga prisjećao: "Mi smo se počeli ovdje i u susjedne gradske opštine doseljavati oko 1958. godine. Kada smo dolazili bila su to nenaseljena mjesta sa razvijenom teškom i bazičnom industrijom i tu se najlakše mogao naći posao. Kod zapošljavanja smo uvijek bili u prednosti nad domaćim stanovništvom, a i država nas je za pet godina oslobodila svih poreza. Ujedno, i prve žene koje su počele da rade u fabrikama bile su naše Bošnjakinje. Danas u Pendiku živi u čistim bošnjačkim sredinama više od 35.000 ljudi, a u susjednim gradskim opštinama Kartal, Maltepe i Umranije ima nas oko sto hiljada".¹

Vremenom su mnogi uspjeli da se snađu i obezbijede pristojne uvjete za život, te postanu ugledni i bogati poslovni ljudi, trgovci, zanatlije, javni i politički djelatnici. Navodi se da je i autor turske

popišmanili (pokajali) što su došli ovamo da žive, što ni to nije onako kako su se nadali, ali, eto, sudbina", prenoseći dalje njihova razmišljanja upućena njemu lično: "Znamo da si ti pisac, čuli smo ovamo za to, i da pišeš istoriju, i to o nama, o našoj istoriji da pišeš, a bogami je o nama teško pisati. Mi smo ti većito bili neprijatelji s mukama i nemaštinom. Za nekakva dobra mi znali nijesmo - ne tako mi Boža. Taka nam je ta sudbina". Opšir. E. Mušović, *Sermija*, Beograd 1994, 23-25; S. Bandžović, *Djelo dr. Ejupa Mušović*, Mak, br. 18-19, Novi Pazar 1997, 89-92. Murat Hercegli, porijeklom iz Sjenice pitao je dr. E. Mušovića, tokom njegovog obilaska Turske: "Kako bi bilo da kod nas dođu komunisti na vlast, pa da mi uzmu moja kola i moj mal (imovinu), što sam ga s mukom zaradio, pa da mi ga podele onoj mnogobrojnoj sirotinji iz mog sokaka?" - aludirajući na agrarnu reformu i izvršenu nacionalizaciju u Jugoslaviji. - prema: "Ibarske novosti", Kraljevo 17. maj 1968.

¹ J. Bojadžić, "Dernecki" na Bosforu, "Oslobođenje", Ljubljana-Sarajevo 8-15. jun 1995. Hilmija Hasanagić piše o obilasku muhadžira iz Sandžaka 1967. u Pendiku: "Želeo sam da vidim kako su se ti moji bivši birači snašli kao muhadžeri i u tuđoj zemlji. Prijatno sam se iznenadio kad mi je Hivzo pokazao novosagrađenu pristojnu kuću i svoju štalu sa nekoliko krava muzara. Uz to mi je rekao da su mu sva tri sina zaposlena i da svi pristojno žive. Videvši sve to spao mi je kamen sa srca, jer, ruku na srce, u to vreme naše socijalističko društvo im ni u kom slučaju nije moglo pružiti ni približno ono što su postigli u tuđem svetu" - cit. prema: H. Hasanagić, *Posle četrdeset godina*, 90.

himne Mehmed Ahmed Ersoj bio bošnjačkog porijekla.¹ Sedamdesetih godina XX stoljeća tri ministra u vladi Bulena Edževita bili su porijeklom iz Jugoslavije. Po navodima tadašnjeg generalnog konzula Jugoslavije u Istanbulu Mesuda Besnikua, skoro sve valije u Turskoj (načelnici okruga), kao i većina policijskih i dobar dio vojnih starješina, bili su porijeklom iz Jugoslavije. Potomci iseljenika su se istakli i kao dobri ratnici. Posebno su došli do izražaja u toku kiparske krize, gdje ih je dosta i stradalo u sukobu sa Grcima. Među poginulim je bio i Čamil Dacić, rođen 1947. u Ibarcu kod Rožaja, koji se u Turskoj zvao Kamil Balkan. On je proglašen za *gaziju* (heroja), a jedna ulica, kao i škola u istanbulskom naselju Beşjuzevler dobila je njegovo ime.²

Mnogi od onih koji su otišli u Tursku postali su uspješne zanatlije i trgovci, te su bili u prednosti nad tamošnjim stanovništvom upravo zbog evropskog imidža na koji su uvijek bili vrlo ponosni.³ Svojim bogatstvom izdigao se cijeli niz ljudi porijeklom sa prostora nekadašnje jugoslavenske državne zajednice. Nadaleko se proćuo Tark Šara, vlasnik svjetski značajnog, interkontinentalnog privrednog giganta "Enka"- najveće turske građevinske firme, porijeklom iz Sandžaka, čija je porodica 1942. iz Skoplja pobjegla u Tursku.⁴ Ugledno ime je postao i Ali Šena, vlasnik velike industrije kože i avio-kompanije. Porodica Hadži Tahira Hadžifejzovića (Akagula) iz Miloševog došla kod Sjenice. pravila je u Sjenici kace za sir, a nakon dolaska u Tursku 1963. godine, čim su malo ojačali, počeli su praviti hodaljke za djecu, a kasnije su

¹ "Danas", Beograd 10. decembar 1997.

² E. Mušović, *Jugoslovensko iseljeničtvo u Turskoj*, 73-74.

³ "Novi pančevac", Pančevo 26. avgust 1993.

⁴ Šara o tome govori: "U Skoplju smo bili najbogatija porodica, da bi u Istanbulu kao muhadžeri imali mnogo teških dana. Sjećam se, nisam imao da jedem... Majka je prodala i ono preostalo zlato što je imala kako bi nas prehranila. Bila je to borba za elementarnu egzistenciju. Najteže mi je bilo kada sam izgubio brata od 19 godina. Šest godina bio je mlađi od mene. Radio je u jednoj fabrici eksploziva. Borili smo se za njegov život. Nažalost, bili smo siromasi, nismo imali novca da ga liječimo. To je bilo najstrašnije što može čovjeka zadesiti. Završio sam fakultet bez knjiga" - prema: F. Kajević, *Treća ruka*, Novi Pazar 1993, 178; opšir. V. Ivanović, *Naš zemljak iz Istanbula*, "Politika", Beograd 11. februar 1987.

otvorili i savremenu fabriku za proizvodnju bicikala.¹ Murat-beg Bajrović, porijeklom iz Pljevalja, stvorio je avio-kompaniju "Sandžak air". Porodica Sarvan razvila je posao u Izmiru. Barjaktari su porodica koja se uspješno bavi poslovima u industriji. Porodica Altin je postala vlasnik prestižne istanbulske robne kuće i hotela "Polanin".² Porodica Alihodžić koja je brojala 25 članova, iz Sjenice se iselila 1966. preko Makedonije u Tursku, gdje je uzela prezime Boskurt.³ Alihodžići nakon dolaska u Istanbul, nisu mnogo birali posao. Po dolasku iz Makedonije, gdje su se bavili trgovinom, prodali su veš-mašine i frižidere koje su imali, i u kvartu Bajram-paša kupili malu kuću. Mlađi su služili čajeve po radnjama, čistili gazdama radnje, dovodili mušterije i uzimali procenat od pazara. Nakon šest godina od dolaska kupili su malu kožarsku radnju da bi 1984. kupili plac i izgradili hotel "Bosna" sa tri zvjezdice. Boskurti danas imaju velike zlatarske radnje, butike svile, mnogobrojne radnje i tvornice kože, smještene na periferiji Istanbula.⁴

Dolaskom brojnih porodica iz Jugoslavije povećan je ukupni broj iseljenika sa onima, iz ranijih vremena, razmještenih širom nove domovine.⁵ Svi oni koji su željeli otići u Tursku, izjašnjavali su se kao

1 F. Kajević, *Sandžak u Turskoj*, "Sandžak", br. 11-12, Novi Pazar 1992.

2 J. Bojadžić, *Pogled sa Bosfora*, "Parlament", br. 18, Novi Pazar 10. decembar 1999.

3 "Nikada neću zaboraviti dan rastanka na željezničkoj stanici. Za Istanbul smo krenuli nas dvanaestoro", pričao je Ismet Alihodžić iz Sjenice 1975. godine, opisujući odlazak mnogočlane porodice: oca, majke, četiri brata, od kojih su dvojica imala žene i djecu: "Na peronu plač i lelek. Živi leševi. Bilo je to vreme kada je Istanbul bio preko sveta. Rastali su se rođaci za doživotno, kao da tog momenta jedni druge sahranjuju. Mislili su, nikad se više neće videti... Meni je tada bilo oko 18 godina. Prvi dani su bili veoma teški. Dolaskom u Tursku bili smo prepušteni sami sebi. Nismo znali jezik, gdje i kuda krenuti... Morali smo se sami snalaziti, jer smo se dobrovoljno iselili u Tursku. Bilo je slučajeva da su pojedine bošnjačke familije na željezničkoj stanici Sirkedži u Istanbulu mjesecima čekale na odluku kuda da krenu. U pomoć su im, na kraju, priticali oni koji su se već bili smjestili i snašli" – cit. prema: S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka-Muslimana iz BiH i Sandžaka u Tursku*, Takvim, 1414/15, Novi Pazar 1994, 170.

4 "Svijet", br. 22, Sarajevo 11. maj 1991.

5 Opšir. E. Mušović, *Posleratne migracije i emigracije stanovništva novopazarskog kraja*, Novopazarski zbornik, br. 13, Novi Pazar 1989; S.

Turci. U Jugoslaviji je, između 1948. i 1953. broj lica koja su se, radi mogućnosti lakšeg iseljavanja, izjašnjavala kao Turci, povećao za dva i po puta. U Makedoniji je njihov broj povećan za dva, na Kosovu za 26 puta, dok je u Srbiji njihov broj povećan za cijelih 36 puta.¹

Doseljenici koji su u Turskoj oformili kompaktna naselja umogome su sačuvali stare običaje, dok su oni koji su se pojedinačno rasuli po Turskoj, bili izloženi bržoj asimilaciji. Svi doseljenici su se, shodno "džentlmenkom sporazumu" Jugoslavije i Turske morali prethodno odreći jugoslavenskog državljanstva i promijeniti prezimena. Porodice iseljenika koje su imale slavenska prezimena, posebno ona koja su se završavala na "ić", morale su da ih turciziraju ili da uzmu prezimena na turskom jeziku. Više porodica je za nova prezimena uzelo pune ili skraćene nazive gradova, mjesta i sela odakle su dolazili.² Doseljenici iz Sandžaka uzeli su nova prezimena: Alkan (crvena krv), Aksoj (svijetli rod), Jildiz (zvijezda), Demir (gvožđe), Erden (vojnički), Jeni-Bbazar (Novi Pazar) Ak-Bajrak (svijetla zastava), Bujuk-Bajrak (velika zastava), Sandžakli (Sandžaklija) i sl. Akaguli su se ranije prezivali Hafizovići, Akove ranije Ličine. Potomci legendarnog Šemsi-paše Biševca su uzeli prezime Erik.³ U Istanbulu također žive brojne

Bandžović, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku (1878-1941)*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XV, Prijepolje 1993, 137-145; Isti, *Posleratno iseljavanje Muslimana iz Sandžaka u Tursku*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVI, Prijepolje 1995, 299-308.

1 Upor. J. Trifunovski, *Preseljavanje sandžačkih Muslimana u Makedoniju*, Glasnik Srpskog geografskog društva, br. 1, Beograd 1956, 60-61; Isti, "Bošnjaci" u Makedoniji, Geografski pregled, V, Beograd 1961, 95-104.

2 Dr. Senahid Halilović ističe da su Rizvanbegovići iz Stoca postali Geređe i Herakli; Resulbegovići iz Trebinja - Tozani; Tanovići iz Gacka - Tanoglu, navodeći dalje da su, s druge strane, uzimanjem prezimena Sinčeli-Sjeničanin, pojedini rodovi nastojali da i na taj način sačuvaju tragove svog porijekla. Opšir. H. Mehmedbašić, *Naši iseljenici u Turskoj Republici. Od Jedrena do Iskenderuna*, 129-130.

3 Sandžaklije su također uzeli i prezimena: Ajdogan, Atasfer, Altin, Bajuk, Biber, Ertural, Guber, Gultas, Igbar, Karhapijan, Pajaz, Sakar, Sipahi, Senturk, Šimšer, Tacan, Unursal, Kalkan, Erden, Demirok, Islamoglu, Salpata, Osturk, Koš, Agdemir, Čašlikan, Ateš, Deniz, Nurilijer, Kansu, Ezdaš, Atasevor, Kahraman i druga. Opšir. M. Memić, *Poznati Bošnjaci iz Sandžaka i Crne Gore*, 203-211.

iseljeničke porodice Bošnjaka iz BiH, Sandžaka, Makedonije i sa Kosova.¹

Po tvrdnjama nekih iseljenika promjena prezimena nije shvatana kao nešto tragično jer su sa svojim prvobitnim prezimenima bili upadljivi i izazivali su određeno podozrenje među domaćim stanovništvom, a oni su i sami željeli što potpuniju integraciju unutar turskog društva. Dešavalo se čak i da braća koja su u Tursku stigla u različitim periodima uzmu i različita prezimena.² "Kumovi" su im nerijetko bili raniji doseljenici iz Sandžaka, rođaci koji su im slali "vasike" i oni kod kojih su privremeno nalazili smještaj. Od 1964. do 1970. iz brojnog bratstva Balota iz rožajskog kraja, iselilo se oko 200 domaćinstava u Tursku. Skoro svi su tamo zadržali ranije prezime Balota.³

Savezno izvršno vijeće je u oktobru 1968. donijelo odluku u vezi sa povratkom svih iseljenika, pa i onih koji su otišli iz Jugoslavije u Tursku, ali to nije olakšalo put povratka. Turska je strogim zakonima sprečavala da se iznosi imovina van njenih granica, pa je određivala dvostruke carine prema carinskoj deklaraciji o uvezenoj robi prilikom doseljenja, pa su oni koji su se htjeli vratiti prodavali svoju imovinu u

¹ Tu su, između ostalih, porodice: Čengića (Ilova), Rizvanbegovića (Hersekli), Džabića, Bišćevića, Teskeredžića, Ljubovića, Resulbegovića, Defferdarevića (Tozan), Konjhodića (Kiziltan), Tanovića (Tanoglu), Džumhura, Forta, Brkići, Zijadića (Zija), Sarajlića (Sarajli). U Ankari: Iz Mostara Drače (Bosna), Mičijevići, iz Sarajeva Šišići, Hajdarovići (Andičen), Nanići (Ural), Kaukčije, Dalagije, iz Trebinja Resulovići i drugi. U Inegelu: iz Mostara: Alikalfići (Pešteli), Vejzovići (Banat), Hadži Omerovići (Adlijedile), Duvnjak (Kučukbečar), Bišćevići, Lakišići itd. Iz Bos. Gradiške: Mujkići (Agan), iz Dobruna kod Višegrada: Dazdarevići (Ferik, Junen, Sakin, Čelik, Ajdemir, Derse), iz Sanice: Bilajkić (Ajdin), iz Donje Sanice: Kožanići (Tatli, Sorguč, Durmuš, Budak) i Bečići (Ajdogan), iz Agića kod Bos. Novog: Agići (Emek, Sorguč). U selu Hajrije: iz Ljubinja Festići (Javuz, Erdogan, Arslan, Čičekfidan), iz Stoca: Rudani (Medin, Osturk), iz Zagorja: Čengići (Čengić), kao i iz raznih mjesta: Karalići (Krlić), Spahići (Akbulut), Glavovići (Čimen), Palalije, Hajdarovići, Mašići, Okići (Dimen), Šehovići, Sokolovići, Keškići. Opšir. Naši iseljenici u Turskoj, 9.

² Od dva brata iz porodice Hamidović doseljenih krajem pedesetih godina iz novopazarskog kraja u Tursku jedan je uzeo prezime Hamidoglu a drugi Kunuk.

³ U. Hadžić, *Balote*, Rožajski zbornik, br. 7, Rožaje 1995, 137.

bescijenje. Cijena autobuske karte iz Jugoslavije u Tursku iznosila je 40.000 tadašnjih starih dinara, dok je u obrnutom smjeru iznosila čak pola miliona starih dinara.¹ Za taj put se moralo platiti još oko 3.000 turskih lira, odnosno oko 3.600 novih jugoslavenskih dinara za "državnu taksu", zapravo kao mito nadležnim službenicima.² Put povratka je ipak ostajao pusta želja. Molbe za repatrijaciju nailazile su na odbojnost, prepreke i zatvorena vrata za većinu podnosilaca, pošto se smatralo da su ispisivanjem iz jugoslavenskog i prijemom turskog državljanstva postali stranci, čekajući godinama na rješenje. Diplomatsko-konzularnim predstavništvima Jugoslavije u Turskoj činile su pri tome posebne teškoće i izmjene prezimena iseljenika.³

Zahtjevi su bili podvrgnuti kompliciranoj proceduri, u zavisnosti od uputa nadležnih organa, jer se smatralo da su takva lica ispisivanjem iz jugoslavenskog i prihvatanjem turskog državljanstva, postali, prema zakonskim odredbama, stranci za zemlju u kojoj su bili rođeni. Do 31. maja 1968. u Novi Pazar, Sjenicu i Tutin vratilo se svega 16 porodica sa 72 člana.⁴ Nekoliko je porodica jednostavno pobjeglo iz Turske i vratilo se u Jugoslaviju bez ikakve dozvole.⁵ Kratke posjete iseljenika rodnim krajevima izazivale su stanovitu pozornost i bile pod budnim nadzorom nadležnih organa. Da se niko od Bošnjaka iz Sandžaka, iseljenih u Tursku, nije bavio djelatnostima uperenim protiv svoje bivše zemlje, potvrdio je i Milentije Popović, visoki savezni funkcioner koji se nalazio na čelu jugoslavenske parlamentarne delegacije koja je

¹ IAR, OK SK Novi Pazar, kut. br. 6, Zapisnik i materijali sa IV proširene sjednice OK SK Novi Pazar od 28.9.1966; S. Bandžović, *Poslijeratno iseljavanje Muslimana iz Sandžaka u Tursku*, 303.

² N. Duraku, *Put bez povratka*, "Vjesnik u srijedu", Zagreb 29. maj 1968.

³ Upor. A. Purivatra, *O problemu iseljavanja Muslimana*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990. Dr. E. Mušović piše 1981. godine: "Prema jednoj proceni do koje sam došao u Istanbulu, konsultujući veliki broj ljudi, oko 40% iseljenih Muslimana vratilo bi se u Jugoslaviju pod uslovom da im se omoguće najminimalniji uslovi za život. Međutim, to je nemoguće iz više razloga, a jedan od njih je i činjenica da su mnogi, u vreme dok su se iseljivali i tamo privikli na nove uslove života, ostali bez igde ičega" - cit. prema E. Mušović, *Jugoslavensko iseljeničtvo u Turskoj*, 70.

⁴ I. Havić, *Muhadžeri. Kako je počelo*, feljton, "Sandžak", br. 6, Sarajevo 24. decembar 1990.

⁵ E. Mušović, *Tutin i okolina*, 121.

posjetila Tursku.¹ Dr. Ejup Mušović navodi primjer profesora Deroka koji je nakon povratka iz Turske sa jednog putovanja izjavio, da "nigde nije sreo patriotske emigracije od one u Turskoj".² Dr. Enes Pelidija je obilazeći neke bošnjačke porodice u Turskoj, porijeklom iz Sandžaka, docnije zapisao: "U brojnim razgovorima sa tim ljudima nisam osjetio ništa negativno što bi se odnosilo na našu zemlju ili kraj odakle su došli njihovi preci. Naprotiv, radovali su se svemu lijepome o čemu sam im pričao, pokazujući živo interesovanje za sve što se odnosi na cjelokupni život".³ Dr. Hasnija Muratagić-Tuna je 1994. u Erdeku naišla na iseljenike iz Prijepolja: "Trgoh se kad čuh da neko pjeva "Ibrahim-bega vezana vode". Za stolom grupa ljudi. Tražim onog što pjeva. Lako ga nađoh. Pjevao je i plakao. Rukama je brisao suze. Tog čovjeka sam i ranije vidala. Sretali smo se, ali nijesmo razgovarali. Zagolica me otkud zna pjesmu. Zaključih da nije Turčin. Želim da se upoznam sa njim. Sjutradan brzo uspostavismo vezu. Rekli su nam da je iz Burse. Obradovah se. Rođeni amidža mog oca je još osamnaeste otišao u Bursu, nikad se niko sa njim nije vidio. Čuo jeste. Davno je slao pisma. Možda ću od njega nešto saznati. Pjevač se zvao Isa. Prije trideset i pet godina je došao iz Prijepolja. Sve nam ispriča lijepim našim jezikom. Pitam ga kako to da nije zaboravio jezik. Reče da i sad s majkom govori naški. Majka još nije naučila turski. Kaže da joj ne treba, prešla je osamdesetu. Isa nam obeća da će nas upoznati sa njom. Ona rijetko izlazi na sunce. Dovedi su je da je ne ostavljaju samu. Babo je umro prije nekoliko godina".⁴

¹ I. Havić, *Muhadžeri. Kako je počelo*, feljton, "Sandžak", br. 6, Sarajevo 24. decembar 1990.

² E. Mušović, *Jugoslovensko iseljeništvo u Turskoj*, 75.

³ E. Pelidija, *Tražom Pljevljaka u bijelom svijetu*, "Sandžak", br. 7-8, Sarajevo februar 1991.

⁴ Ona dalje piše: "Isa nam je pričao zašto su došli a više koliko su patili. Reče nam da mu majka i sad pati... Upoznao nas je i s majkom. Ona nam se požali da joj se sin i snaha po cio dan kupaju u Limu, mislila je na more. U ovolikom moru ona vidi samo svoj Lim. Ispriča nam da joj je snaha Arnautka i da se Turci nerado miješaju s našima" – cit. prema: H. Muratagić-Tuna, *Svačiji život u jednu sjenku stane*, Mak, br. 5-6, Novi Pazar 1994, 26-27. Jednu moju dalju rođaku iz Turske koja je, prvi put, nakon skoro 40 godina posjetila rodni Sandžak, otac je zamolio samo jedno: da mu donese u Pendik malo vode sa jedne novopazarske česme, da "popije koji gutljaj prije nego umre".

Na posebnost iseljenika ukazivali su i turski državni organi i političke partije. Oni su proklamirali potpuno integrisanje svih iseljenika u tursko društvo, tursku naciju, potpunu asimilaciju neturskih nacionalnih i etničkih grupacija. Vlasti i političke partije, a posebno vojska, bili su veoma odlučni u suzbijanju isticanja bilo kakvog neturskog identiteta turskih državljana.¹ Vremenom su počeli shvaćati da isticanje porijekla ne šteti temeljnom turskom opredjeljenju.² U Istanbulu je formiran 1968. sportski klub "Jildrim Bosna" ("Gromovita Bosna") u kojem su zastupljeni skoro svi sportovi. Krajem osamdesetih godina osnovan je i "Dernek", kulturno-umjetničko društvo iseljenika iz Sandžaka, Kosova i Makedonije. U ovom velegradu djeluje i klub Albanaca "Bratstvo". Po njihovim podacima u Turskoj ima dva miliona Albanaca. Najpoznatiji Albanac, po porijeklu, je svakako Kenan Evren, bivši turski predsjednik.³ Devedesetih godina stvoreno je sedam "Derneka" u četiri velika grada (Bursa, Izmir, Adapazar i Istanbul). U evropskom dijelu Istanbula formirana su tri "Derneka" u opštinama Bajrampaša, Selakjoj i Alibejkjoj. U azijskom dijelu Istanbula, u opštini Pendik također je formiran "Dernek". Postoje i tvrdnje da se u Turskoj, u Bošnjake emigrante računaju svi muslimanski doseljenici sa Balkana, pa često i Pomaci iz Makedonije i Bugarske.⁴

Dr. Ejup Mušović je zaključio da su Bošnjaci iseljeni u Tursku izgubljeni za svoj etnos, da su, pored turskog jezika, prihvatili sve što je tursko, da im, izuzev blijedog sjećanja da su bošnjačkog porekla, nije ništa drugo od njihovog nije ostalo, smatrajući da je religija učinila svoje i olakšala posao potpune asimilacije.⁵ Jedan od najuspješnijih

¹ Matica iseljenika BiH, *interni materijal*, Sarajevo oktobar, 1974.

² H. Somun, *Bosanskohercegovačka dijaspora*, 133.

³ F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike*, 40-55; "Preporod", br. 3/514, Sarajevo 1. februar 1992. Bakir Tanović u "Preporodu" (br. 15/478 od 1. avgusta 1990) Ističe da je Kenan Evren zapravo porijeklom iz Novog Pazara odakle se njegova porodica iselila u Preševo.

⁴ *Nacionalni fenomen Muslimana*, 27.

⁵ Upor. E. Mušović, *O posleratnim migracijama sandžačkih Muslimana u Tursku i Makedoniju*, 457; Isti, *Muslimansko stanovništvo Srbije*, 155. Slično konstatira i Binasa Mušović. Upor. B. Mušović, *Jugoslovenski muhadžiri u Turskoj i njihova sudbina*, u: *Identitet Bošnjaka-Muslimana*, Plav 1994, 91; Ista, *Običaji*

iseljenika. Šarik Tara je dao svoj sud o iseljenicima: "Mladost koja je došla u Tursku, ona se neće vratiti natrag. Svi oni koji su došli iz Sandžaka, u prosjeku su zadovoljni. Ako neko nije zadovoljan, taj nije zadovoljan samim sobom", navodeći kako je "jedno jasno, da Tursku osjećaju kao svoju novu domovinu".¹ Veze sa zavičajem, posebno poratnih iseljenika iz Sandžaka nisu prekidane. Nakon svih promjena koje su se desile na političkom, ekonomskom i kulturnom planu, krajem osamdesetih godina ojačali su naročito trgovački kontakti.² Turska više nije bila "preko bijela svijeta", kako se to nekad beznačajno činilo. Učestale su naizmjenične rodbinske posjete i stalna, poslovna saradnja. Audio-vizuelna sredstva omogućavala su čuvanje kontakata, slika i uspomena na rodnu grudu, slavlja, rođake i drage ljude.³

sandžačkih Muslimana u Turskoj, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVI, Prijepolje 1995, 273.

¹ Upor. F. Kajević, *Treća ruka*; 179; E. Rahić, *Historijska geneza Bošnjaka*, Takvim, Novi Pazar 1996, 178-179.

² "Sandžak", br. 29, Novi Pazar 15 - 30. septembar 1993.

³ U rezimeu sa rasprave o mogućnostima saradnje sa građanima jugoslavenskog porijekla u Turskoj, koja je održana u Sarajevu 10.2.1981. u organizaciji Predsjedništva Matice iseljenika BiH istaknuto je da "naši iseljenici i njihovi potomci su živo zainteresovani za veze i kontakte sa svojom rodbinom iz starog zavičaja, vjero čuvaju i gdje god mogu manifestuju svoje porijeklo, jezik i običaje... Među njima nema terorista i sličnih anijugoslovenih organizacija... Izvjestan broj ljudi našeg porijekla, naročito mladih i onih koji su prvih godina poslije oslobođenja iselili u Tursku želi da se vrati u zemlju. Mislimo da bi o ovom pitanju trebalo utvrditi naše jasne stavove i dati precizan odgovor"- prema: *Rezime rasprave o mogućnosti saradnje sa građanima našeg porijekla u Turskoj*, Matica iseljenika BiH, Sarajevo 1981, kopija.

Naseobine i broj iseljenika

Dokumenta i istraživanja naučnika locirala su slijedeće gradove, kasabe i sela kao mjesta življenja iseljenika u Turskoj:

- *Gradovi*: Istanbul (kvartovi: Besuyzevler, Bayrampasa, Pendik), Ankara, Edirna, Bursa, Izmir (kvartovi: Tepedžik, Bogazidži, Zejtinluk, Čandibi, Mersinli, Bornova, Altindag, Bunarbaşi, Budža), Adapazar, Adana, Eskişehir, Manisa, Konja, Izmit, Jalova itd.

- *Kasabe*: Biga, Erdek, Karamursel Inegel, Soke, Burhanije, Urla, Ajdın, Biledžik, Arifija, Kilikija, Kjutahija, Durgutlu, Čanakale, Denizli, Mugla, Džejhan, Havsa, Kesan, Gelibol, Kušadasi, Ajvalik, Jenişehir, Balikesir, Bergama, Efes, Kalabak, Kirkkale, Sindžan, Bol. Irgripli, Maras, Čankiri itd.

- *Sela*: Domać, Gelebeč, Juran, Jenikej, Kalafat, (Bosna kej), Jazlik, Haramanli, Kese, Omer kej, Čamlidža, Demir kej, Čataltepe, Balikli, Pejrazli, Pašaliman, Gemeč, Kućuk kej, Nahut kej, Česma, Aladžat, Sejdikej, Tira, Odemiš, Zejtinlankej, Turan kej, Esen kej, Lutfije, Inajet, Olukli, Karabunar, Hajrije, Ihsanije, Sematli, Tašorgan, Ajazma, Tahtaliye, Orde kej, Soltan, Džine, Tuzla, Keškimađen, Hajman, Bejpazar, Nallihan, Ajoš, Stanoš, Kuruk česma, Seldžuk, Halil-bejli, Seydikoy, Alakami, i druga brojna sela u Trakiji, evropskom dijelu Turske i po Maloj Aziji.

Teško je odgonetnuti i približno precizan broj muslimana koji su se iz Jugoslavije iselili u Tursku, uslijed nepostojanja vjerodostojnih izvora, čime je otvoren širok prostor za veoma velike razlike u procjenama, kao i u pogledu njihove etničke strukture. Niz autora koji se bave ovom tematikom, ne odolijevajući svojevrsnim licitacijskim iskušenjima, iznosi različite podatke, mahom ne navodeći njihove izvore. Smail Balić iznosi podatke o 61.669 muslimana koji su se 1950. 1957. iselili u Tursku.¹ Po podacima iz statističkih turskih izvora u ovu zemlju je između 1946. i 1968. pristiglo 41.950 porodica sa 159.030 članova. Turski naučnik Altan Deliorman 1973. ističe da je iz Jugoslavije u Tursku iseljeno oko 200.000 lica. On računa da je iz Jugoslavije u Tursku 1953. stiglo 1.113 lica; 1954. - 9.729; 1955. -

¹ S. Balić, *Bošnjaci u inostranstvu*, 459.

17.000; 1956. - 31.996; 1957. - 30.162; 1958. - 30.137; 1959. - 18.403; i 1960. godine 13. 304 lica.¹ Geray Cevat predočava 1962. procjenu o 283.000 doseljenika iz Jugoslavije.² Po *Turskoj enciklopediji* iz 1954. broj Bošnjaka koji su se iselili u islamski Orijent iznosi 600.000 duša. Tvrtko Čubelić, koji je, u jesen 1966. zajedno sa Hansom Joahim Lankše'om (Hans Joachim Lanksche) s Univerziteta u Minhenu, bio na studijskom boravku u Turskoj, iznio je procjenu od 400.000 turskih državljana "s bosanskim maternjim jezikom". On je tu uračunao i one useljenike iz Makedonije čije porodice i dnevni govor nisu bili turski.³ Po podacima Konzulame uprave Saveznog sekretarijata za inostrane poslove Jugoslavije iz marta 1970. u Turskoj se nalazilo 300.000 tzv. "Gečmena", poratnih doseljenika iz Jugoslavije.⁴ D. Anaikovski računa da je 1955.-1958. iz Makedonije iseljeno 160.000 lica. Dr. Aslan Puška pominje cifru od 350.000 iseljenih Albanaca sa Kosova u Tursku. Dr. Branko Horvat iznosi dvije verzije o broju iseljenih. Po jednoj je iseljeno 231.000 lica, od čega je 80% bilo Albanaca, a po drugoj 80.000 Albanaca.⁵ Dr. Pajazit Nuši misli da se od 1953. do 1972. iz Jugoslavije u Tursku iselilo 246.108 lica. Dr. Hakif Bajrami računa da se u Tursku iselilo 412.000 lica.⁶ Ovakve procjene, opterećene sindromom upadljivih okruglih, zaokruženih brojki, sa mnogo nula, ukazuju na nastojanja istraživača da daju sopstvene procjene, ne otkrivajući metode kojim su došli do određenih brojki, koje se, u odsustvu kompetentnih izvora, opet primaju sa određenom rezervom. Time se ovo pitanje svakako ne iscrpljuje, već, naprotiv, još više usložnjava.

¹ A. Deliorman, *Buyuk Darbe*, Istanbul 1973, 248; F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike*, 30.

² G. Cevat, *Turkie den ve Turkie ve gocler ve Gocmelerin iskam (1923-1960)*, Ankara 1962, 235; F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike*, 30-31.

³ S. Ballić, *Bošnjaci u inostranstvu*, 460-461.

⁴ S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 121; Isti, *Iseljavanje Muslimana iz Srbije i Crne Gore u Tursku u: Identitet Bošnjaka-Muslimana*, 77-87.

⁵ F. Shehu-S. Shehu, *Pastrimet etnike*, 96. N. Malcolm navodi procjene da se od 1945. do 1966. iz cijele Jugoslavije iselilo 246.000 lica u Tursku - prema: N. Malcolm, *Kosovo*, 365.

⁶ F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike*, 31.

Hajrudin Mehmedbašić iznosi 1986. da postoje različite procjene o broju iseljenika u Turskoj, kao i da je tokom vremena znatan broj doseljenika sa prostora jugoslavenske državne zajednice, stvorio posebnu sociopsihološku rezonansu o ogromnom broju doseljenika i njihovih potomaka. On navodi i neke procjene, do kojih su došli pojedini istraživači, da u Turskoj danas ima čak oko sedam miliona iseljenika i njihovih potomaka. Ovi istraživači u svojim računama uzimaju u obzir sve doseljenike i njihove potomke ne samo posljednjih stotinu godina nego i u ranijim vremenima. U ovaj su broj uračunali adžamioglane, ratne zarobljenike, kupljene robove, sve one koji su sa područja Jugoslavije protjerani u Malu Aziju (surgun), zatim sve ratne veterane koji su se nakon raznih vojnih operacija nastanjivali na teritoriji Turske, itd. Nacionalnu strukturu svih iseljenika i njihovih potomaka teško je utvrditi, jer zvaničnih podataka o tome nema. Najviše je muslimana slavenskog porijekla, Albanaca, zatim Turaka i Čerkeza čiji su preci svojevremeno bili kolonizirani u Makedoniji i na Kosovu. Bez obzira na porijeklo, svi oni se sada tretiraju ne samo kao turski državljani nego i kao Turci. Izuzetak je činilo samo oko dvije hiljade iseljenika i njihovih potomaka Srba, Makedonaca, Crnogoraca i Hrvata koji su zadržali jugoslavensko državljanstvo.¹ Veoma je teško dokučiti u "trci procjena", kako se dolazi do procjene od više miliona iseljenika. Naročito se nameće pitanje, kod ovakvih podataka, kolika je stopa nataliteta kod iseljenika morala biti da bi se dostigla takva imponentna brojka.

Albanski demograf Rifat Bljaku smatra da se tačan broj iseljenika u Tursku ne može utvrditi zbog nedostupnosti građe koja se čuva pod ključem u arhivima u Beogradu, Istanbulu, Ankari, Londonu, Beču i u drugim državama.² Dr. Ejup Mušović je procijenio da u Turskoj živi više od dva miliona potomaka jugoslovenskih muhadžira.³ Beogradski orijentalista dr. Darko Tanasković iznosi procjenu od nekoliko miliona iseljenika iz Jugoslavije u Turskoj.⁴ Bosanskohercegovački ambasador

¹ H. Mehmedbašić, *Od Jedrena do Iskenderuna*, 129-130; upor. Isti, *Nezaboravna Bosna*, Iseljenički almanah, Sarajevo 1989, 75-76; *Nedovršeni mir*, 131.

² Upor. F. Shehu-S. Shehu, *Pastrimet etnike*, 35; S. Braha, *nav. djelo*, 493.

³ E. Mušović, *Jugoslovensko iseljeničtvo u Turskoj*, 70.

⁴ "Politika ekspres", Beograd 17. oktobar 1994.

u Turskoj. Hajrudin Somun govoreći o iseljenicima iz bivše Jugoslavije ističe 1994. da ih u Turskoj ima "najmanje tri, a najviše pet-šest miliona".¹ Dr. Muhamed Filipović navodi procjene od oko tri miliona potomaka iseljenika. Ovu procjenu prihvata i dr. Enes Pelidija.² U beogradskoj štampi se navodi i podatak da je u Turskoj preko pet miliona građana koji vode porijeklo sa raznih jugoslavenskih prostora.³ Etnolog Binasa Mušović ide još dalje, pa procjenjuje, računajući i na iseljenike još od kraja XVII vijeka, kako je "gotovo sigurno da je u današnjoj Turskoj svaki šesti stanovnik potomak iseljenih muhadžira sa naših prostora, tj. da je takvih u Turskoj oko deset miliona".⁴ Prema podacima Centra za strateška istraživanja Turske u ovoj zemlji živi između pet i šest miliona lica porijeklom sa jugoslavenskog prostora.⁵ H. Pilica iznosi procjenu da u Turskoj živi između osam i deset miliona Bošnjaka.⁶ Milionske procjene govore i o fenomenu broja koji prati iseljeničku populaciju u Turskoj, kao otrgnutom dijelu naroda, koji se romantičarski doživljava i na koga se računa i oslanja.⁷

U materijalu Matice iseljenika Srbije iz marta 1975. navodi se da je u Ankari živjelo 5.805 iseljenika, Bursi 28.140, Istanbulu 91.197, Izmiru 55.871, kao i da je u Manisi, po izjavi tamošnjeg gradonačelnika

¹ "Oslobođenje", evropsko izdanje, Sarajevo-Frankfurt 4-11. avgust 1994.

² M. Filipović, *Bosna i Hercegovina*, 11; E. Pelidija, *Bošnjaci u inozemstvu*, 6. Žak Rupnik, ekspert za međunarodne odnose iz Pariza navodi procjenu o dva miliona Turaka porijeklom iz Bosne. Vidi o tome: Ž. Rupnik, *Evropa u balkanskom ogledalu*, "Republika", br. 196, Beograd 1-15. septembar 1998.

³ "Danas", Beograd 10. decembar 1997.

⁴ B. Mušović, *Jugoslovenski muhadžiri u Turskoj i njihova sudbina*, 90.

⁵ R. Gruđa, *Sandžak u sjenci topova*, 38-39. A. Kazić, bosanskohercegovački vicekonzul u Istanbulu je iznio podatak da se u Turskoj operira sa podacima da u njoj ima između četiri i pet miliona Bošnjaka koji su porijeklom iz Jugoslavije, a koji su se doselili u posljednjih 120 godina. O tome vidi: B. Perva, *Zemlja brojnih muhadžira*, "Preporod", br. 18/644, Sarajevo 1. oktobar 1998.

⁶ H. Pilica, *Bosna i Bošnjaci*, 55.

⁷ Književnik Zlatko Topčić piše o iseljenicima u Turskoj: "Mnogo je naših tamo, čitave tri iseljene Bosne, između četiri i sedam miliona Bošnjaka. Tužni su, tamo se radi od jutra do sutra, vječna borba za opstanak pa nemaju vremena za radost. Oni su oduvijek Bošnjaci, mi tek odnedavno opet, razlikuju se i izgledom i govorom od Turaka, a sačuvali su svoju tradiciju bez ikakvih matrica iseljenika". Opšir. Z. Topčić, *U Stambolu na Bosforu*, Mak, br. 18-19, Novi Pazar 1997, 26.

od 86.000 stanovnika bilo čak 60.000 porijeklom iz Jugoslavije. Po popisu iz 1945. u Turskoj 121.219 lica je izjavilo da je rođeno u Jugoslaviji, a po popisu iz 1965. godine 240.469 lica. Nisu, međutim, poznato kako je glasilo pitanje na koje je dobijen odgovor o porijeklu. Pitanje se očito nije odnosilo na sve ranije doseljenike sa prostora Jugoslavije. Bosanski jezik, kao svoj maternji jezik, prijavilo je po popisu iz 1945. godine 16.485 doseljenika, a po popisu iz 1965. taj broj je iznosio 21.143 doseljenika. Po istom ovom izvoru iseljavanje je bilo izazvano "najvećim delom neprijateljskom propagandom o odnosu novog socijalističkog društva prema slobodi veroispovesti i ravnopravnosti naroda, delom kao i posledica klasnog refleksa o mogućnosti privatnog poslovanja u novoj Jugoslaviji", navodeći dalje da su to sada turski državljani čije je pripadništvo turskoj naciji neosporno: "Mi smo priznali i priznajemo da se u ovom slučaju radi o turskim državljanima i njihovo pripadništvo turskoj naciji je neosporno, pošto su sporazumno dobili otpust iz našeg državljanstva i po uprošćenom postupku dobili tursko (period najvećeg iseljavanja 1954. godine)".¹ U intervjuu Miloša Minića, potpredsjednika SIV-a i saveznog sekretara, turskom listu "Milet" 1976. je istaknuto "da u Turskoj živi više stotina hiljada turskih građana, čiji su preci doselili u Tursku iz Bosne i Hercegovine, Kosova i Makedonije i koji čuvaju uspomene na zavičaj svojih predaka, a nerijetko pamte jezik i običaje kraja iz koga su došli".² Turska štampa (list "Hurijet") je u aprilu 1978. objavila podatak da se nakon Drugog svjetskog rata iz Jugoslavije u Tursku doselilo 190.000 ljudi.³ U zapaženom dokumentarnom filmu "Muhadžiri" Bakira Tanovića je rečeno da prema nekim procjenama "prilično realnim, danas u Turskoj živi oko 4.000.000 ljudi koji svoje porijeklo vuku od ovih Bošnjaka Muslimana".⁴ Bakir Tanović navodi

¹ Matica iseljenika Srbije, *Informacija o pitanju našeg iseljeničtva u Turskoj i mogućnostima naše aktivnosti*, Beograd 29. mart 1975.

² "Oslobođenje", Sarajevo 11. jun 1976. U štampi se mogao naći podatak da je navodno Džemal Bijedić, premijer jugoslavenske vlade, imao 1977. ambicija da ubijedi turske političare da postave pitanje emancipacije Bošnjaka u Turskoj. O tome vidi: "Parlament", br. 11, Novi Pazar 2. jul 1999.

³ E. Mušović, *Jugoslovensko iseljeničtvo u Turskoj*, 69.

⁴ Tanović piše: "Idući jedne prilike prema bošnjačkim selima u okolini Karamursela, zaustavio sam kola kraj jednog seljaka koji je radio na jednom traktoru i upitao ga: Ima li ovde Bošnjaka? Elhamdulillah, ja sam Bošnjak -

1990. da se u naseljima najstarijih iseljenika i u četvrtoj generaciji govori bosanski jezik: "Time on (narod) zadržava svoje historijsko pamćenje, koji ovaj narod još uvijek u dubokoj Anadoliji gaji prema svom imenu" ističući dalje kao muhadžiri u Turskoj govore da u Turskoj živi danas više Bošnjaka nego u Bosni.¹ Ismail Džem, ministar vanjskih poslova Republike Turske izjavljuje u intervjuu sarajevskom listu "Ljiljan" u oktobru 1997. sljedeće: "Mi imamo milione građana balkanskog porijekla. Jedan moj prijatelj me stalno podsjeća da je u Turskoj nekoliko miliona Turaka bosanskog porijekla... Iako mi u Turskoj još nemamo tačne statistike koliko je građana iz različitih zemalja postalo našim *vatandasima*, oni su najbolja spona, preko svojih udruženja, svojih individualnih aktivnosti, jednom riječju, najbolja garancija dobrih odnosa između naših zemalja".²

Život i običaji

Bošnjačka emigracija u Turskoj, bez obzira na svoju brojnost, nikada se nije institucionizirala na jezičkoj i etničkoj osnovi. Turska politika je od početka bila usmjerena na punu jezičku i kulturno-političku asimilaciju svih doseljenika. Asimilacija u socijalno-političkom pogledu je bila potpuna, bez obzira što su Bošnjaci po mnogim naseljima činili određenu subkulturnu ili folklornu grupu ili zajednicu, unutar koje se sačuvao bosanski jezik, iako prilično arhaičan. Bošnjaci ni sami nisu mahom željeli nikakvu kulturno-političku autonomiju, a još manje izolaciju u odnosu na novo okruženje, već naprotiv, potpunu integraciju u tursko društvo.³ Iako su neke porodice sa područja nekadašnje Jugoslavije doselile prije sto i više godina, pa se

odgovorio je stavljajući ruku na grudi. Prijatelj koji je sa mnom putovao, inače Stambolija, reče: "Vidi ti njeđa, Turska mu je dala sve, a on kaže da je Bošnjak". Upor. B. Tanović, *Četiri miliona zaboravljenih Muslimana-Bošnjaka*, "Preporod", br. 15/478, Sarajevo 1. avgust 1990; *Bosna i bošnjaštvo*, 126; S. Halilović, *Bosanski jezik*, Sarajevo 1991, 30.

¹ *Bosna i bošnjaštvo*, 126. B. Tanović se u "Preporodu" poziva 1990. i na izjavu Mustafe Aksina, tadašnjeg turskog ambasadora u Jugoslaviji, da se u Tursku nakon 1945. doselilo oko 700.000 lica iz Jugoslavije.

² "Ljiljan", br. 249, Sarajevo 22. oktobar 1997; također vidi: H. Hajdarević, *Atmosfera rodbinstva i bliskosti*, "Ljiljan", br. 343, Sarajevo 9-16. avgust 1999.

³ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 63-65.

radi o četvrtoj generaciji tih iseljenika, one i pored turskog. "govore srpsko-hrvatski, makedonski ili albanski jezik, pa na tom jeziku razgovaraju kod kuće i u užem krugu prijatelja, sa gostima iz Jugoslavije ili korespondiraju na njemu sa rodbinom i prijateljima u Jugoslaviji".¹ Jezik iseljenika je onakav kakvim su ga donijeli oni koji su se doseljavali. To ističe i Alija Nametak koji je obilazio svoje rođake 1965. u mjestu Turgutlu ili, kako ga Bošnjaci nazivaju, Durgutu, odnosno Durgut-Kasabi, ili samo Kasabi.² Hatidža Sirčo, rođena 1887. u Mostaru, u turskom selu Džerdini u avgustu 1967. izjavila je jednom sarajevskom književniku: "Neće naša djeca zaboraviti bošnjački do kijameta. Mi ih najprije naučimo bošnjački pa onda turski".³

Ranije su bili veoma rijetki brakovi naših iseljenika i njihovih potomaka sa "Turkušama", kako oni nazivaju Turke, kao i sa Kurdima, Lazovima i pripadnicima drugih narodnosti. Među iseljenicima i njihovim potomcima je poznata i dugo poštivana izreka: "Ko oženi svoga sina tuđinkom, taj rastavlja samog sebe sa unukom". Na pitanje zašto se njihove djevojke ne udaju za Turke, jedan iseljenik iz Bosne je odgovorio: "Svako tegli svom narodu". U novije doba su učestaliji brakovi, naročito djevojaka iz iseljeničkih porodica sa Turcima. B. Mušović motive toga vidi u tome da se, prilikom udaje za sina nekog iseljenika brak odvijao dalje unutar porodične zajednice, dok je kod Turaka običaj, bar u gradovima, što je za žene primamljivije, da se mladi bračni par odvoji od zajednice i živi samostalno.⁴ U Turskoj su se mogli sklapati i brakovi između bliskih rođaka, čemu su se doseljenici

¹ Pismo Hajrudina Mehmedbašića, ispred Glavnog odbora Matice iseljenika BiH, Izvršnom vijeću SR BiH od 11.8.1970. povodom posjete Sulejmana Demirela, premijera Republike Turske.

² On piše: "Razgovarao sam najviše s prvom generacijom potomaka prvih iseljenika iz godine 1878, i s njihovom djecom. Dok su djeca prvih doseljenika govorila izvrsno naš jezik (osobito žene koje su bili stjecajem okolnosti vezane za kuću i porodični život), dotle su već njihova djeca, posebno muška, koja su radila u čaršiji, polazila škole, služila vojsku i uopće se više miješala sa Turcima, govorila bolje turski nego bosanski" – prema: A. Nametak, *Jezik naših iseljenika u Turskoj*, Glasnik, Rijaset IVZ u SFRJ, br. 3, Sarajevo 1990, 51.

³ *Naši iseljenici u Turskoj*, 20.

⁴ Upor. B. Mušović, *Neke karakteristike i običaji*, 34-35; P. Vlahović, *Etničke odrednice Muslimana*, u: *Nacionalne manjine u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, Beograd 1996, 108.

iz Sandžaka mahom suprostavljali, nazivajući to "poganim običajima" koje nisu htjeli prihvatiti. Običaji "dvostrukog vjenčanja", tj. vjenčanja pred matičarem, potom pred imamom po šerijatskim zakonima prenijeli su se, preko rođaćkih i drugih veza, iz Turske i u Sandžak.¹ U Turskoj se često moglo čuti da su naši iseljenici i njihovi potomci dugo bili osobeni. Zatvarali su se u svoje krugove, ženili se i udavali između sebe, pomažući jedni druge, ljubomorno čuvajući svoj maternji jezik i običaje "koji su dosta različiti i uočljivi". Ima i područja, navodi se u materijalima Matice iseljenika BiH 1974. godine, sa posebnim grobljima u koja se sahranjuju samo naši iseljenici.² U naselju Kućuk kej, u Istanbulu, postoji zajedničko, muhadžirsko groblje, doseljenih Bošnjaka, Albanaca i Turaka iz Jugoslavije. Ono je unutar podijeljeno prema etničkoj pripadnosti preminulih.

U povezanost iseljenika sa starim krajevima, u njihovo čuvanje starih običaja i živi interes za sve ono što je otuda dolazilo mogli su se uvjeriti svi oni koji su ih obilazili po Turskoj. Stare krajeve iz kojih su potekli nisu zaboravljali.³ Senahid Halilović zaključuje da je znatan broj iseljenika odbijao da uči i govori turski jezik: "Što da ja učim turski, neka Turci nauče bosanski, ako hoće da razgovaraju sa mnom".⁴ Ma kako ustrajno čuvali jezik, narodnu predaju i običaje starog kraja, pod uticajem škole, gdje je nastava isključivo na turskom jeziku, i života u široj socijalnoj sredini, mladi naraštaji se udaljavaju od svoga

¹ B. Mušević, *Običaji sandžačkih Muslimana u Turskoj*, 266-271.

² R. Ilova (Čengić) 1965. opisuje dženazu jedne Bošnjakinje u Bursi: "Nosili su je zemljaci iz Trebinja ili Bijeljine, iz Bihaća ili Višegrada, iz Stoca ili Tuzle, iz Sarajeva ili Bugojna, Vlasenice, Gacka, Banja Luke. Fatu je nosila na groblje Bosna i Hercegovina, što je rijetko vidjeti i u Bosni"- cit. prema: R. Ilova (Čengić), *Alibegovića*, Takvim, Sarajevo 1967, 187.

³ Opšir, vid. radove S. Smlatića, *Kalafat koy kod Biče-naselje bosanskih iseljenika-Muslimana*, Geografski pregled, XI-XII, Sarajevo 1969; *Maternji jezik-najveće blago (kako naši iseljenici u Turskoj njeguju našu narodnu tradiciju i kulturu)*, Iseljenički kalendar, Sarajevo 1971; *U Kalabaku kraj Izmiru*, Iseljenički almanah, Sarajevo 1972, 11-113; *Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj*, IX kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1974.

⁴ Izvjesni Omer Hadžiomerović je javno govorio: "Ja ću govoriti bosanski, pa taman plaćao dukat za svaku riječ". Opšir. H. Mehmedbašić, *Zapis o Huselnu Islamu. Nezaboravna Bosna*. Iseljenički almanah '89, Matica iseljenika BiH, Sarajevo 1989, 76.

korijena. Sve rjeđe i teže govore jezikom svojih roditelja i djedova. Samo u pojedinim selima (dakle u nižim društvenim slojevima), komunikacijski udaljenim od većih gradova, nacionalna obilježja još se uspješno čuvaju. Na svadbama i sunetlucima pjevaju se pjesme na bosanskom, čuju se sevdalinke i igraju se bosanska kola. Čuju se u internoj komunikaciji etnici: Bosanac, Bošnjaci/Bošnjaki, Bošnjakuša i dr. Naši iseljenici u mjestima gdje predstavljaju pretežnu dominirajuću većinu, uspjeli su "nametnuti svoj jezik čak i autohtonom manjinskom turskom stanovništvu".¹ Bošnjaci uočavaju i međusobne razlike u dijalektu. U selima u kojima su pomiješani doseljenici ikavci i ijekavci preovladavala je ijekavština.²

Veliki broj poratnih sandžačkih i jugoslavenskih iseljenika, poput onih od ranije, ostao je svijet za sebe, boreći se i odupirući u početnim, nezavidnim uslovima življenja novoj asimilaciji. Ljubav prema BiH, Sandžaku, Crnoj Gori, Kosovu i Makedoniji, kao užem zavičaju - izražava se u mnogim iseljeničkim naseobinama, odnosno u većim i manjim grupama ili pojedinačnim porodicama naših iseljenika i njihovih potomaka, na razne načine. Posebne oblike izražavanja ljubavi, kao i posebne saradnje i veza sa starom domovinom, predstavljaju svojevrsni sastanci, sijela, teferiči, dan gostiju, svadbe, mevludi, po kućama ili imanjima iseljenika i njihovih potomaka, na kojima se okupljaju gotovo isključivo porodice iseljenika i njihovih potomaka, te eventualno rijetke porodice Turaka, Kurda, Čerkeza, Lazova, Arapa i drugih narodnosti koje su u rodbinskim vezama sa porodicama naših iseljenika. Veoma su zanimljive i "bosanske kahve" u kojima se okupljaju uglavnom iseljenici i njihovi potomci.³

¹ S. Halilović, *Bosanski jezik*, 31; H. Vajzović, *Pričam ti priču*, "Oslobođenje", Sarajevo 18. april 1988; "Sandžačke novine", br. 24, Novi Pazar 6. novembar 1996.

² Upor. A. Nametak, *Jezik naših iseljenika u Turskoj*, 49; N. Valjevac, *Ekstralingvistički faktori u bosanskom jeziku*, Forum Bosnae, br. 5, Sarajevo 1999, 257, nap. 27. Dr. Nalla Valjevac smatra da se govor Bošnjaka u Turskoj čuva "u suštini u gotovo neizmijenjenoj formi u kojoj je ponijet iz domovine, a prirodne inovacije u njemu vječitno ukazuju na njegovo jezičko okruženje".

³ U to sam se i sam uvjerio boraveći dva puta, 1992. i 1993. u Turskoj i kontaktirajući sa iseljenicima. Shvatio sam da je to zapravo u Turskoj, raseljeni, paralelni Sandžak, kao i Kosovo, raseljena Bosna i Hercegovina.

Duboka vezanost za stare krajeve iz kojih su potekli očitovala se i u kriznim vremenima. U toku Drugog svjetskog rata iseljenici su slali pomoć u Bosnu i Hercegovinu.¹ Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995. oni su pružili znatan doprinos u zbrinjavanju izbjeglica koji su pristizali iz BiH, poglavito iz njenih istočnih dijelova, te u znatnoj, svakolikoj pomoći koja je upućena u ovu novonastalu državu.² Potomci nekadašnjih muhadžira pomagali su u zbrinjavanju novih, sa čijim su stihijskim dolascima, po ko zna koji put, oživljena i sva turobna generacijska kazivanja o nevoljama i stradanjima kojima su bili izloženi njihovi prethodnici. Kao da se ponovo pojavio pomenuti Omer-aga iz Hercegovine, Čorovićev literarni junak s početka XX stoljeća, i čulo ono njegovo proročanstvo: "Svi ćete za mnom". Muhadžiri koji su stizali u Tursku u ljeto 1992. iz BiH otkrivali su, u svojoj nevolji, jedan veliki svijet raseljenih Bošnjaka, za koji mahom nisu znali da postoji, niti su o njemu podrobnije razmišljali. Tu su naišli na svoje brojne sunarodnike, koji su govorili istim jezikom, čiji su preci odavno pristigli, u nekim od mnogobrojnih muhadžirskih talasa, ali koji nisu zaboravili svoje korjene.³

Iseljenici su se lakše prilagođavali prirodnoj nego društvenoj sredini, pogotovo stanovništvu u seoskim naseljima. "I sada se u svakoj

kući i na njivi govori samo maternji jezik koji međusobno zovu bosanskim odnosno bošnjačkim, ističući dalje da je maternji jezik čvrsto povezivao naše iseljenike u tudini sa starom domovinom, čak i u uslovima nepostojanja nikakvih kulturno-prosvjetnih organizacija manjinskog karaktera.¹ Senahid Halilović ističe da su iseljenici bilingvni: "Uz naš jezik mnogi poznaju i turski. Maternji jezik najčešće nazivaju bosanskim, a neki i jugoslavskim i jugoslovenskim ("djeca do mejtefa sve bosanski govoru", "sve naši zboru", bošnjački zboru".²

Zufer Bešlić, koji je sa grupom imama obilazio Tursku 1966. godine, naišao je u Inegelu, gradiću 30 km od Burse na iseljenike iz BiH i Sandžaka, kojih je bilo oko 5.000-6.000, navodeći: "Interesantno je to da i danas ima, kako smo saznali, dosta žena, ljudi koji ne znaju turski jezik iako su došli prije 50-60 godina. Ljubomorno i danas u svojim porodicama čuvaju naše običaje i jezik. Saznali smo da u okolini Ingela ima šest sela samih Bosanaca. Naš iznenadni dolazak među njih i Inegel bio je prava senzacija. Restoran s baštom gdje smo zastali za tren oka se napunio našim radoznalim zemljacima koji su nam prilazili veselih lica, raspitivali se za svoje rođake u starom kraju, interesujući se za gradove i sela iz kojih su oni, ili njihovi rođaci davno iselili. Našem stolu je prišao H. Mustafa Spahić, koji je obavio hadž 1965. godine. Raspitivao se za H. Halida Spahića i njegovu braću u Rogatici koje želi uskoro posjetiti. Njegova tri sina dobro su govorila našim jezikom, iako nikada nisu bili u starom zavičaju. Potomci nedavno preminulog Mustafe Džabića i stari Čemalović iz Mostara raspitivali su nas za svoje

¹ M. Pelesić, "Merhamet" u Drugom svjetskom ratu, u: *Humanistički aspekti djelovanja dobrotvornih društava u ratnim uvjetima*, Sarajevo 1997, 174.

² Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka, nastanjeni u Istanbulu, su 1992.-1995. prikupili za pomoć BiH donaciju vrijednu 45 miliona američkih dolara. Opšir. S. Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo 1997, 98. Dr. Radovan Samardžić, pak, piše kako je pod uticajem "velikog broja naseljenika južnoslovenskog i arbanasčkog porekla, Turska počela obnavljanje svoje imperijalne tradicije i svog islamskog duha" - prema: R. Samardžić, *Na rubu istorije*, Beograd 1994, 225-226. Dr. Darko Tanasković, ambasador SRJ u Turskoj, je iznio da je, nakon raspada SFRJ, Rusija u nekoliko navrata upozorila "Ankaru da se uzdrži od neposrednog uplitanja u jugoslovensku krizu" - prema: D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd 2000, 138.

³ Književnik Refik Ličina piše da se, po evropskim zemljama, dešava da strani doseljenici, negdje pred kraj života, najčešće u bolesti, pretre zanimljive jezičke izmjene. Zaboravljaju potpuno jezik domaćina i progovaraju na maternjem, mada su ga bili, činilo se, izgubili. Opšir. R. Ličina, *Skonski epigrami*. Novi Pazar 1997.

¹ S. Smlatić, *Iseljavanje jugoslovenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini*, 8.

² S. Halilović, *Bosanski jezik*, 32. Književnik Alija Isaković navodi da su se iseljenici u Turskoj uvijek imenovali Bošnjacima: "Oni u trećoj generaciji rođenih u Turskoj, upotrijebe ponekad i neku zaboravljenu riječ, neki naš turcizam, uporno čuvaju svoje bosansko pamćenje. Bosna je u njihovom sjećanju država a Hercegovina samo geopolitički pojam". Opšir. A. Isaković, *Antologija zla*, Sarajevo 1994, 427. Inžinjer F. Beširoglu, potomak bošnjačkih muhadžira, sarajevskom "Preporodu" 1972. piše: "Mi ovdje nismo izgubili naša nacionalna obilježja... Nas ovdje ima iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, Sandžaka, pa i sa Kosova i iz Makedonije. Raznih Čengića, Ljubovića, Mušovića, Kapetanovića, Filipovića, Cerića, Beširovića, Šahinpašića, Nanića, Barjaktarevića, Sellmbeđevića, Ferizbegovića, Kučukalića, Hajdarevića" - prema: "Preporod", br. 49, Sarajevo 15. septembar 1972.

bližnje u Mostaru. Neki bravar iz Cazina raspitivao se za rodbinu u Krajini itd. Mi smo u međuvremenu pregledali grad i dvije džamije koje se dobro održavaju. Pred naš odlazak iz Inegela teško smo ušli u svoj autobus od mase naših zemljaka koji su nas pozdravljali i srdačno ispraćali dugo mašući za nama".¹ Ova grupa je potom, u svom obilasku Turske, došla u Adapazar, gdje je, po njihovoj procjeni živjelo oko 20.000 iseljenika.²

Iseljenici starijih naraštaja nisu zaboravili mnoštvo jezičkog folklor (narodne pjesme, doskočice, šale, priče, zagonetke i dr.) koje su donijeli iz rodne zemlje, pamteći ih i prepričavajući na sijelima i sastancima. U to su se mogli uvjeriti svi oni koji su ih obilazili.³

¹ Z. Bešlić, *Prva naučna ekskurzija članova Uleme u inostranstvo*, Glasnik, VIS u SFRJ, br. 9-10, Sarajevo 1966, 530.

² Tu su bili gosti uglednog trgovca Varli Islambeja, porijeklom iz Blagaja i supruge mu Rejhanhanume, kćerke Abdullatif ef. Sikirića, džematskog imama iz Kiseljaka: "Njihov dom bio je ispunjen ljudima i ženama porijeklom iz naše domovine. Svi su govorili našim jezikom, raspitivali su se za svoje roduke u starom zavičaju. Bili su radosni našom iznenadnom posjetom Adapazaru. Tom skupu blo je prisutan 86. godišnjak, muž sestre našeg domaćina Ibrahim Kuprulu, porijeklom od Hodžića iz Brčkog. Ponosno je nosio na prsima visoko odlikovanje "Junak od Sakarije" koje mu je dodijelio lično Kemal Ataturk". Hadžije su u Istanbulu kod brojnih iseljenika uočavale kako se osjeća "nota nostalgije i čežnje za starom postojbinom". Opšir. H. Mujić, *Ovo godišnje putovanje na hadž*, Glasnik, VIS u SFRJ, br. 5-6, Sarajevo 1967, 234.

³ Interesantan opis napravio je Ferko Šantić kada je u junu 1986. boravio u jednom anadoljskom selu, gdje su živjeli iseljenici iz Hercegovine: "Uvedoše me u "kahvu" a tridesetak muškaraca ustade, bez ikakve komande, jer čulo se da je došao "Bošnjak". Svi nose stoličicu i čašu sa čajem, da su bliže meni, a onda kiša pitanja... U neko doba stari Mehmed Šarić zapjeva:

*Tako ti neba i zemlje
voliš li ikog ved mene?
Tako ti boğa i zemlje
čije je lice najljepše?*

U trenu svi prihvatise pjesmu. Nestvarna slika, tridesetak duša kao u transu pjeva podižući ruke, izvijajući obrve, cupkajući stopalima. Nevjerovatno, tri hiljade kilometara od njihove Hercegovine živi u izvornom obliku pjesma koja se više ni u samoj Hercegovini ne pjeva. Pokušavam zapjevati s njima. Stvarno ne

Književnik Ibrahim Kajan je obilazeći Tursku, u selu Turan-kej, 24 km od Burse, naišao na gostoljubive potomke iseljenika iz porodice Šahbazovića iz Cazinske krajine koji su se tu doselili 1878. godine: "Govore, pitaju, smješkuju se. "Svoj su Turan gradili, kažu svojim rukama i svojom krvlju pa mu je otuda sve bosansko - "jezik koji govore", "naše neviste i naši zetovi", "naš hodža", a učiteljica rođenjem Turkinja, "skoro Bosanka". Ali mladići, Rizvan, domaćinov sin sedamnaestogodišnji i prijatelj mu Ajdin Ugur (od krajiških Zečevića)-nesigurni su za svaku riječ koju izgovore".¹

Nekadašnja sumorna, beznadežna udaljenost nije se činila više toliko strašna i pogubna, niti je Turska bila više toliko daleka. Daljine ipak nisu potpuno raspolutile svijest. Svemu je tome prethodila duga, potresna drama o razdvojenosti bošnjačkog naroda, ispunjena mnogim znanim i neznanim generacijskim, pojedinačnim i porodičnim sudbinama, koje su sadržajno obilježile njegovu historiju tokom posljednjih burnih decenija XIX i cijelog XX stoljeća stoljeća.

mogu. Duša mi jeca, plače bez suza, ali u grču sam. Čitav skup mi liči na skup duhova. Da li ovo kroz njih pjevaju duhovi njihovih očeva i djedova a da oni toga nisu ni svjesni. "Otkud ti ta pjesma Mehmede?", pitam. "Od moje majke, a pjevamo je vode u selo ko i druge razumiju. Neće sjediti pored nas... "Zašto neće sjediti pored vas? pitam. "Ama ne vole nas brate ali ni mi njihke" - prema: F. Šantić, *Zapisi iz Anadolije*, "Sandžak", br. 7-8, Sarajevo februar 1991.

¹ "Pokazuju djetinju radost kada izgovaram riječi "voda", "potok", "cesta", "cvijet". Pa se smiju kao što se smiju sretni ljudi i govore jedan drugome: "Vidje li? I mi tako kazujemo - i voda i potok ama baška- testa i cvit... Fond riječi koji su im namrljeli djed i pradjed ostao je isti, malobrojan, siromašan oblicima za život koji se toliko obogatilo i "proširilo"... Ona glasna misao koja kaže da čovjek putuje po svijetu da bi našao sebe, u mom se slučaju gotovo dvostruko ostvarila: pronašao sam potonuli zvuk svog jezika, a oni su čuli budućnost spašenog govora". Opšir. I. Kajan, *Spašeni jezik*, "Ogledalo", br. 1, Zagreb 1990.

REZIME

Migracije stanovništva na Balkanu čine veoma složenu naučnu problematiku. One su značajno uticale na profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa u ovom historijski nestabilnom regionu.

Unutar ove slojevite historijsko-demografskog problematike značajno mjesto predstavljaju prisilne migracije muslimanskog stanovništva. One su jedno od najvažnijih obilježja historije muslimana na Balkanu, jedan od temeljnih simbola njihove historijske sudbine, bilo je da riječ o dugotrajnom razdoblju povlačenja Osmanskog carstva iz Evrope započetom u XVII stoljeću, što je dovelo do krupnih demografskih pregrupiranja naroda i vjerskih zajednica, ili o periodu krajem XIX stoljeća i prvih decenija XX stoljeća, kada se ova kretanja odvijaju burno u novonastalim uvjetima, u pojedinim regijama, sa više ili manje inteziteta. Iseljavanje muslimana slavenskog porijekla iz BiH, Sandžaka, Makedonije i sa Kosova, kao sastavni dio dugotrajnog procesa širokog iseljavanja muslimana sa Balkana, predstavlja masovni i dugi iseljenički pokret koji je bio izazvan agresivnim djelovanjem niza političkih, društvenih, ekonomskih i drugih relevantnih činilaca. Iseljavanje podrazumijeva i brojne oblike različitih migratormih pojava (izbjeglištva, evakuacije, deportacije, egzila kao svojevrijednog izbora, nasilnog protjerivanja, međudržavne razmjene stanovništva), koje po svom sadržaju čine prelomne događaje u životu, ne samo pojedinca, već i porodica, širih društvenih zajednica. U diskontinuitetima karakterističnim za historiju ovog podneblja nestaće potpuno brojne porodice, ali i čitava naselja.

Historija osmanske države je i historija svih naroda koji su je činili, bez obzira na vjerske, društvene, profesionalne i druge podjele. Opadanje vojne i političke moći ove imperije, povlačilo je za sobom neprestano smanjivanje njene teritorije, kao i neminovno povlačenje muslimanskog stanovništva u one oblasti koje su ostajale u njenom posjedu, postajući pribežište muhadžira različitog etničkog porijekla sa izgubljenih teritorija. Povremeni genocidni postupci, koji su rasističke

prirode, nisu služili samo fizičkom zatiranju, nego i zaplašivanju da bi se što više muslimana prisililo na iseljavanje. Radilo se o pravim i temeljitim etničko-vjerskim čišćenjima. Nasilje je nerijetko činilo sastavni dio kolektivnih iskustava, društvene i mentalne stvarnosti. Pretežno negativne predstave o islamu, o muslimanima, svojstvene su historijskoj svijesti i kolektivno-psihološkom stereotipu svih hrišćanskih naroda jugoistočne Evrope.

1878
Dramatična zbivanja 1877.-1879., događaji koji su im prethodili i obilježili, prateća krupna teritorijalna razgraničenja, odluke Berlinskog kongresa 1988., godine i surovi interesni realizam velikih sila, umnogome su izmjenili etnički slojevitu sliku Balkana. Oni nisu označili kraj već početak velikih, novih migracionih pokreta koji će se nastaviti i tokom XX stoljeća iz država koje su često mijenjale svoje nazive, granice i unutrašnja uređenja. Skoro da je svakoj generaciji na južnoslavenskom prostoru bilo suđeno da život započne u jednoj, a da ga završi u drugoj državi.

Odlukama Berlinskog kongresa 1878. Osmansko carstvo je praktično prestalo igrati ulogu značajnije evropske sile. Njegovim rješenjima u velikoj mjeri su legalizirana izvršena protjerivanja muslimana različitog etničkog porijekla, koji su bili, između ostalog, identificirani i kao vlasnici materijalnih dobara, prije svega zemlje, kao i nematerijalnih dobara vezanih za status dominacije. Po njegovim odlukama Osmansko carstvo je moralo ustupiti tri petine svoje teritorije i jednu petinu ukupnog stanovništva, oko pet i pol miliona ljudi, od kojih je polovica bilo muslimana. Vojni porazi ovog carstva su snažno poremetili samopouzdanje muslimana, dovodeći kod njih do dalekosežne moralne i intelektualne krize. Milioni muslimanskih izbjeglica izgubili su sve svoje u korist hrišćanskih susjeda i kretali su se prema domovini koju nikada ranije nisu vidjeli. Samo u Makedoniji se od 1875. do 1881. našlo, prema nekim podacima, oko milion muhadžira iz Bugarske, Bosne i Hercegovine, novopripojenih krajeva Srbije i Crne Gore. Izbjeglice su pristigle i u Sandžak i na Kosovo. Izoliranje Sandžaka će započeti 1878. nakon traumatičnog odvajanja od BiH i zamiranja njegove vitalne, trgovačke uloge, što će brzo dovesti do njegove ekonomske marginalizacije i sve većeg siromašenja. Osjećanje zajedništva sa BiH i tamošnjim muslimanima, u muslimanskom

stanovništvu u Sandžaku biće. pored svega, iskazivano veoma snažno i trajno.

Na razvalinama multikulturalne Osmanske imperije nastajale su, nakon 1878. godine, monokulturalne nacionalne balkanske države. Proces njihovog stvaranja vodio je preko rušenja osmanskog političkog poretka, njegovog socijalnog i kulturnog nasljeđa, kao i etničkih čišćenja pri čemu su, shodno formiranoj militantnoj svijesti, predstavnici drugačijih kulturnih i etničkih grupacija tretirani kao prijetnja sopstvenoj stabilnosti i samostalnosti. Religija i vjera su moćna vododjelnica velikih ljudskih zajednica. U drugoj polovici XIX stoljeća nacionalizam na Balkanu uglavnom je slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene principom: "*jedna nacija - jedna država*". Trend ka protjerivanju muslimana, prisutan je u cijeloj historiji balkanskih nacionalnih država u XIX stoljeću, koje su težile rješenjima da eliminičaju, a ne da reguliraju "*muslimansko pitanje*". Tokom XX stoljeća ove državne zajednice će, u odnosu na prethodno stoljeće, u izvjesnoj mjeri, s obzirom na međunarodno okruženje i intervencije evropskih sila, izvjesne "*revolucije u svijesti*" i nametnute civilizacijske standarde, postepeno evoluirati u jednom tolerantnijem smjeru, tražeći "*humanija*" rješenja za dijelove muslimanskih grupacija na svojoj teritoriji.

"*Zlatni vijek*" nacionalne državnosti na Balkanu, regionu kontakata i kontrasta između hrišćanstva i islama, između Istoka i Zapada, od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata, bio je razdoblje dubokih nacionalnih tenzija i tendencija da se historija "*preuredi*" ne samo perom već i agresivnom državnom politikom. Multietnički kolorit Balkana je oduvijek kvario račune prostim kategorizacijama. Protjerivanja i masovni egzodusi čitavih populacija svoj su vrhunac doživjeli u balkanskim ratovima 1912.-1913. godine. Pokušaji muslimanskog stanovništva u Sandžaku da odbrani svoje gradove, zbog očite slabosti, ali i premoći srpske i crnogorske vojske završili su se neuspjehom. Sandžak je 1913. podijeljen između Srbije i Crne Gore nelogičnom granicom, koja je pocijepala ovaj geografski jedinstven regionalni prostor. Muslimani nisu svojevrijedno, već nasilnim putem, ušli u sastav balkanskih država. Odnos pravoslavnih pobjednika i poraženih muslimana ostao je konstantnom osobinom. Raznolika

vidjenja prošlosti izviru iz dijametralno različitih i suprotno nastalih historijskih svijesti.

Najsnažniji pokretački činilac u balkanskim ratovima nije bila religija već agresivni nacionalizam. Državna pitanja su tretirana kao pitanje granica i teritorija. Nacional-šovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su odraza u ubijanju, masovnom protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana, kao i u pokušajima njihovog pokrštavanja, naročito u Makedoniji, pravoj riznici različitih kultura i naroda. U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država. Muslimani su bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana. Iza njihovog protjerivanja nije stajala samo vjerska netolerantnost, već i konkretni, veoma snažni socijalni i ekonomski motivi. Smatralo se da će se preostali muslimani samim gubitkom ranijih privilegija postepeno iseliti. "Svoje" muslimanske manjine u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji sa svojim hrišćanskim susjedima prolazili su tokom prošlosti kroz veoma protivrječne faze, prožetih dugim periodima tolerancije i međusobnog uvažavanja, do povremenih napetosti i sukoba, uslovljeni zbivanjima na širem balkanskom prostoru.

Nakon balkanskih ratova pokušale su Srbija, Grčka, Crna Gora i Bugarska da raspletu smjesu etničkih i religioznih narodnih grupa. Tako je došlo do prisilnih pomjeranja, protjerivanja i izbjegličkih kretanja. Balkanski ratovi su ozvaničili preseljavanje stanovništva kao tekovinu u cilju da se postignu etnički sigurne granice i zemljišta. To je prvobitno formulirano u bugarsko-turskom ugovoru od 19. septembra 1913. godine. Prema osmanskim izvorima iz njihovih nekadašnjih balkanskih ratova provincija u Tursku se, nakon balkanskih ratova, iselilo oko 200.000 muslimana. Preseljavanje stanovništva, kao posljedica dogovora između država, ne može se tretirati dobrovoljnim, mada se sudbina ovako preseljenih ljudi razlikuje od sudbine onih koji su nasilno iseljeni. Razmjene stanovništva također, bez obzira na početna očekivanja, nisu dovele do trajnog mira i smirivanja napetosti.

Proces masovnog iseljavanja zahvata autohtono muslimansko stanovništvo u novoprijojenim oblastima Srbije i Crne Gore: u

Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji, kao i muhadžire pristigle nakon 1878. godine. Iz Sandžaka odlaze, pored ostalih, brojne ugledne starinske porodice, obrazovani ljudi, trgovci, znatan dio uleme. Njihov odlazak će imati dugotrajne, dalekosežne, teške posljedice, ne samo na demografsko-ekonomskom, već i na kulturnom i duhovnom polju. Bez elite nema ni bogatstva ni tradicije. Muslimani su historijski i psihološki bili vezani za Osmansko carstvo, gdje su posjedovali određene društvene pozicije i povlastice. Propast ove imperije su primili veoma teško, zalazeći, pod osjećajem usamljenosti i nezaštićenosti, u psihološku, fizičku i materijalnu defanzivu. Pored Bošnjaka iz Sandžaka iseljavalo se albansko i tursko stanovništvo sa Kosova i Makedonije, zatim Goranci sa Kosova, kao i Torbeši iz Makedonije. Taj će proces u više faza trajati sve do kraja šezdesetih godina XX stoljeća. Odliv biološke supstance muslimanskog stanovništva imaće trajni karakter.

Trend "demografske deosmanizacije" karakterističan za balkanske nacionalne države u XIX stoljeću, se između 1912. i 1923. ulio u modernu problematiku manjina, u kojima države, u još nestabiliziranom međunarodnom okruženju, vide opasnost za sopstvenu sigurnost, kao i prijetnju da postanu taoci, ili i jedno drugo. U međuratnom periodu balkanske muslimanske manjine su bile podvrgnute konvergentnim politikama protjerivanja i "repatrijacije". Nakon velikog talasa grčko-turske razmjene stanovništva, dalje konvencije između Turske i balkanskih država regulirale su emigraciju novih kontigenata muslimana.

Trend iseljavanja je u jugoslavenskoj zajednici, između dva svjetska rata, ponovo zadesio muslimansko stanovništvo u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji, "ekskluzivnoj zoni" srpske politike, ali ujedno i najzaostaliye krajeve države. Muslimani su teško mogli prihvatiti ovu državu kao svoju. Njihov društveni status proizilazio je dijelom i iz svijesti o sopstvenom položaju u društvu. S druge strane, ni država, preko svog represivnog aparata, pogotovo na nižim nivoima vlasti, nije pokazivala ni veću spremnost da to stanje izmjeni. Na sračunate poteze državne izolacije reagirano je nerijetko refleksnim mjerama samoizolacije. Suštinska dimenzija u odnosima različitih etničkih i vjerskih zajednica je odnos jednakosti, odnosno nejednakosti.

Proces iseljavanja je bio rezultat kombinacije niza političkih, neposrednih fizičkih pritisaka (npr. Šahovići 1924), pokušaja asimilacije, do djelovanja vjerskih i psiholoških faktora, te jugoslavensko-turskih pregovora o iseljavanju muslimanskog stanovništva koji su završeni 11. jula 1938. godine, kada je konačno parafiran tekst *Konvencije o iseljavanju muslimanskog stanovništva koje je govorilo turski jezik i koje je imalo tursku kulturu*", čiju je potpunu realizaciju omelo izbijanje Drugog svjetskog rata. Evropski diplomatski posmatrači nisu imali principijelnih primjedbi protiv konvencija o iseljavanju muslimanskog stanovništva, iako su konvencija, kao što je bila tursko-rumunska i tursko-jugoslavenska, podrazumijevale izvjestan stepen pritiska na stanovništvo kako bi se prisililo na iseljavanje. Dokumenti otkrivaju i stalno prisutnu dvoličnost kod diplomatskih posmatrača, pri etno-vjerskom poimanju muslimanskih manjina, koja je djelimično bila u samim stvarima, a djelimično zavisila od znanja, predrasuda i njihove čisto političke opredjeljenosti.

Zbivanja u Sandžaku tokom Drugog svjetskog rata, nedovoljno iskazana *"revolucionarnost"* njegovih dijelova sa pretežnim muslimanskim stanovništvom (Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Rožaje), kao i masovna pogubljenja i represija u prvim poratnim godinama, brutalne akcije skidanja zara i feredže, zabrana rada mekteba, mjere nacionalizacije, otkupa, utiće na nastavak iseljavanja. Kod mnogih ljudi javiće se potreba da odu što dalje. To je psihološki bilo opravdano činjenicom da ih je ostanak vezivao za traumu, dok ih je prostorno odvajanje dovodilo u sigurnost. Partijske procjene da se radi o *"nepouzdanom, konzervativnom stanovništvu"* će svakako uticati da se ovo iseljavanje ne shvaća kao ozbiljan problem, već čak da bude i prečutno praćeno sa odobravanjem. Muslimani ni tada, kao ni u prethodnim periodima, izloženi raznovrsnim *"popisnim kombinatorikama"* nisu samostalno odlučivali o svom identitetu i nacionalnosti. Na nastavak iseljavanja će svakako djelovati i dalje ekonomsko nazadovanje Sandžaka u odnosu na druge dijelove zemlje, kao i njegova upadljivo česta administrativno-teritorijalna parcijalizacija. Za razliku od nekadašnjih *"južnih krajeva"* zauzetih u Prvom balkanskom ratu: Makedonije koja je nakon 1945. postala jedna od jugoslavenskih republika i Kosova, koje je dobilo pokrajinsku

autonomiju, Sandžak nije politički, ali ni teritorijalno preživio *"Partizanska autonomija"* Sandžaka 1943-1945. ukinuta je i prije okončanja Drugog svjetskog rata zbog *"viših interesa"*, a da istinski nije ni zaživjela u cjelosti.

Proces iseljavanja od 1945. do 1970. kada je opao, prošao je kroz više faza. Vlade Jugoslavije i Turske su 1954. aktuelizirale konvenciju iz 1938. o iseljavanju Turaka iz Jugoslavije u Tursku. Pošto ona nije nikada ratificirana, došlo je do novog - "džentlenskog sporazuma" o *"blagonaklonom stavu Turske za prijem Turaka iz Jugoslavije"*. Mada u poratnom periodu nije bilo masovnog terora i ubijanja, kao u prethodnim periodima, iseljavanje je bilo izazvano djelovanjem niza složenih faktora: od diskriminatorskih, političkih, vjerskih do ekonomskih (višak radne snage), propagandno-psiholoških, koji su kao cjelina pospješivali njegov intezitet. Poratni iseljenici, za razliku od onih nakon balkanskih ratova, i međuratnog perioda, mahom nisu bili rođeni u osmanskoj državi, niti su je pamtili, selili ka onome šta je od nje preostalo, u nadi da će tu naći svoj blagostanje, mir i sigurnost. Bez ekonomske moći, ali i bez intelektualne snage koja bi otvorila nove vidike, u svijetu izolacije na koju se odgovaralo samoizolacijom, rješenja su tražena u nastavku iseljavanja. U određenim periodima, krajem pedesetih godina, zbog administrativnih zabrana, iseljenici su se iz Sandžaka selili u Makedoniju, gdje su, nakon privremenog boravka i dobijanja makedonskog republičkog državljanstva, lakše dobijali potrebna dokumenta za iseljenje. Odlazili su, zajedno sa muslimanima raznorodnog porijekla, kao *"Turci"*, po dokumentima koje su posjedovali. U Turskoj su ih, pak, nazivali Bošnjacima.

Iseljenici su svojim odlaskom u Tursku izgubili, kao i u prethodnim periodima shodno ugovorima sa Turskom, državljanstvo Kraljevine Srbije, Kraljevine Crne Gore, Kraljevine Jugoslavije, odnosno socijalističke Jugoslavije. Time je mnogima, koji se nisu uspjeli snaći, bio, zbog složene i duge procedure povratka državljanstva, onemogućen povratak u zemlju. Iseljenici iz Jugoslavije u druge zemlje nisu morali, za razliku od ovih iseljenika, da se odriču jugoslavenskog državljanstva.

Zvanično se govorilo da su seobe bile uslovljene ekonomskim motivima, iako je tada Jugoslavija bila ekonomski razvijenija od Turske. Pored ekonomskih faktora isticane su i propagandne akcije vjerskih službenika, "reakcionara" i "unutrašnjih neprijatelja". Na talasu iseljavanja su se naročito našle opštine u Sandžaku sa muslimanskom većinom. Sa promjenom društvene klime u Jugoslaviji krajem šezdesetih godina, pogotovo nakon pada Aleksandra Rankovića, dolazi i do prestanka olahkog izdavanja dokumenata o "turskom porijeklu", zamiranja iseljeničkog pokreta, do izvjesne demokratizacije i uspostavljanja boljeg položaja muslimanskih grupacija.

Veoma je teško je odgonetnuti tačan broj muslimana iz Sandžaka, Makedonije i sa Kosova, koji su se iselili u Tursku, zbog nedostatka primarnih i vjerodostojnih izvora. Najodgovorniji državno-partijski organi nisu šezdesetih godina imali prave podatke o iseljavanju, nego su, kada je razmatrana iseljenička problematika, uvijek govorili o procjenama. Prema zvaničnim rezultatima turske statistike, po popisu iz 1965. u ovoj zemlji je bilo 240.469 iseljenika koji su bili porijeklom iz Jugoslavije, od kojih je 21.143 znalo samo bošnjački jezik. Po podacima Konzularne uprave Saveznog sekretarijata za inostrane poslove Jugoslavije iz marta 1970. u Republici Turskoj se nalazilo 300.000 tzv. "Gečmena", poratnih doseljenika iz socijalističke Jugoslavije.

Iseljeništvo nije predstavljalo samo napuštanje zemlje, njene političke i ideološke strukture, već i njeno radikalno odbacivanje. Odbacivanje je zapravo bilo uzajamno. Država je odbacivala iseljenike, koliko i oni nju. Iseljeništvo se smatra pravom životnom ili egzistencijalnom krizom. Iskorjenjeni, izmješteni ljudi u iseljeništvu, neminovno su se suočavali sa doživljajem grubog prekida kontinuiteta životnog toka. Njihov izbor je značio ostavljanje iza sebe jednog i prihvatanje drugog identiteta. Proces iseljavanja je neizbježno vodio ka zaboravu pravih razloga napuštanja matične zemlje i njenog pravog stanja, ili ka razočarenju novom zemljom i životom u njoj. Na velike administrativne zapreke su nailazili oni koji su, razočarani u život u Turskoj, htjeli da se vrate. To je uspio prebroditi tek mali broj iseljenika.

Širom Turske se mogu vidjeti naseobine, čitava naselja, sela, pa i gradovi sa velikim brojem turskih državljana koji govore bosanski, makedonski i albanski jezik, organiziraju se u svojevrzne oblike okupljanja, održavaju više ili manje intenzivne veze sa svojom rodbinom, prijateljima i poznanicima u krajevima iz kojih su davno potekli. Na pretpolitičkom nivou oni imaju svijest o različitom etničkom porijeklu, pri čemu je vjerski element bila presudna komponenta tog porijekla. Radi se o lojalnim turskim državljanima koji su prihvatili i usvojili vrijednosti društva koje ih je primilo. Turska politika je od početka bila usmjerena na punu jezičku i kulturno-političku asimilaciju svih doseljenika.

SUMMARY

Migrations of inhabitants on Balcan makes very complex scientific problematics. They influenced mainly on prophylating of ethnic, political, social and cultural relations in this historical unsteady region. Inside this stratified historical-demographic problematic, the important place expresses the forcable migration of Muslim inhabitants. They are one of the main features of Muslim history on Balcan, one of the fundamental symbols of their historical destiny, whether it is the matter of long-term period of retraits of Osman's empire from Europe started in XVII century which brought to the enormous demographyc regrouping of peoples and religious communities, or on a period of the end of XIX century and of the first decade of XX century, when this movements developed rapidly and stormy in new becomed conditions, in some regions, with more or less intesity. Migrations of Muslims from Sandjak, Kosovo, Macedonia in Turkey, as the integral part of long-term process of large migration of Muslims from balcan, represents the long migration movement caused by aggressive influence of most political, social, economic and other relevant facts. Migration to Turkey considers also the numerous forms of various migration movements (Refugees, evacuations, deportations, exile as the self volonter choice, forcable removing away, inter-State exchange of inhabitants) which bu their contents make the crucial events in life, not only to the individuals, but also to all families and larger social communities. In discontinuitety characteristic for history of this climate will be vanished completely numerous families, but also the whole settlements.

History of Osman's State, is and was the history of all peoples which made it, regardless on religious, social, professional and other devissions. Falling of solidier and political power of this empire, retraits with itself constantly decreasing of its territories, and inevitably retraits of Muslim inhabitants in those areas which were left in its property, becoming the shelter of refugees of various ethnic origin from lost territories. Temporal genocid behaviour, which were of racel nature were not served to physical exterminate, but also to

frightening in order to force as much Muslims to migrate. It was the real and fundamental ethnic-religion cleasings. The torture made the integral part of collective experiance, of social and mental reality. Vostly negative presentation of Islam, on Muslims, are typical to the historical mind and collective-psychological stereotype of all Christian nations of South-East Europe.

Dramatic events in 1877-1879, events which preceeded them marked the following big territorial delimitations, decision of Berlin congress in 1878. and the savagery interesting realism of great Forces had changed the ethnic picture of Balcan. They didn't marked the end but the beginning of great, new migration movements which will be continued during the XX century from the countries which frequentl changed their names, bounderies and internal social system. Almost every generation on South-Slavic area was condemed to start the life in one country and to finish it in another one.

By decission of Berlin's congress in 1878. The Osman's empire was practicalystopped to play the role of important Europian force. By its decision in great measure were legalized the persecutions of Muslims of various ethnic origin, who were, among others, identified as the owners of material goods, first of all of land as well as of non material goods linked with the status of domination. By its decission Osman's empire had to give 3/5 of its territory and 1/5 of whole inhabitants and it was about five and half million of people from werehalf Muslims. Army defeat of that empire were deranged the self confidence of Muslims leadin them to far long of moral and intelectual crisis. Millions of Muslim's refugees had lost everything theirselves in benefit to their neigh bours of Christian religion and were moving away toward the native country which they have never seen before. Only in Macedonia, in period from 1875. do 1881. were found about a million refugees from Bulgary, Bosnia and Hercegovina, new joined partsof Serbia and Monte-Negro. Refugees had come also in Sandjak and Kosovo. Isolation of Sandjak would have started in 1878. after the traumatic separation from Bosnia and Hercegovina, and dieing out of its vital trade role, which would frequently bring to their econimic marginalisation and more bigger poorness. The feeling of fa familiarity with Bosnia and Hercegovina and former Muslims in Muslims

inhabitants in Sandjak will be, before all, expressed very strongly and permanently.

On ruins multicultural Osman's empire, were becoming, after 1878. the monocultural national Balcan's states. The process of their creating was leading through the destroying of Osman's empire and its political order, its social formed militant mind, representatives of other cultural and ethnic groups were treated as the threatening of their stability and independence. Religion and faith were powerful leaders of great human communities. In second half of XIX century the nacionalism on Balcan, was mainly followed by Italian and german example, as well as the European directions marked with the principle: "*One nation - one state*". Trend towards the exile of Muslims, was presented in the whole history of Balcan's nationalistic states in XIX century, which intended to eliminate, but not to regulate "*Muslim's question*". During the XX century, these countries, would gradually evoluated regardles to the international surroundings and intervention of European forces with some "*revolution of mind*", in some tolerant direction, searching for more "*human*" solution for Muslim's groups on their territory.

"*Golden age*" national citizenship on Balcan, in region of contacts and contrast between Christianity and Islam, between east and West, from Berlin congress to the first world war, was the period of deep bnational tensions and intention to rearang the history not only with writing but also with agresive politics of the state. Multiethnic couler of balcan was always spoiled the countings to he simple categories. The banishing and massive exhoduses of the whole population had reached the highest point in Balcan wars from 1912-1913. The Attempt of Muslim's inhabitants in Sandjak to defend their towns, being too much weak and for the powerful and numerous Serbian and Monte-Negroes army ended by defeat. So, Sandjak, was devided between Serbia and Monte-Negro with unlogical boundary which tom this geographical unic regional area. Muslim's didn't enter willingly in juncture of Balcan states but in a forcable way. The relation of Christian winners and defeated Muslims became the constant characteristic. Various veiw of the past came out from diametric different and opposite historic mind.

The most powerful mobile fact in Balcan's wars was not the religion but the aggressive natinalism. State questions were treated as the questions of boundaries and territories. National Shovinistic passions and religionous intolerance were expressed in killing, massive exile, robberies and firing of houses as well as the attempt of Muslim's coverting, specially in Macedonia, the real treasure of different cultural and nations. Muslims were inevitable losers in forming new state boundaries. Their rights were completely neglected. Behind their emigration didn't stay only religious non tolerance but also very strong social and economic motives. It has been considered that Muslims by loss of previous privileges, would have moved away gradually bu themselves. "Their" Muslim's minorities had gained every Balcan state. relation ships of Muslim of Slavic origin in Sandjak, on Kosovo and in Macedonia with their Christian neighbours had been passing during the past period through the verycontradictory phasis provided with long term of tolerance and common respect to the occassional tension and conflicts caused by events on larger Balcan area.

Aftwer the Balcan's wars, Serbia, Monte Negro, Greece and Bulgaria tried to spread out the mixture of ethnic and religious folk groups. So, that came the forcable removing, exile and refugees movements. Balcan wars were authorized the moving away of inhabitants as the achievement in the purpose to attain the ethnic pure bounderis and lands. It was first formed the Bulgarian-Turks agreement from 19. Septemberon 1913. According to Osman' s sources from the former Balcan's wars, in Turkey had been removed about 200.000 Muslims. The removing of inhabitants, as the result of agreement between the States coludnt be treated as voloneered, though the faith of such people was different from those who were removed with force. The exchanges of inhabitants didnt bring the permanent peace, nevertheles how the starting expectences were.

Process of massive migrations occupied the autohton Muslim's inhabitants in new joined areas of serbia and Monte-Negro in Sandjak, on Kosovo and in Macedonia as well as the refugees as a newcomers after 1878. From Sandjak removed after all numerous eminent ancient families, educated people, merchants and the important part of religious people. Ther leaving would have long term and far away consequences.

not only on demographic-economic field but also on cultural and spiritual field. Without elite there is no wealth nor tradition. Muslims were historically and psychologically linked for Osman's empire where they possessed some social position privileges. they received the loss of that empire very hard with the feeling on loneleiness and non-protection in psychological, psysical and material defansive. Beside the Muslims from Sandjak, Alban's inhabitants were immigrated as well as the Turks from Kosovo and Macedonia, then Gorans from Kosovo as well as the Torbesh from Macedonia. That process was lasting in more phases untill the end of 60 - ties of the XX century.

Trend of "demograph deosmanization" characterstical for Balkan's national states in XIX century had become modern problematics of minorities between 1912. and 1923, in which the states in yet unstable international surroundings saw the danger for their own safety, as well as the threatening to become the hostages or both of it. In Intermediate war period Balkan's Muslims minorities were subjected to convergernt politics of exile and "reparation". After the large wave of Greeek-Turkish exchange of inhabitants, futher convention between Turkey and Balkan states had regulated the emigrations of the new contigents of Muslims.

Trend of removing in Yugoslav comunities, between two world wars had again happened to Muslims inhabitants same time in the most primitive parts of the states. Muslims hardly could accept this country as theirselves. Their social status came out partly from their own mind on their position in society. On the other side, nor the state through their repressive aparatus, specially on their lower level of authority showed the bigge readiness to change that position. With calculated movements of State isolation they reacted on reflexive measures of isolation. Crucial dimension in relationship of various ethnic and religious communities is the relation of equality and inequality. Process of exile was the result of combination of political concrete physical pressures (Example, Šahovići 1924.), attempt of assimilation to the acting of religious and psychological facts as well as to the Yugoslav-Turkish negisiation about the removing of Muslims inhabitants which was finished in July of 1938. Then it was finally paraphed the text of Removing convention from South Serbia and Yugoslav Muslim

inhabitants who were speaking Turkish and had Turkish culture whose realisation was stopped by the beginning of the Second World War. European diplomatic monitorings didn't have the principal objection against the convention of emigration of Muslims, even that the Convention as it was Turkish-Romanian, and Turkish-Yugoslavs had considered some degree of pressure on inhabitants so that to force them on removing. Documents discovered the permanent presence of hypocrites at diplomatic monitorings with ethno-religious understanding of Muslims minorities which partly came out from their lack of knowledge about Muslims or from their prejudices and their clear political belongings.

Events in Sandjak didn't enough expressed the revolutionaries of its parts during the Second World War with mostly Muslims inhabitants (Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Rožaje) as well as the enormous exactions and repression, in the first post-war years of brutal action of taking off Zar and Feredja, forbidness of mekteb work, measures of nationalisation, ransoms would have great influence on further removing. Most of the people had the necessity to go as far as they could. It was psychologically allowed with the fact they were traumatized with staying, until they thought that space separation brought them the safety. Parties estimated that it was the matter on unreliable conservative inhabitants would surely influence that this removing didn't understand as the serious problem, but to be calmly accepted as the approval. Muslims, nor then or in the previous periods, exposed to a various combinations of removing would surely act the further economic backward of Sandjak in relation to other parts of the country as well as its frequent administrative-territorial parcellization. For the difference of other parts of "South parts", occupied in the first Balkan war: Macedonia, which was, after 1945, became one of Yugoslav republics and Kosovo that got the Autonomous province, Sandjak didn't survive neither politically nor territorially. "Partizans Autonomy" of Sandjak from 1943-1945, was forbidden even before the end of The Second World War for "the higher interests" but truly didn't come to life in the totality.

Process of removing from 1945. to 1970. when it was falling down, came through more phases. As the Governments of Yugoslavia and

Turkey actualized the Convention from 1938, on emigration of Turks from Yugoslavia in Turkey and as it was never ratified, it came to the new "gentlemen's agreement" on gracious attitude of Turkey to accept the Turks from Yugoslavia. Though in post-war period weren't the massive terror and killings as it was in former periods, the removing was caused with act economic (sufficiency of working people), propaganda-psychological which as the totality influenced its intensity. Post-war emigrants, for the difference of those after the Balkan wars and of intermediate period, mostly they were not born in Osman's State, nor they remember it, they were leaving from the parts which were left in the hope to find prosperity, peace and safety. Without economic power, but also without intellectuals, which would open new horizons-views in the world of isolation on which was answered by isolation on itself, the solutions were searched in continuity of emigration. In some periods at the end of Fifties, for administrative banishes emigrants from Sandjak moved away to Macedonia, where they, after temporary staying and getting the citizenship of Macedonia republic, so they could easily get the necessary document for emigration. They were leaving together with Muslims of various origins as the "Turks" with documents which they had possessed. In Turkey, they called Boshnjaks.

Emigrations, with their leaving also lost the citizenship of Kingdom of Serbia, Monte-Negro and the Kingdom of Yugoslavia, then the citizenship of Socialist Yugoslavia as well as in previous period according to agreements with Turkey. So, for many of them who could not find the way was very complex and long procedure of returning the citizenships and were unable to return to the country. Emigrants from Yugoslavia in other countries had not to deny their Yugoslav citizenship as those in Turkey. It was said that the emigration were caused by economic motives, so in that time Yugoslavia was economically more developed than Turkey.

Besides economic facts were pointed out the propaganda actions of religious clerks "reactionaries" and internal enemies. On the waves of emigration were found the municipalities in Sandjak with Muslims minority. With the change of social climate in Yugoslavia at the end of 60s, specially after the fall of Aleksandar Ranković, came the end of easy getting of the documents on "Turkish origin", dying out of

emigrated movement to some democratization and setting out the better position of Muslims groups. It was very to solve the right number of Muslims in Sandjak, Macedonia, and from Kosovo, who left to Turkey, for the lack of primary and truthful sources. The most responsible State organs didn't have the real facts on emigration, but they talked eastimately on emigrations.

According to the official results of Turkish statistics, with census from 1965. in this country were 240.469 of emigrants of Yugoslav origin from which were 21.143 knew only Boshnjak's language. With the facts on Consular administration of Federal secretariat for International affairs of Yugoslavia from March 1970. in Turkey Republic were 300.000 so called "getchmen", post war emigrants from Yugoslavia.

Emigration didn't only mean the leaving of the country, its political and ideological structure, but also its radical rejection. Rejection was mutual and common. The Emigrations were considered as the real egzistencional living crisis. The disorganized, removed people in exile had inevitably been confronted with brutal interruption of continuation of live course. Their choice meant leaving behind them one identity and accepting another one. The process of emigrations was leading inevitably to the forgetfulness disappointment with new country and life in it. On great administrative obstacles they came to those who were disappointed in life in Turkey and wanted to return. It was succeeded to only tiny minority of emigrants to bridge it out.

All over the Turkey could be seen the settlements, the whole colonies, villages as well as the towns with great number of Turkish citizenships specific forms of gathering together in areas from which they originated a long time ago. On prepolitical level they have the mind of different ethnic origin where religious element was the most faithful component of that origin. It concerned on loyal Turkish citizens who accepted and adopted the value of society who received them. Turkish politics was from the beginning directed on full language and cultural-political assimilation of all emigrants. Contemporary Turkish society which can be called the society of human transformation was made of about 60 ethnic groups and presents social synthesis of a thousand years of ancient Annadol and Balcan history.

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

a) Arhivska građa

Arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove u Beogradu
 - Fond arhive Ministarstva inostranih djela Kraljevine Jugoslavije:
 Političko odeljenje - Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj
Arhiv Jugoslavije u Beogradu

- Fond arhive Centralnog press biroa Kraljevine Jugoslavije
 - Fond arhive Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije
 - Fond arhive emigrantske vlade Kraljevine Jugoslavije
 - zbirka Jovana Jovanovića Pižona
 - zbirka AVNOJ-a

Arhiv Srbije u Beogradu

- Fond arhive Ministarstva inostranih dela Srbije:
 Političko odeljenje
 Političko-prosvetno odeljenje

- Fond arhive Vojnog generalnog guvermana
 - Fond arhive Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja

Sandžaka

Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu

- Fond arhive neprijateljskih jedinica

Arhiv Crne Gore na Cetinju

- Fond arhive Ministarstva unutrašnjih djela Kraljevine Crne Gore

- Fond arhive Ministarstva inostranih djela Kraljevine Crne Gore

Institut za istoriju u Banjaluci

- nesređena arhivska dokumentacija (fotokopije)

Istorijski arhiv "Ras" u Novom Pazaru

- Fond arhive Narodnog odbora sreza Deževskog

- Fond arhive Skupštine opštine Novi Pazar

- Fond arhive Opštinskog komiteta SKJ Novi Pazar

- Fond arhive Mesnog komiteta KPS Novi Pazar

- Fond arhive Međuopštinske konferencije SKS Novi Pazar

- Fond arhive Sreskog komiteta SKS Novi Pazar

- Zapisnici i materijali Opštinske konferencije SKS Novi Pazar 1956-1966.

- Fond arhive SO Novi Pazar - Knjiga zapisnika sa sednica SO-e Novi Pazar

Muzej "Ras" Novi Pazar
- Arhivska dokumentacija (fotokopije)
Mešihat Islamske zajednice Sandžaka u Novom Pazaru
- nesredena arhivska dokumentacija
Privatna zbirka Ramiza Crmišanina iz Novog Pazara

b) Objavljena građa

Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, prired. M. Stojković, I-III, Beograd 1998.

H. Bajrami, *Debimi dhe shperngulja e Shqipaterëve ne Turqi*, Dokumente, Prishtine 1996.

V. Dedijer-A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945: Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo 1990.

Diplomska prepiska Kraljevine Srbije, Beograd 1933.

Dokumenta za borbata na makedonskiot narod za samostalnost za nacionalna država, I-II, Skopje 1981.

Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914, knj. V, sv. 3, SANU, Beograd 1986; knj. VII, sv. 2, Beograd 1980; knj. VI, sv. 1 i 2, Beograd 1981.

Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1948, Beograd 1989.

Državni arhiv Srbije, *Zapisnici sa sednice Ministarskog saveta Srbije 1862-1898*, građa III, priredio N. Šekerović, Beograd 1952.

Lj. Doklešić, *Kroz historiju Makedonije. Izabrani izvori*, Zagreb 1964.
Francuski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod (1878-1879), VI, Arhiv na Makedonija, Skopje 1969.

K. Džambazovski, *Građa za istoriju makedonskog naroda iz Arhiva Srbije*, t. IV, knj. 1, Beograd 1987.

Lj. Lape, *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod*, I-II, Skoplje 1976.

B. Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943*, Zagreb 1981.

F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1958.

B. Peruničić, *Zulumi aga i begova u Kosovskom vilajetu*, Beograd 1989.

B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984, Zbirka dokumenata*, Beograd 1985.

B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, I-II, Beograd 1987.

G. Perazić-R. Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, Zbornik dokumenata sa komentarima, Podgorica 1992.

Pisma Filipa Hristića Jovanu Ristiću (1868-1880), sakupio i za štampu sredio Grgur Jakšić, SANU, pos. izdanja, knj. CCVI, Beograd 1953.

A. Radenić, *Austro-Ugarska i Srbija 1903-1908, Dokumenti iz bečkih arhiva*, Beograd 1973.

M. F. Petrović, *Dokumenti o Raškoj oblasti 1900-1912*, Beograd 1995.

M. F. Petrović, *Dokumenta o Raškoj oblasti 1880-1899*, Beograd 1997.

Radikalizacija društva u Srbiji. Prilozi i dokumenti, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 1997.

XVII sjednica CK SK BiH, Politička biblioteka, Sarajevo (bez godine izdanja).

B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans. Documents, I, A Turkish Exodus 1877-1878*, Ankara 1989.

B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans, Documents, II, A Year of transition 1879*, Ankara 1989.

B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans, Documents, III, (1880-1885)*, Ankara 1989.

Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914, Skopje 1979.

Srbija 1878. Dokumenti, Beograd 1978.

Srbija i oslobodilački pokreti na Balkanu 1856-1878, I, priredili V. Krestić-R. Ljušić, Beograd 1983.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, Beograd 1922, 1929.

Š. Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941-1945*, Sarajevo 1995.

Zapisi, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, Cetinje 1935-1938.

ZAVNOBiH. Dokumenti 1943-1944, knj. I, Sarajevo 1968.

c) Statistički izvori

Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sv. I, dio I-III, Zagreb 1921-1922.

Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sv. III, dio VI, Zagreb 1921-1922.

Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, III, sv. III, dio 7,8,9, 1927-1928, Zagreb 1927.

Almanah Kraljevine Jugoslavije, (IV) svezak, Beograd 1931.

Atlas islamskog svijeta, Sarajevo 2003.

Brojtnbeni izvještaj Organizatorskog ureda Glavnog Ustaškog stana, br. 1-2, Zagreb 1942.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, Sarajevo 1932.

Definitivni rezultati popisa od 31. marta 1931. godine, knj. I-IV, Beograd 1939.

Izvještaj o upravi BiH za 1906, Zagreb 1906.

Izvještaj o upravi BiH za 1909, Sarajevo 1910.

Izvještaj o upravi BiH za 1910, Sarajevo 1910.

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, Savezni zavod za statistiku, knj. VI, Beograd 1955.

Popis stanovništva 1953. Vitalna i etnička obeležja, Savezni zavod za statistiku, knj. I, Beograd 1959.

Popis stanovništva 1961. Vitalna, etnička i migraciona obeležja, Savezni zavod za statistiku, knj. I, Beograd 1970.

Popis stanovništva i stanova 1971: Migraciona obeležja, knj. IX, Beograd 1973.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini: Konačni rezultati, Republički zavod za statistiku SR Srbije, Beograd 1981.

Privredni i društveni razvoj SR Srbije 1947-1972, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd 1973.

Rečnik mesta u oslobođenoj oblasti Stare Srbije, izradio Mil. Ant. Vujičić, Beograd 1914.

Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 27. 9. 1910, Sarajevo 1912.

Republički zavod za statistiku, *Stanovništvo po delatnosti 1953. i 1961. godine: Prema političko-teritorijalnoj podeli od 1. januara 1963*, Beograd maj 1963.

Republički zavod za statistiku, *Socijalistička Republika Srbija 1956-1964 (Statistički podaci)*, Beograd 1965.

Stanovništvo NR Srbije od 1834-1953, Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, Beograd 1953.

Statistički godišnjak na Republika Makedonija, Skopje 1996.

B. LITERATURA

a) Knjige - Posebna izdanja

- G. Abadžiev, *Balkanske vojne i Makedonija*, Skopje 1958.
ABC Muslimana, prired. A. Purivatra-M. Hadžijahić, izd. "Bosna", Sarajevo 1990.
- B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica 2001.
- U. Altermatt, *Emonacionalizam u Evropi. Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997.
- Ž. Andrijašević-Z. Stanojević, *Pokštavanje muslimana 1913. godine*, Podgorica 2003.
- H. Arent, *Istina i laž u politici*, Beograd 1994.
- K. Armstrong, *Istorija Boga*, Beograd 1995.
- H. Andonov-Poljanski, *Makedonskoto prašanje*, Skopje 1990.
- I. Andrić, *Diplomatski spisi*, Beograd 1992.
- J. Cvijić -I. Andrić, *O balkanskim psihičkim tipovima*, Beograd 1996.
- Đ. Mitrović-S. Andrić, *Svetozar Marković i njegovo doba*, Beograd 1978.
- H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998.
- H. Avdić, *Grujića jama. Tragom istine o ubistvu tri narodna heroja*, Beograd 1990.
- H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, Biblioteka "Ključanin", Sarajevo 1991.
- H. Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, Stockholm 1997.
- Z. Azemović, *Selo Bukovica kod Rožaja*, Rožaje (bez godine izdanja).

Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931-1938*, knj. II, Zagreb 1986.

B. Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1913*, Beograd 1984.

M. Bačevac, *Pleme Bačevci i Mitrova*, Mladenovac 1998.

H. Bajrami, *Rrethanat shoqerore dhe politike ne Kosove 1918-1941*, Prishtine 1981.

S. Balić, *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*, II izdanje, Zagreb 1994.

S. Balić, *Zaboravljeni islam*, Wien 2000.

M. Baltić, *Duvarine*, izd. "Oslobođenje", Sarajevo 1991.

Balkanot na noviot milenium, Zbornik radova, Skopje 2002.

I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988.

I. Banac, *Cijena Bosne: Članci, izjave i javni nastupi 1992.-1995.*, Sarajevo 1996.

D. Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Beograd 1997.

S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Biblioteka "Ključanin", Sarajevo 1991.

S. Bandžović, *Ratna tragedija Muslimana 1941-1945*, ITP "Damad", Novi Pazar 1992.

S. Bandžović, *Iskušenja historije*, Udruženje pisaca Sandžaka, Novi Pazar 1993.

S. Bandžović, *Ratne tragedije Muslimana*, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar 1993.

S. Bandžović, *Slovo otpora*, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda-ITP "Damad", Novi Pazar 1994.

S. Bandžović, *Sandžački zapisi*, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar 1994.

S. Bandžović, *Sandžačke teme*, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar 1996.

S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, El Kalem, Sarajevo 1998.

S. Bandžović, *Kameni svjedok*, izd. "Damad", Novi Pazar 1999.

P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001.

E. Barker, *Macedonia: Its Place in Balkan Power Politics*, Royal Institute of International Affairs, London 1950.

M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, Beograd 1954.

G. Bašić, *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*, Beograd 2002.

H. Bašić, *Krvice*, Sarajevo 1986.

H. Bašić, *Crnoturci*, Podgorica 1996.

M. Begović, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1938.

A. Bejtić, *Priboj na Limu pod osmanlijskom vlašću 1418-1912*, Sarajevo 1945.

U. Bećović, *Pljevlja. Tragom vremena*, Pljevlja 1996.

D. Berić, *Srpsko pitanje i politika Austrougarske i Rusije 1848-1878*, Beograd 2000.

Bijelo Polje, Beograd 1987.

D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb 1978.

A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976.

K. Bitoski, *Makedonija vo vremeto na golemata istočna kriza (1875-1881)*, Skoplje 1982.

M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo 2001.

Lj. Dimić-Đ. Borozan, *Jugoslovenska država i Albanci*, I, Beograd 1998.

M. Bošković, *Stranputice. Patologija kulture i karaktera čoveka*, Novi Sad 1995.

I. Bošnjović, *Demografska crna jama*, Sarajevo 1990.

V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*, izd. "Bosanska knjiga", Sarajevo 1997.

D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1990.

M. Borisavljević, *Agrarna reforma u Novo-Pazarskom Sandžaku (Staroj Rasiji-Raškoj)*, Beograd 1928.

Bosanski pogledi 1960-1967, London 1984.

Bosna i bošnjaštvo, Sarajevo 1990.

Bosna i Hercegovina između rata i mira, Institut društvenih nauka, Beograd 1992.

Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo 1994.

B. Bošković, *Narodnooslobodilačka borba u Ibarskom bazenu*, Priština 1968.

S. Braha, *Gjenocidi serbomadh dhe Qendresa shqiptare (1844-1990)*, Tirane 1991.

D. Breznić, *Demografija*, Beograd 1988.

Ž. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd 1959.

M. Busuladžić, *Muslimani u Evropi*, Sarajevo 1997.

- J. Burkhart, *Razmatranja o svetskoj istoriji*, Beograd 1996.
- B. Cani-C. Milivojević, *Kosmet ili Kosova*, Beograd 1996.
- G. Castellan, *History of the Balkans*, New York 1992.
- N. Cigar, *Genocid u Bosni. "Politika etničkog čišćenja"*, Sarajevo 1998.
- N. Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad muslimanima Balkana*, Sarajevo 2000.
- G. Chaliand - M. Jean - J. Regeau, *Atlas historique des migrations*, Paris 1994.
- P. J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo 1996.
- E. Cvetić, *Novopazarski sandžak*, Mala naučna biblioteka, Jagodina 1909.
- B. Cvetković-M. Burišić-S. Skoko, *Srbija i Crna Gora u balkanskim ratovima 1912-1913*, Beograd 1972.
- J. Cvijić, *Sabrana dela*, I-IV, Beograd 1987.
- R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, ITP "Damad", Novi Pazar 1992.
- R. Crnišanin, *Priče iz Tijesne čaršije*, Beograd 1995.
- R. Crnišanin, *Rasprave*, Beograd 1999.
- H. Crnovršanin-N. Sadiković, *Sinovi Sandžaka*, Frankfurt 1996.
- H. Crnovršanin-N. Sadiković, *Sandžak – porobljena zemlja*, Tuzla 2001.
- R. Danilović, *Upotreba neprijatelja: Politička suđenja 1945-1991. u Jugoslaviji*, Valjevo 1993.
- J. Dedijer, *Nova Srbija*, Beograd 1913.
- J. Dedijer, *Hercegovina i Hercegovci*, Beograd 2000.

- V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd 1991.
- H. Derdemez, *Derdemezi i prijatelji*, Tutin 1994.
- Lj. Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1996.
- J. Deretić, *Arbanasi u Srbiji*, Beograd 1999.
- Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998.
- Lj. Dimić-Đ. Borozan, *Jugoslovenska država i Albanci*, I-II, Beograd 1998.
- M. Dimitrijević, *Privreda i trgovina u Novoj Srbiji*, Beograd 1913.
- S. Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918-1941. godine*, Beograd 1962.
- V. Dimitrijević-M. Paunović, *Ljudska prava*, Beograd 1997.
- F. Dizdarević, *O Hasan-agi i njegovoj vakufnami*, Priboj 2000.
- Z. Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Zagreb 2002.
- I. Dizdarević, *Nezaborav usjeklina genocida*, Sarajevo 2003.
- John V.A. Fine-JR-Robert J. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, Sarajevo 1995.
- R. J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914*, Sarajevo 2000.
- N. Dučić, *Raško-prizrenska mitropolija*, Beograd 1896.
- R. Dupljak, *Mladi muslimani u Sandžaku*, Novi Pazar 2003.
- J. Durgut, *Bukovica 1992-1995: emičko čišćenje, zločini i nasilja*, Podgorica 2003.
- V. Dvorniković, *Borba ideja*, Beograd 1995.

V. Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, fototipsko izdanje iz 1939, Beograd 2000.

Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka, Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog 22. i 23. aprila 1995. u Sarajevu, Sarajevo 1996.

N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo 1993.

H. Džait, *Evropa i islam*, Sarajevo 1985.

K. Džambazovski, *Kulturno-opšestvenite vrski na Makedoncite so Srbija vo tekot na XIX vek*, Skoplje 1960.

T. Džuda, *Srbi: Istorija, mit i razaranje Jugoslavije*, Beograd 2003.

F. Ekmečić, *Bosna. Kratka popularna povijest*, Paris 1994.

M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1973.

M. Ekmečić, *Svaranje Jugoslavije 1790-1918*, I-II, Beograd 1989.

M. Ekmečić, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, Novi Sad 1997.

M. Ekmečić, *Srbofobija i antisemitizam*, Šabac 2000.

H. M. Encensberger, *Velika seoba*, Vršac 1995.

K. Marx-F. Engels, *Dela*, tom 13, Beograd 1976.

K. Marx-F. Engels, *Dela*, tom 41, Beograd 1979.

J. Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, Beograd 1978.

J. Erdeljanović, *Kuči, Bratonožići, Piperi*, Beograd 1981.

Dž. Espozito, *Islamska pretnja. Mit ili stvarnost*, Beograd 1994.

"Emičko čišćenje". *Genocid za "Veliku Srbiju*, Dokumentacija Društva za ugrožene narode, Sarajevo 1996.

Europa i nacionalizam, Zbornik radova, Zagreb 2000.

M. Femić, *Prijepoljski kraj u prošlosti i vremenu*, Beograd-Prijepolje 1999.

Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, izd. "Sejtarija", Sarajevo 1998.

M. Filipović, *Bosna i Hercegovina: Najvažnije geografske, historijske, kulturološke i političke činjenice*, Zagreb 1994.

M. Filipović, *Suvremena misao u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2004.

Z. Folić, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953*, Podgorica 2001.

M. Friganović, *Demogeografija: Stanovništvo svijeta*, Zagreb 1978.

E. Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Zagreb 1980.

N. Gačeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Novi Sad 1984.

M. Galić, *Politika u emigraciji*, Zagreb 1990.

Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995, Zbornik radova, Sarajevo 1997.

M. Gleni, *Balkan 1804-1999. (Nacionalizam, rat i velike sile)*, I-II, Beograd 2001.

B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd 1979.

B. Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević*, knj. 1, Beograd 1996.

M. Gligorijević, *Rat i mir Vladimira Dedijera*, Beograd 1986.

M. Gjurgjević, *Memoari sa Balkana (1858-1878)*, Sarajevo 1997.

G. Gravier, *Novopazarski Sandžak*, Beograd 1913; Zavičajni muzej, Novi Pazar 1977.

R. Gruda, *Sandžak u sjenci topova*, Novi Pazar 1997.

R. Gruda, *Muslimanska bratstva u Crnoj Gori i zapadnom Sandžaku u vrijeme osmanske vladavine*, Novi Pazar 2001.

R. Guberinić, *Seobe sa Gornjeg Lima, Ibra i Tare*, Ivangrad 1976.

P. Dž. Guč, *Diplomatska istorija moderne Evrope 1878-1919*, Beograd 1933.

M. Dilas, *Land Without Justice*, Methuen and CO, London 1958.

M. Dilas, *Crna Gora*, Beograd 1989.

D. Dorđević, *Ogledi iz balkanske istorije*, Beograd 1989.

D. Dorđević, *Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1904-1914*, Beograd 1995.

T. Dorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946.

Lj. Đurić, *Sećanje na ljude i događaje*, Beograd 1989.

B. Latas-M. Dželebdžić, *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945*, Beograd 1979.

A. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941-1945*, Beograd 1973.

I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvitak do 1914. godine*, Sarajevo 1980.

I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004.

J. Hadži-Vasiljević, *Muslimani naše krvi u južnoj Srbiji*, Beograd 1924.

M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1974.

M. Hadžijahić, *Porijeklo Bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990.

M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana*, Sarajevo 1991.

M. Hadžijahić-M. Traljić, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Istanbul 1996.

M. Hadžišehović, *Muslimanka*, Clifton, New Jersey 1997.

H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, Muslimanska biblioteka, s turskog preveo Musa Čazim Čatić, Mostar 1913.

Dž. Hakov, *Istorija na Turcija prez XX vek*, Ankara-Sofija 2000.

O. N. Hadžić, *Muslimansko pitanje*, Zagreb 1902.

R. Halilagić, *Bosna i Hercegovina i Crna Gora (1790.-1918.): Teritorijalno formiranje u svjetlu međusobnih političkih odnosa*, Sarajevo 2001.

S. Halilović, *Bosanski jezik*, ITP "Ključanin", Sarajevo 1991.

E. Halilović, *Bošnjaci i vrijeme*, Filozofski fakultet, Tuzla 1995.

J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carsva, I-III*, Zagreb 1979.

M. Hamović, *Izbjeglišvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd 1994.

A. Hangi, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1907.

S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998.

D. Harris, *Britain and the Bulgarian Horors of 1876*, Statu Organique de la Rumeli Orientale (Tarihsir), Chikago 1939.

S. Hasani, *Kosovo. Istine i zablude*, Zagreb 1986.

Historija Osmanske države i civilizacije, priredio E. Ihsanoglu, Sarajevo 2004.

E. Hobsbaum, *Doba extrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002.

- V. Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1968.
- H. Hodža, *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji i staljinistički nacionalizam i iredentizam u Albaniji*, izd. "Rilindija", Priština 1984.
- B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988.
- B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje 1988.
- B. Hrabak, *Džemijet. Organizacija muslimana Makedonije, Kosova, Metohije i Sandžaka*, Beograd 2002.
- K. N. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, Beograd 1983.
- A. Hristov, *Stvaranje makedonske države 1893-1945*, Beograd 1971.
- M. Huković, *Na izvorištima bošnjačke baštine*, Sarajevo 2000.
- S. Ćerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Sarajevo 1968.
- H. Ćišić, *Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija*, izd. KDM "Preporod", Mostar 1991.
- H. Ćišić, *Mostar u Herceg-Bosni*, izd. KDM "Preporod", Mostar 1991.
- M. Ćorović, *Ćor-pašin odžak*, Istanbul 1996.
- S. Ćorović, *Ibrahimbegov čošak*, Sarajevo 1964.
- V. Ćorović, *Borba za nezavisnost Balkana*, Beograd 1937.
- V. Ćorović, *Odnosi Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1992.
- V. Ćorović, *Istorija Srba, I-III*, Beograd 1989.
- M. Ćuković, *Sandžak*, Beograd 1964.
- H. Čengić, *O genocidu nad Bošnjacima (Muslimanima) u zapadnom dijelu Sandžaka 1943. godine*, Sarajevo 1994.

- H. Čengić, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku 1919-1926*, Sarajevo 1999.
- V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958.
- V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983.
- V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Beograd 1996.
- J. Ignjatović, *Memoari: Rapsodije iz prošlog srpskog života*, Beograd 1966.
- Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York 1996.
- Istorija Osmanskog carstva*, priredio R. Mantran, Beograd 2002.
- Iz istorije Albanaca*, Zbornik predavanja, Beograd 1969.
- P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000.
- E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998.
- M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH 1878-1914*, Sarajevo 1976.
- M. Imamović-K. Hrelja-A. Purivatra, *Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima*, Sarajevo 1992.
- M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji. Monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*, Bošnjački institut Cirihi-Odjel Sarajevo, Sarajevo 1996.
- M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997.
- M. Imamović, *Bošnjaci*, VKBI, pos. izdanja, br. 70, Sarajevo 2000.
- N. Ilić, *Oslobođenje Južne Srbije 1877-1878*, Beograd 1977.
- H. Inaldžik, *Osmansko carstvo*, Beograd 1974.
- T. Ipen, *Novibazar und Kosovo*, Wien 1892.

A. Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana. 101 godina afirmacije i negiranja identiteta Muslimana*, Globus, Zagreb 1989.

A. Isaković, *Antologija zla*, Sarajevo 1994.

Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom, Zbornik radova, Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb 1978.

Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek), Zbornik radova, Međunarodni naučni skup održan 11-13.12.1996, Istorijski institut SANU, Beograd 1997.

Istorija Beograda, knj. II, Beograd 1974.

Istočna Bosna i Sandžak, Zbornik radova, Sarajevo 1996.

Istorija makedonskog naroda, I-III, Beograd 1970.

Istorija Jugoslavije, "Prosveta", Beograd 1972.

Istorija novog veka, I-II, Beograd 1949.

Istorija srpskog naroda, knj. VI, tom I, Beograd 1983.

M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861-1880*, Beograd 2004.

G. Jakšić, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, SAN, Beograd 1955.

D. Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. godine*, Beograd 1973.

D. Janković-M. Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Beograd 1987.

M. Jeftić, *Džihad. Savremeni džihad kao rat*, Beograd 1989.

M. Jeftić, *Od Islamske deklaracije do verskog rata u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1993.

B. Jelavić, *Istorija na Balkanot*, I-II, Skopje 1999.

Đ. Jelenić, *Novopazarski Sandžak i politička ravnoteža na Balkanu*, Beograd 1910.

M. Jevtić, *Na istoku Zapada. Razgovori sa Darkom Tanaskovićem*, Beograd 2000.

D. Jeremić, *O problemu emigracije i imigracije i o međunarodnim sporazunima za njegovo uređenje*, Beograd 1928.

B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000.

Đ. Joksimović, *Bihor i Donji Kolašin*, Prilep 1934.

K. Jončić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd 1962.

J. M. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, I-II, Beograd 1938.

J. Jovanović, *Južna Srbija*, reprint izdanje iz 1938, Beograd 1990.

J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje 1948.

B. Jovanović-M. Radović-S. Medenica-N. Rakočević, *Kolašin*, Beograd (bez godine izdanja).

B. Jovanović, *Gimnazija u Novom Pazaru 1913-1998*, Novi Pazar 1999.:

M. Jovanović, *Srbi u raspadu Jugoslavije 1992-1993*, Beograd 1993.

S. Jovanović, *Sabrana dela*, Beograd 1990.

V. Jovanović, *Jugoslovenska država i južna Srbija 1918 - 1929.: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002.

A. Jovičević, *Plavsko-gusinjska oblast (Polimlje, Velika i Šekular)*, *Naselja srpskih zemalja*, knj. X, Beograd 1921.

S. Jović-Ž. Atanacković, *Bitke i bojevi*, Niš 1983.

I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953.

Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, ANU BiH, Sarajevo 1999.
O. Junghann, *National Minorities in Europe*, New York 1932.

S. Kačapor, *Školstvo u Novom Pazaru i okolini*, izd. Zavičajni muzej, Novi Pazar 1987.

S. Kačar, *Zarozavanje zara*, Podgorica 2000.

F. Kanic, *Srbija. Zemlja i stanovništvo*, knj. I-II, Beograd 1985.

I. Kantardžiev, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919-1930*, Zagreb 1983.

I. Kantardžiev, *Sosedite i Makedonija: Včera, denes, utre*, Skopje 1998.

H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882*, Sarajevo 1958.

F. Karačić, *The Bosniaks and the Challenges of Modernity*, Sarajevo 1999.

E. Karal, *Osmanli tarihi*, VIII. Cilt, Ankara 1995.

K. H. Karpat, *The Ottoman State and Its Place in World History*, Brill 1974.

K. H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison 1985.

K. H. Karpat, *The Turks of Bulgaria: The History, Culture, and Political Fate of a Minority*, Madison 1991.

K. H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford 2001.

V. Karić, *Srbija. Opis zemlje, naroda i države*, reprint izdanje iz 1887., Beograd 1997.

V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, I-IV, Kragujevac 1995.

V. Kazimirović, *Crna ruka*, Kragujevac 1997.

D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, Beograd 1999.

D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd 1999.

S. Kiselinovski, *Etničkite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje 2000.

I. Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Sarajevo 1986.

I. Kemura, *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923.-1945.)*, Sarajevo 2002.

H. Kisindžer, *Diplomatija*, I-II, Beograd 1999.

Ključnih pet, "Mladina", Ljubljana 1990.

Knjiga o Balkanu, I-II, Balkanski institut, Beograd 1936-1937.

B. Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990.

B. Kojić, *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice*, Beograd 1976.

P. Kokel, *Istorija Crne Gore i Bosne*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 1998.

M. Komadinić, *Agrarno-pravni odnosi nove Srbije*, Beograd 1914.

B. Komatina, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1979-1983*, Beograd 1995.

M. Kordić-M. Ašanin, *Komitski pokret u Crnoj Gori 1916-1918*, Beograd 1985.

M. Kordić, *Crnogorske bune 1919-1924*, Beograd 1986.

I. Kosančić, *Novopazarski Sandžak i njegov emički problem*, Beograd 1912.

Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji, Beograd 1989.

Kosovo. Prošlost i sadašnjost, Beograd 1989.

- Kosovski čvor: Drešiti ili seći?*, Beograd 1990.
- B. Kostić, *Kosovo pred sudom istorije*, Beograd 2000.
- K. Kostić, *Naši novi gradovi na jugu*, Srpska književna zadruga, Beograd 1922.
- B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd 1986.
- N. Koštović, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, Sarajevo 1995.
- T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo 1987.
- M. Krasnići, *Savremene društveno-ekonomske promene na Kosovu i Metohiji*, Priština 1963.
- T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002.
- Z. Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968.
- A. Kurpejović, *Program nacionalne afirmacije Muslimana u Crnoj Gori*, Podgorica 1998.
- S. P. Lades, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece, and Turkey*, New York 1932.
- F. Đapo-T. Loza, *Povratak u Bosnu*, Sarajevo 1990.
- S. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932.
- A. Lainović, *Kratka pogled na prošlost Titograda*, Cetinje 1950.
- M. Zečević-B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, izd. Građevinska knjiga, Beograd 1991.
- V. Laker, *Istorija Evrope 1945-1992*, Beograd 1999.

- N. Limanovski-S. Dojčinovski, *Nacionalniot identitet na Makedonците muslimani*, Skopje 1991.
- M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, "Matica hrvatska", Zagreb 1939.
- J. Lluca, *Shperngulja e Shqiptareve nga Peja e rrethina ne vitet 1912-1994*, Prishtine 1997.
- M. Lutovac, *Ibarski Kolašin. Antropogeografska proučavanja*, Srpski etnografski zbornik, LXXVII, *Naselja i poreklo stanovništva*, knj. 34, Beograd 1954.
- M. Lutovac, *Gora i Opolje*, Srpski etnografski zbornik, knj. LXIX, Beograd 1955.
- M. Lutovac, *Ivangradska (Beranska) kotlina*, SAN, knj. CCLXIX, Beograd 1957.
- M. Lutovac, *Rožaje i Štavica. Antropogeografska ispitivanja*, Srpski etnografski zbornik, LXXV, *Naselja i poreklo stanovništva*, knj. 37, Srpski etnografski institut SANU, Beograd 1960.
- M. Lutovac, *Bihor i Korita. Antropogeografska ispitivanja*, Srpski etnografski zbornik SANU, LXXXI, Beograd 1967.
- R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, Novi Sad 2001.
- Makedonija vo Istočnata kriza 1875-1881*, Zbornik radova, Skoplje 1978.
- Mala enciklopedija*, Prosveta, I-II, Beograd 1971.
- C. A. Macartney, *National states and national minorities*, London 1934.
- N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995.
- N. Malcolm, *Kosovo. Kratka povijest*, Sarajevo 2000.
- Makedonci muslimani*, Zbornik radova, Skopje 1984.
- E. Marković, *Sa našeg juga*, Zagreb 1924.
- S. Marković, *Srbija na istoku*, Beograd 1946.

- M. Marković, *Srpsko pitanje između mita i stvarnosti*, Beograd 1997.
- L. Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976.
- M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003.
- A. Matkovski, *Islamot vo očite na nemuslimanite od Balkanskiot poluostrrov*, Skopje 1975.
- A. Matkovski, *Krepostništvo vo Makedonija vo vremeto na turskoto vladanje*, Skopje 1978.
- J. McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia at the End of the Empire*, New York 1983.
- J. McCarthy, *Deat and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press, New Jersey 1996.
- J. Medojević, *Muslimani u bjelopoljskom kraju: Demografska studija 1477-2002*, Podgorica 2003.
- M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989.
- M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996.
- M. Memić, *Poznati Bošnjaci iz Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1998.
- M. Memić, *Korjeni zla i nasilja*, Sarajevo 2000.
- M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2003.
- M. Memić, *Pojave prozelitizma u plavsko-gusinjskom kraju 1913. i 1919. godine*, Sarajevo 2004.
- Migracije u istoriji Balkana*, Zbornik radova, SANU, Beograd 1989.
- O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, Beograd 2002.
- M. Minić, *Ratovi na Kosovu (1998/1999) i u Čečeniji (1994/1996)*, Sarajevo 2000.

- M. Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1952.
- S. Medenica, *Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941*, Titograd 1959.
- Memoarska proza XVIII i XIX veka*, knj. I-II, priredio D. Ivanić, Beograd 1989.
- D. Mihajlović, *Privreda savremene Turske*, Beograd 1937.
- Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci 1908-1912*, Institut za istoriju, Banjaluka 1983.
- Đ. Mikić, *Banja Luka na Krajini hvala*, Banjaluka 1995.
- Đ. Mikić, *Političke stranke i izbori u Bosanskoj krajini (1918-1941)*, Banjaluka 1997.
- M. Milićević, *Kraljevina Srbija*, Beograd 1886.
- M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945*, Novi Sad 1993.
- J. Mirić, *Kakvi smo mi Srbi? Prilozi za karakterologiju Srba*, Beograd 1998.
- Č. Mitrinović, *Naši Muslimani*, Beograd 1926.
- Č. Mitrinović, *Kolonizacija južnih krajeva*, Beograd 1939.
- A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920*, Beograd 1969.
- A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974.
- A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd 1981.
- Mladi Muslimani*, ITP "Ključanin", Sarajevo 1990.
- P. Mrkonjić (T. Pejatović), *Srednje Polimlje i Potarje*, Srpski etnografski zbornik, Naselja srpskih zemalja, I, Beograd 1902.

- M. Muminović, *Moji Tuzi*, Podgorica 1998.
- S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, I-II, Sarajevo 1999.
- Muslim Identity and the Balkan State*, editors H. Poulton- S. Taji-Farouki, London 1997.
- E. Mušović, *Emički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd 1979.
- E. Mušović, *Tutin i okolina*, Beograd 1985.
- E. Mušović, *Stanovništvo sjeničkog i tutinskog kraja*, Beograd 1989.
- E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, "Slovo", Kraljevo 1992.
- E. Mušović, *Muslimani Crne Gore*, Novi Pazar 1997.
- R. Muminović, *Srbizam i stradaništvo Bošnjaka*, Sarajevo 1994.
- R. Muminović, *Fenomenologija srpske genocidne svijesti*, Ankara 1995.
- R. Muminović, *Zarobljeni um*, Tuzla 2000.
- Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, priredio F. Karčić, Tuzla 2001.
- Narodi Jugoslavije*, Beograd 1965.
- M. Nedeljković, *Krst i polumeseč-najstrašnija srpska razdeoba*, Beograd-Bijelo Polje 1993.
- Nedovršeni mir. Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd 1998.
- S. Nestorović, *Pod Hisarom*, Beograd 1972.
- T. Nikčević, *Političke struje u Crnoj Gori u procesu stvaranja države u XIX vijeku (otpor stvaranju države)*, Podgorica-Nikšić 1999.
- M. Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003.

- R. Nikolić, *Širenje Arnauta u srpske zemlje*, reprint izdanje iz 1938, Beograd 1999.
- Novovaroški kraj kroz istoriju. Od neolita do 1941*, Nova Varoš 1991.
- B. Nušić, *Kosovo*, Beograd 1986.
- Oblasti stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, Zbornik radova, Prijepolje 1995.
- Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd 2002.
- Odgovor na knjigu Noela Malkolma "Kosovo. Kratka povijest"*, Zbornik radova, Beograd 2000.
- P. Opačić-S. Skoko, *Srpsko-turski ratovi 1876-1878*, Beograd 1981.
- V. Ortakovski, *Minorities in the Balkans*, Skopje 1998.
- Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, Zbornik radova, Beograd 1970.
- Ottoman Bosnia: A History in Peril*, edited by M. Koller and K. H. Karpat, Madison 2004.
- B. Panov, *Makedonija niz istorijata*, Skopje 1999.
- M. Pandevska, *Prisilni migraciji vo Makedonija 1876-1881*, Skopje 1993.
- J. Pavlović, *Maleševo i Maleševci*, Beograd 1929.
- S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001.
- Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, SANU, Beograd 1955.
- D. Pejatović, *Vatre iz doline*, Prjepolje 1983.
- Đ. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX veku*, Titograd 1962.
- Đ. Pejović, *Politika Crne Gore u Zatarju i Gornjem Polimlju 1878-1912*, Titograd 1973.

M. Pelešić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Vojna biblioteka, Sarajevo 1996.

E. Pelidija, *Bošnjaci u inozemstvu*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, tribina br. 45, Sarajevo 1996.

L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd 2000.

N. Petković, *Britanci o Srbiji od 1900. do 1920. godine*, Beograd 1996.

R. Petković, *XX vek na Balkanu, Versaj, Jalta, Dejton*, Beograd 1996.

B. Petranović-G. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I-III, Beograd 1977.

B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, izd. "Nolit", Beograd 1981.

B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd 1983.

B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I-III, Beograd 1988.

B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991.

B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.

B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993.

D. Petrović, *Borbe u Toplici 1877-1878*, Beograd 1979.

D. S. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, izd. "Nova knjiga", Beograd 1988.

P. Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Beograd 1968.

P. Ž. Petrović, *Raška. Antropogeografska proučavanja*, EI, SANU, pos. izdanja, knj. 26, Beograd 1984.

R. Petrović, *Migracije u Jugoslaviji*, Beograd 1987.

M. Pilav, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem. Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca*, Ciriš 1996.

D. Pešić, *Studenički srez u NOR-u i revoluciji*, Beograd 1977.

H. Pilica, *Bosna i Bošnjaci*, New York 1997.

Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 11, 12. i 13. januara 1995, Beograd 1996.

J. Popović, *Novopazarski Sandžak*, "Slava", Niš 1896.

J. N. Popović, *Život Srba na Kosovu 1812-1912*, Beograd 1987.

M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, Beograd 1998.

N. Popović, *Srbija i carska Rusija*, Beograd 1994.

V. Popović, *Evropa i srpsko pitanje u periodu oslobođenja 1804-1918*, Beograd 1940.

V. Popović, *Istočno pitanje*, III izdanje, Beograd 1996.

S. Popović, *Putovanja po Novoj Srbiji (1878. i 1880)*, Beograd 1950.

V. Popović, *Rodoslov suvodolskih Popovića*, Beograd 1998.

Q. Ujkani - I. Prokshi, *Malli i atdeut*, Pristine 1995.

A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969.

A. Purivatra, *Jugoslovenska Muslimanska Organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1977.

A. Purivatra-M. Imamović-R. Mahmutćehajić, *Muslimani i bošnjaštvo*, Sarajevo 1991.

I. Pržić, *Zaštita manjina*, Beograd 1933.

D. Radić, *Geografija Jugoslavije*, II, Beograd 1975.

R. Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970*, I-II, Beograd 2002.
M. Radović, *Tri oslobođenja Novog Pazara*, Zavičajni muzej, Novi Pazar 1993.

M. Radović, *Ljudske i materijalne žrtve Novog Pazara i Deževskog sreza u Drugom svetskom ratu*, Novi Pazar 1994.

M. Radović, *Efendijina sećanja i kazivanja*, Novi Pazar 1998.

V. Radovanović, *Tikveš i Rajec*, u: *Naselja srpskih zemalja*, knj. XVII, Beograd 1924.

M. Rakić, *Konzulska pisma 1905-1911*, Beograd 1985.

B. Rakočević, *Staro Bijelo Polje*, Podgorica 1999.

B. Ralević, *Kaludra*, Beograd 1976.

Razvoj privrede Sandžaka u periodu 1956-1966, Služba društvenog knjigovodstva, Beograd decembar 1967.

L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, prevod S. Novaković, Beograd 1892.

Raspad Jugoslavije - produžetak ili kraj agonije, Zbornik radova, Institut za evropske studije, Beograd 1992.

Š. Rastoder, *Života pitanja Crne Gore 1918-1929*, knj. I, Bar 1995.

B. Ratković, *Prvi balkanski rat 1912-1913*, Beograd 1975.

Ratni dnevници, I, Čačak 1996.

Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu, Institut društvenih nauka, Beograd 1974.

S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463.-1850.)*, Sarajevo 1900, fototipsko izdanje, Istanbul 1994.

S. Redžepagić, *Bošnjaci Kosova - položaj i identitet*, izd. VKBI, Sarajevo 1997.

E. Redžić, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963.

E. Redžić, *Jugoslavenska misao i socijalizam*, Sarajevo 1982.

E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000.

I. Ribar, *Politički zapisi*, I-II, Beograd 1949.

M. Rizvić, *Kroz "Gorski vijenac". Interpretacija i tekstualno-komparativne studije o strukturi*, Sarajevo 1985.

J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije*, knj. I-II, Beograd 1898.

C. Rivet, *En Yougoslavie*, Paris 1919.

P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, Cetinje 1994.

P. Rudić, *Isakovci - novo nacionalno ime Muslimana srpskohrvatskog jezika*, Bijelo Polje 1987.

S. Salahi, *Minorities and the destruction of the Ottoman Empire*, Ankara 1993.

F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji. Porijeklo, islam kultura, povijest, politika*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1991.

F. Saltaga, *Da li je genocid sudbina Bošnjaka?*, Sarajevo 1996.

R. Samardžić, *Ideje za srpsku istoriju*, Beograd 1989.

R. Samardžić, *Kosovsko opredeljenje*, Beograd 1990.

Sandžak juče, danas i sutra, Novi Pazar 2005.

M. Savić, *Trgovina i privreda u novooslobođenim i pripojenim krajevima*, Beograd 1913.

M. Savić, *Zanati i industrija u prisajedinjenim oblastima i zanati u starim granicama Kraljevine Srbije*, Beograd 1914.

M. Savić, *Naša industrija, zanati, trgovina, poljoprivreda*, VII, Sarajevo 1923.

M. Savić, *Privredne prilike i podizanje industrije zemaljske odbrane u slivu reke Drine i Zapadne Morave – u okrugu užičkom i susednim okruzima*, Beograd 1938.

L. Savadžijan, *Izbegličko pitanje u Grčkoj*, Beograd 1925.

Savremenici o Kosovu i Metohiji 1852-1912, priredio D. Bataković, Beograd 1988.

Savremeni procesi i odnosi na Balkanu, Zbornik radova, prired. M. Stojković-A. Damian, Beograd 1997.

C. J. Shaw-E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, Cambridge University Press 1977.

F. Shehu-S. Shehu, *Pastrimet etnike te trojeve Shqiptare 1953-1957*, Prishtine 1993.

F. Sebečevac, *Duga Poljana i okolina*, ITP "Damad", Novi Pazar 1993.

F. Sebečevac-S. Šaćirović, *Naselja novopazarskog kraja*, Beograd 1995.

Z. Sekulić, *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića*, Beograd 1989.

K. Sejfula, *Savez komunista Jugoslavije i nacionalne manjine*, Beograd 1959.

Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka, Zbornik radova, Beograd 1990.

Ć. Sijarić, *Zapisi o gradovima*, Sarajevo 1970.

Ć. Sijarić, *Bihorci*, Sarajevo 1981.

E. Sijerčić, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1976.

A. Silajdžić, *Islam u otkriću kršćanske Evrope*, Sarajevo 2003.

H. Silajdžić, *Albanija i SAD kroz arhive Vašingtona*, Sarajevo 1991.

T. Simovski, *Naselenite mesta vo Egejska Makedonija*, I, Skopje 1978.

M. Skakun, *Balkan i velike sile*, Zemun 1986.

S. Skoko, *Drugi balkanski rat 1913*, I-II, Beograd 1968.

T. Smiljanić, *Mijaci, Gornja Reka i Mavrovsko Polje*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXXV, Naselja, 20, Beograd 1925.

Srbija u završnoj fazi Velike istočne krize (1877-1878), knj. I-II, Zbornik radova, Beograd 1989.

Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, knj. III, Beograd 2003.

V. Nikolić-Stojančević, *Vranjsko Pomoravlje*, SANU, Beograd 1974.

V. Nikolić-Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877-1878*, Leskovac 1975.

V. Nikolić-Stojančević, *Toplica*, SANU, EI, knj. 28, Beograd 1985.

V. Stojančević, *Srpski narod u Staroj Srbiji u Velikoj istočnoj krizi 1876-1878*, Beograd 1998.

Lj. Stojković-M. Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd 1953.

E. Staub, *The Roots of Evil*, Cambridge, University Press 1995.

Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I, Beograd 1985.

T. Stanković, *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871-1898*, Beograd 1910.

J. V. Stanojević, *Istorija ratova za oslobođenje i ujedinjenje 1912-1918*, Beograd (bez godine izdanja).

S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1926.

Shperngulja e Shqiptereve gjate shekujve, II, Prishtine 1997.

Spomenica dvadesetpetogodišnjice "Gajreta", Sarajevo 1928.

M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988.

V. Stojančević, *Kosovo i Metohija u srpsko-arbanaškim odnosima u XIX veku (1804-1878)*, SANU, Beograd 1994.

V. Stojančević, *Srbi i Arbanasi 1804-1912*, Novi Sad 1994.

D. Stojanović, *Srbija i demokratija 1903-1914*, Beograd 2003.

P. Stojanov, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912-1918)*, Skopje 1969.

T. Stojanović, *Balkanska civilizacija*, Beograd 1995.

Stvaranje i razaranje Jugoslavije, Zbornik radova, Beograd 1996.

A. Sućeska, *Bošnjaci u osmanskoj državi*, Sarajevo 1995.

B. Suljević, *Kanje i okolina*, Bijelo Polje 2003.

K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana. Između teorije i prakse*, Rijeka 1982.

Susret ili sukob civilizacija na Balkanu, Zbornik radova, Beograd 1998.

H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982.

V. Šalipurović, *Ustanak u zapadnom delu Stare Srbije 1875-1878*, Titovo Užice 1968.

V. Šalipurović, *Raonička buna. Agrarni pokret u zapadnim krajevima Stare Srbije 1903-1905*, knj. I, Sjenica 1969.

V. Šalipurović, *Raonička buna. Agrarni pokret u zapadnim krajevima Stare Srbije 1903-1905*, knj. II, Priboj 1970.

R. Petković-Popović-V. Šalipurović, *Srpske škole i prosveta u zapadnim krajevima Stare Srbije u XIX veku*, Priboj 1970.

V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903.-1912*, Nova Varoš 1972.

M. Šačić, *Vučji tragovi, "Mrlješ"*, Beograd 1996.

M. Šačić, *Omeraga Šačić i Salihaga Forta u Hercegovačkom ustanku 1882. godine*, Beograd 1997.

M. Šačić, *Pleme Kući u Žabrene*, Beograd 1999.

M. Šačić, *Kolašinci*, Beograd 2000.

Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska. Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kuturološke karakteristike. Zbornik radova, SANU, pos. izdanja, knj. 40/II, Beograd 1995.

N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, Sarajevo 1991.

A. Šelongovski, *Istok i Zapad*, Podgorica 1998.

Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje, Istorijsko-etnološka rasprava*, Etnografski institut, SANU, Beograd 1979.

P. Šobajić, *Nikišić. Onogošt*, Beograd 1925.

S. Šobajić, *Crnogorci*, Beograd 1996.

S. M. Štedimlija, *Albanija*, Zagreb 1939.

H. Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd 2002.

Tajne Balkana. Monografija o geopolitici, Studentski kulturni centar, Beograd 1995.

A. J. P. Taylor, *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990.

D. Tanasković, *U dijalogu sa islamom*, Beograd 1992.

D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd 2000.

I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988.

S. Terzić, *Srbija i Grčka (1856-1903)*, Beograd 1992.

The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century, prir. C. Jelavich-B. Jelavich, Berkeley & Los Angeles: University of California Press 1963.

The Other Balkan Wars: A 1913. Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflection on the Present Conflict by George F. Kennan, Washington, D. C., Carnegie Endowment for International Peace 1993.

The Muslims of Bosnia and Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia, Harvard University Press 1994.

The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East, Columbia University Press, New York 1995.

A. Tojnbi, *Istraživanje istorije*, I-II, Beograd 1970.

P. Tomac, *Prvi svetski rat 1914-1918*, Beograd 1973.

K. Todorov, *Politička istorija savremene Bugarske*, Beograd 1938.

M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.

D. Todorovski, *Makedonija po rasparčuvanje 1912/13-1915*, Skopje 1995.

G. Todorovski, *Srpsko-makedonski odnosi u prošlosti*, Skopje 1987.

G. Todorovski, *Demografskite procesi i promeni vo Makedonija od krajot na XIV vek do Balkanskite vojni: So poseben osvrt na turskoto koloniziranje, islamiziranje, poturčvanje, albanizacijata i migracite vo Makedonija*, Skopje 2000.

G. Todorovski, *Demografskite procesi i promeni vo Makedonija od početkot na Prvata balkanska vojna do osamostojuvanje na Makedonija: So poseban osvrt vrz islamiziranite Makedonci*, Skopje 2001.

D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, Beograd 1978.

J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima*, Beograd 1914.

M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd 2001.

J. Tomić, *O Arnautima u Staroj Srbiji i Sandžaku*, reprint izdanje iz 1913., Beograd 1995.

J. Tomić, *Rat na Kosovu i Staroj Srbiji 1912. godine*, Novi Sad 1913.

A. Toumarkine, *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkanique en Anatolie (1876-1913)*, Istanbul 1995.

J. Trifunovski, *Albansko stanovništvo u Makedoniji*, Beograd 1988.

J. Trifunovski, *Međuratna kolonizacija Srba u Makedoniji*, Beograd 1991.

M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990.

L. Trnjegorski, *Jugoslovenske manjine u inostranstvu*, Beograd 1938.

L. Trotsky, *The Balkan War 1912-1913: The War Correspondence of Leon Trotsky*, Monad Press, New York 1980.

S. Turlakov, *Vodič za Srbe početnike (1804-1941)*, Beograd 1999.

D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd 1980.

A. Urošević, *Kosovo*, Srpski etnografski zbornik, knj. 78. Naselja i poreklo stanovništva, knj. 39, Beograd 1965.

A. Urošević, *Etnički procesi na Kosovu tokom turske vladavine*, SANU, Beograd 1987.

A. Vasiljević, *Moje uspomene*, prired. R. Ljušić, Beograd 1990.

Velike sile i Srbija pred Prvi svetski rat, Međunarodni naučni skup održan 13-15. septembra 1974, SANU, Beograd 1976.

Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, I-II, Beograd 1924.

- M. Veruović, *Polimska viđenja*, "Dnevnik", Novi Sad 1969.
- M. Veruović, *U profesiji slatke gorčine*, Prijepolje 1984.
- M. Vešović, *Smrt je majstor iz Srbije*, Sarajevo 1994.
- D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd 1950.
- P. Vlahović, *Brodarevo i njegova okolina*, Beograd 1968.
- P. Vlahović, *Narodi i etničke zajednice sveta*, Beograd 1984.
- L. Vrkiatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Sremski Karlovci-Novı Sad 2004.
- B. Vukas, *Etničke manjine i međunarodni donosi*, Zagreb 1978.
- M. Vukčević, *Crna Gora i Hercegovina uoči rata 1874-1876*, Cetinje 1950.
- S. Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, I, SAN, pos. izdanje, knj. CCIX, Institut za izučavanje sela, knj. I, Beograd 1953.
- I. Vuković, *Stranputice Hajredina Hodže*, Beograd 1985.
- V. Vuletić, *Rusi i Srbi u susretu*, Beograd 1995.
- D. Vuletić, *Polica kod Berana*, Beograd 1998.
- O. Zirojević, *Konvertiti - kako su se zvali*, Podgorica 2001.
- D. Zografski, *Izabrani dela*, Skopje 1986.
- R. West, *Crno jagnje i sivi soko*, Beograd-Sarajevo 1989.
- M. Vickers, *Between Serb and Albanian*, London 1998.
- R. L. Wolff, *The Balkans in our Time*, New York 1956.
- D. Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1912*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

b) Članci i rasprave

- M. Abdagić, *Kulturno-politički rad studenata i omladine između dva rata, odnosno u vrijeme od 1935 do 1941. godine*, Zbornik Sjenice, br. 6-7, Sjenica 1991.
- F. Adanir, *The Macedonians in the Ottoman Empire 1878-1912*, u: *Comparative Studies on Governementes and Non-Dominant ethnic Groups in Europe 1850-1940*, vol. V, European Science Foundation, New York 1993.
- F. Ademović, *Položaj Bošnjaka-muslimana u periodu između dva rata (1918.-1941.)*, Takvim za 2000, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo 1999.
- V. Ačkoska, *Nekoi demografski dviženija i etnički promeni vo Republika Makedonija po vtorata svetska vojna*, u: *Makedoncite i Slovincite*, Skopje-Ljubljana 1999.
- B. Aleksov, *Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti*, u: *Religija, društvo i politika: Kontroverzna tumaćenja i približavanja*, Bonn 2002.
- B. Aleksov, *Poturica gori od Turčina: Srpski istoričari o verskim preobraćenjima*, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003.
- Ž. Andrijašević, *Crnogorci i Turci*, Almanah, br. 7-8, Podgorica 1999.
- Ž. Andrijašević, *Neki podaci o zagranichnoj politici Crne Gore (1878-1912)*, Istorijski zapisi, br. 1-4, Podgorica 2003.
- Ž. Andrijašević, *Crnogorska država prema muslimanima (1878-1912)*, Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004.
- A. Anić, *Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnjenju u poslednjih deset godina*, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003.
- S. Antoljak-I. Dermaku, *Izveštaj austrougarskog uhode o prilikama između Pljevalja i Peći 1903. godine*, Godišnjak Arhiva Kosova, II-III, Priština 1970.

M. Atlagić, *AFŽ Novopazarskog okruga u obnovi i izgradnji od 1945. do 1950.* Novopazarski zbornik, br. 24, Novi Pazar 2000.

F. Aynas (E. Čampara), *Razmišljanja o toleranciji.* Mak, br. 21-22, Novi Pazar 1998.

A. Apostolov, *Kolonizacija na muhadžirite vo Makedonija i rastrojstvo na čifčiskite odnosi od krajot na XIX vek do 1912. godina.* Glasnik, br. 1-2, Skopje 1960.

A. Apostolov, *Kolonizacijata vo Prilepsko megu dvete svetski vojni.* Godišen zbornik, br. 4, Filozofski fakultet, Skopje 1978.

A. Avdić, *Političke prilike u novopazarskom Sandžaku krajem XIX i početkom XX veka.* Novopazarski zbornik, br. 3, Novi Pazar 1979.

A. Avdić, *Novopazarski Sandžak u svetlu događaja velike istočne krize (1875-1878).* Novopazarski zbornik, br. 8, Novi Pazar 1984.

A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine).* Novopazarski zbornik, br. 9, Novi Pazar 1985.

A. Avdić, *Sporovi između srpskih i crnogorskih vlasti u Sandžaku posle zaposedanja 1912. godine.* Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986.

A. Avdić, *Hajdučka i komitska delatnost u Sandžaku (1878-1925).* Novopazarski zbornik, br. 11, Novi Pazar 1987.

A. Avdić, *Stanje na srpsko-turskoj granici od Patarice do Rače (1878-1900).* Zbornik Sjenice, br. 3-4, Sjenica 1988.

A. Avdić, *Prilog proučavanju iseljavanja Srba iz Novopazarskog Sandžaka 1850-1912.* Novopazarski zbornik, br. 13, Novi Pazar 1989.

A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svjetska rata.* Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991.

Ž. Avramovski, *Prilog pitanju talijansko-albanske iredentističke propagande na Kosovu i Metohiji u vreme minhenske krize i okupacije Albanije.* Istorjski glasnik, br. 2-3, Beograd 1964.

B. Babić, *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore 1912-1915.* Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3-4, Beograd 1973.

B. Babić, *Iseljavanje muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914. godine.* JIČ, br. 1-4, Beograd 1978.

B. Babić, *Prilog istoriji Rožaja od Balkanskog rata do I svetskog rata.* Rožajski zbornik, br. 5, Rožaje 1986.

B. Babić, *Arhivska građa o formiranju političkih opština i sastavu činovništva u Rožajskoj oblasti krajem 1912. i početkom 1913. godine.* Rožajski zbornik, br. 6, Rožaje 1987.

B. Babić, *Osnovno obrazovanje muslimanske i katoličke djece u novooslobođenim krajevima Crne Gore 1913-1914. godine.* Rožajski zbornik, br. 6, Rožaje 1987.

N. Babić, *Proučavanje etničke strukture i odnosa - vrlo značajan problem istorije Bosne i Hercegovine.* Prilozi, god. XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976.

S. Babović-Raspopović, *Formiranje Zetske banovine i socijalno-ekonomski uslovi za uvođenje jugoslovenske ideologije u njen unutrašnji život.* Istorijski zapisi, god. LXXIV, br. 1-2, Podgorica 2001.

J. Bakić, *Stereotipi o Srbima u javnostima pojedinih zapadnih nacija.* Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999.

S. Balić, *Bošnjaci u inostranstvu.* Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 5-6, Sarajevo 1999.

I. Banac, *Teret lažne povijesti.* Forum Bosnae, br. 18, Sarajevo 2002.

S. Bandžović, *"Gajretova" čilimarska škola u Novom Pazaru.* Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986.

S. Bandžović, *Marginalije o stanovništvu Novog Pazara i okoline prema statističkim podacima između dva rata (1918-1941).* Novopazarski zbornik, br. 11, Novi Pazar 1987.

S. Bandžović, *Osvrt na privredne prilike u Novom Pazaru i okolini u međuratom razdoblju*, Novopazarski zbornik, br. 12, Novi Pazar 1988.

S. Bandžović, *Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni*, Istorijski zbornik, br. 10, Banjaluka 1989.

S. Bandžović, *Krik za Sandžakom*, "Ogledalo", br. 1, Zagreb 1990.

S. Bandžović, *Dante je prošao kroz Sandžak*, "Ogledalo", br. 2, Zagreb 1990.

S. Bandžović, *Putokazi izgnanstva*, "Ogledalo", br. 3-4, Sarajevo 1991.

S. Bandžović, *O djelovanju "Gajreta" u Sandžaku između dva svjetska rata*, Novopazarski zbornik, br. 14, Novi Pazar 1990.

S. Bandžović, *O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990.

S. Bandžović, *O životu Muslimana u Sandžaku između dva svjetska rata*, Zbornik Sjenice, br. 6-7, Sjenica 1991.

S. Bandžović, *Ekonomsko-demografska obilježja Cazinske krajine između dva svjetska rata*, Institut za istoriju, Prilozi, god. XXV, br. 27, Sarajevo 1991.

S. Bandžović, *Pljevaljski muftija Šemsekadić u otporu austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine i zaposjedanju Novopazarskog sandžaka*, Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991.

S. Bandžović, *Prosvjetiteljska misija novinara Mehmeda Šakira Kurtćehajića-Sandžaklije*, Novopazarski zbornik, br. 16, Novi Pazar 1992.

S. Bandžović, *Vrisci muhadžira*, "Muslimanski glas", br. 38, Sarajevo 3.1.1992.

S. Bandžović, *Istorija u službi osvajačke politike*, "Muslimanski glas", br. 50, Sarajevo 3.4.1992.

S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana u Tursku*, "Sandžak", nova serija, br. 11-12, Novi Pazar 1992.

S. Bandžović, *Tokovi iseljavanja Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku*, Novopazarski zbornik, br. 17, Novi Pazar 1993.

S. Bandžović, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku (1878-1941)*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XV, Prijepolje 1993.

S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku (1878-1941)*, Almanah, br. 1-2, Podgorica 1994.

S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka-Muslimana iz BiH i Sandžaka u Tursku*, Takvim, 1414/15, Novi Pazar 1994.

S. Bandžović, *Seobe Bošnjaka-Muslimana u Tursku*, Mak, br. 4, Novi Pazar 1994.

S. Bandžović, *Bombardovanje savezničke avijacije sandžackih gradova 1944. godine*, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994.

S. Bandžović, *Društveno-ekonomske i kulturno-prosvjetne prilike u Sandžaku između dva rata*, Takvim, 1415/16, Novi Pazar 1995.

S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Srbije i Crne Gore tokom XX vijeka u Tursku*, u: *Identitet Bošnjaka-Muslimana*, Plav 1995; *Isto*, Almanah, br. 5-6, Podgorica 1999.

S. Bandžović, *Poslijeratno iseljavanje Muslimana iz Sandžaka u Tursku*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVI, Prijepolje 1995.

S. Bandžović, *Društveno-ekonomska obilježja Sandžaka u međuratom vremenu (1918-1941)*, Novopazarski zbornik, br. 19, Novi Pazar 1995.

S. Bandžović, *Bošnjačko iseljništvo u Turskoj*, Takvim, 1416/17, Novi Pazar 1996.

S. Bandžović, *Muhadžirska bespuća 1878. godine*, Mak, br. 12, Novi Pazar 1996.

S. Bandžović, *Muhadžirska balkanska golgota krajem XIX stoljeća*, "Has", Novi Pazar 2-17. jul 1996.

S. Bandžović, *Tegoba opstanka*, Mak, br. 13-14, Novi Pazar 1996.

S. Bandžović, *Iseljenici iz Sandžaka u Turskoj*, Novopazarski zbornik, br. 20, Novi Pazar 1996.

S. Bandžović, *Muhadžirska kretanja na Balkanu krajem XIX stoljeća*, Takvim, 14/17/18, Novi Pazar 1997.

S. Bandžović, *Balkanski muhadžirluk (Muhadžirska kretanja krajem XIX i početkom XX stoljeća)*, Mak, br. 15-16, Novi Pazar 1997.

S. Bandžović, *Djelo dr Ejupa Mušovića*, Mak, br. 18-19, Novi Pazar 1997.

S. Bandžović, *Novopazarska tvrđava*, Mak, br. 20, Novi Pazar 1997.

S. Bandžović, *Iseljeničtvo iz Sandžaka u Turskoj*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVII, Prijepolje 1997.

S. Bandžović, *Privredne prilike u Sandžaku s posebnim osvrtom na rožajski kraj (1918-1941)*, Rožajski zbornik, br. 8, Rožaje 1998.

S. Bandžović, *Migracioni pokreti na Balkanu (1877-1879)*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998.

S. Bandžović, *Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Almanah, br. 3-4, Podgorica 1998.

S. Bandžović, *Zov istrage*, u: *Rasizam i ksenofobija*, Beograd 1998.

S. Bandžović, *U sjeni pobjede*, Mak, br. 21-22, Novi Pazar 1998.

S. Bandžović, *Okovano slovo*, Mak, br. 21-22, Novi Pazar 1998.

S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore 1878. godine*, Mak, br. 24, Novi Pazar 1998.

S. Bandžović, *Balkanizacija Balkana. 120 godina od Berlinskog kongresa*, "Republika", br. 202-203, Beograd 1-31, decembar 1998.

S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Takvim, Novi Pazara 1999.

S. Bandžović, *Muhadžiri u Sandžaku nakon 1878. godine*, Mak, br. 25, Novi Pazar 1999.

S. Bandžović, *(Do) sjećanja i (do) kazivanja*, Mak, br. 25, Novi Pazar 1999.

S. Bandžović, *Retorika neokrstaštva*, u: *Interkulturalnost i tolerancija*, Beograd 1999.

S. Bandžović, *Muhadžiri iz Crne Gore i BiH u Sandžaku*, Glasnik, br. 3-4, br. 5-6, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo 1999.

S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore u XIX vijeku*, Almanah, br. 7-8, Podgorica 1999.

S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti*, Mak, br. 26, Novi Pazar 1999.

S. Bandžović, *Prilog političkoj biografiji Ive Andrića*, "Has", br. 84, Novi Pazar 21. novembar 1999.

S. Bandžović, *Sjenički kraj krajem XIX i početkom XX stoljeća u svjetlu opštih zbivanja u Sandžaku*, Zbornik Sjenice, br. 11, Sjenica 2000.

S. Bandžović, *Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku nakon 1878. godine*, Hercegovina, br. 13-14, Mostar 2001.

S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)*, Znakovi vremena, br. 12, Sarajevo 2001.

S. Bandžović, *Koncepcije Srpskog kulturnog kluba o preuređenju Jugoslavije (1937.-1941.)*, Prilozi, br. 30, Sarajevo 2001.

S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku između dva svjetska rata*, Almanah, br. 17-18, Podgorica 2001.

S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije tokom XX stoljeća*, Tutinski zbornik, br. 2, Tutin 2001.

S. Bandžović, *Muslimani u Makedoniji i Prvi balkanski rat*, Znakovi vremena, br. 13-14, Sarajevo 2001-2002.

S. Bandžović, *Bošnjački muhadžiri u Turskoj*, Zbornik Sjenice, br. 12-13, Sjenica 2001-2002.

S. Bandžović, *Migraciona kretanja kolašinskih muslimana tokom XIX i početkom XX stoljeća*, Rožajski zbornik, br. 11, Rožaje 2002.

S. Bandžović, *Migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu krajem XIX stoljeća*, Znakovi vremena, br. 15, Sarajevo 2002.

S. Bandžović, *Bosanskohercegovački muhadžiri u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji (1878.-1912.)*, Tutinski zbornik, br. 3, Tutin 2002.

S. Bandžović, *Balkan i historiografski stereotipi*, Beharistan, br. 7-8, Sarajevo 2002, 179-201.

S. Bandžović, *Bošnjački muhadžiri u Makedoniji krajem XIX i tokom XX stoljeća*, Almanah, br.21-22, Podgorica 2003.

S. Bandžović, *Migracioni pokreti bosanskohercegovačkih muhadžira preko Srbije krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Novopazarski zbornik, br. 27, Novi Pazar 2003.

S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti u spisima i svjedočenjima savremenika tokom XIX i XX stoljeća*, Zbornik Sjenice, br. 14, Sjenica 2003.

S. Bandžović, *Bosanskohercegovački muhadžiri u Makedoniji (1878-1912)*, Hercegovina, br. 15-16, Mostar 2003.

S. Bandžović, *Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912.-1941.)*, Prilozi, br. 32, Sarajevo 2003.

S. Bandžović, *Sandžak u balkanskim ratovima (1912.-1913.)*, Tutinski zbornik, br. 4, Tutin 2003.

S. Bandžović, *"Sintetičke nacije" u "krugu turske magije": deterministički splet antibošnjačkih stereotipa*, Godišnjak, BZK "Preporod", Sarajevo 2003.

S. Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Novopazarski zbornik, br. 28, Novi Pazar 2004.

S. Bandžović, *Položaj muhadžira iz Bosne i Hercegovine u Makedoniji krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Stav, br. 6-7, god. III, Tuzla 2004.

M. Bačevac *Zaposlenost u društvenom sektoru na području opštine Tutin u periodu 1945-1957*, Tutinski zbornik, br. 4, Tutin 2003.

M. Barjaktarević, *Etnički razvitak Gornjeg Polimlja*, Glasnik Cetinjskih muzeja, VI, Cetinje 1973.

M. Barjaktarević, *Uticaj Novog Pazara posredstvom materijalne kulture na severoistočne oblasti SR Crne Gore*, Novopazarski zbornik, br. 2, Novi Pazar 1978.

M. Barjaktarević, *O kretanju ljudi i njihovim posledicama*, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994.

D. Bataković, *Kosovo i Metohija: Istorijsko nasleđe i geopolitička ograničenja*, u: *Kosovo i Metohija. Izazovi i odgovori*, Institut za geopolitičke studije, Beograd 1997.

D. Bataković, *Balkanski imaginarijum: istorija i istoricizam*, Nova srpska politička misao, br. 3-4, Beograd 1997.

H. E. Berberović, *Posjeta reis-ul-uleme Muslimanima Crne Gore, Sandžaka, Kosmeta i Makedonije*, Glasnik, VIS u SFRJ, br. 9-10, Sarajevo 1967.

H. E. Berberović, *Put Reis-ul-uleme po Kosmetu i Makedoniji*, Glasnik, VIS u SFRJ, br. 11-12, Sarajevo 1967.

Z. Bešlić, *Prva naučna ekskurzija članova Udruženja ilmiye u inostranstvo*, Glasnik, VIS u SFRJ, br. 9-10; br. 11-12, Sarajevo 1966.

I. Bibo, *Beda malih država istočne Evrope*, Rukovet, br. 5, Subotica 1989.

M. Bjelajac, *Dva viđenja rješavanja pitanja nacionalnih manjina u Kraljevini Jugoslaviji pred izbijanje Drugog svjetskog rata*, Tokovi, br. 1, Beograd 1989.

M. Blagojević, *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd 1996.

D. Bogetić, *Zapadna komponenta jugoslovenske spoljne politike (1952-1954)*, Užički zbornik, br. 23, Užice 1994.

V. Bogičević, *Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878-1918*, Historijski zbornik, br. 1-4, god. III, Zagreb 1950; *Isto*: Glasnik, VIS, br. 7-9, Sarajevo 1951.

V. Bogičević, "Džulusi-humajun hazreti šerifi", *Godišnjak Društva istoričara BiH*, god. XVII, 1966-1967, Sarajevo 1969.

R. Bojović, *Neki događaji u pljevaljskom kraju između dva rata*, Breznički zapisi, br. 3, Pljevlja 1991.

M. Bodrožić, *Građanske stranke u Srbiji 1941-1945*, Tokovi revolucije, VIII, Beograd 1972.

D. Borozan, *Crna Gora u ratu protiv Osmanske imperije od 8. do 18. oktobra 1912. godine*, Istorijski zapisi, god. LXXV, br. 1-2, Podgorica 2002.

T. Bošković, *Iseljavanje srpskog stanovništva iz Raške oblasti (Sandžaka) u Crnu Goru od 1900. do 1912. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVII, Prijepolje 1997.

I. Bošnjović, *Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, br. 7, Zagreb 1980.

S. Branković, *Privreda Turske*, Pregled, br. 2, Sarajevo 1954.

V. Brašanac, *Ekonomске prilike i položaj sela prijepoljskog kraja između dva rata*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", X, Prijepolje 1982.

V. Brašanac, *Učešće u srpskoj vojsci i pomori stanovništva prijepoljskog kraja u periodu 1912-1918. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XIV, Prijepolje 1992.

V. Brašanac, *Političke, ekonomske i prosvetne prilike u prijepoljskom okrugu za vreme austrijske okupacije*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XV, Prijepolje 1993.

D. Breznik, *Demografske odlike stanovništva SR Jugoslavije po nacionalnosti*, Jugoslovenski pregled, br. 4, Beograd 1993.

G. Brunner, *Nation-States and Minorities in the Easter Part of Europe. Regio. A Review of Minority and ethnic studies*, Budapest 1994.

Ž. Bulajić, *Još jednom o agrarnim odnosima u Crnoj Gori 1878-1912*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Titograd 1983.

S. Burzanović, *Nekoliko neobjavljenih dokumenata iz lične arhive Jovana S. Plamenca o nasiljima, zločinima i pokrštanju muslimana 1912-1913. godine*, Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004.

J. Cvijić, *O iseljavanju bosanskih muhamedanaca*, Srpski književni glasnik, knj. 24, Beograd 1910.

J. Cvijić, *Balkanski rat i Srbija*, Srpski književni glasnik, Beograd 1912.

J. Cvijić, *Raspored balkanskih naroda*, Glasnik Srpskog geografskog društva, sv. 2, Beograd 1913.

R. Crnišanić, *Politički pluralizam i ustavno-pravni položaj Bošnjaka-Muslimana u SRJ*, u: *Identitet Bošnjaka-Muslimana*, Plav 1995.

M. Dašić, *Hajdučija i četovanje na gornjim tokovima Lima i Tare od sredine XIX vijeka do početka Velike istočne krize (1875-1878)*, Istorijski zapisi, god. XXXII (LII), br. 1, Titograd 1979.

M. Dašić, *Istoriografski problemi proučavanja sjeverne Crne Gore*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 21, Beograd 1986.

M. Dašić, *Pregled teritorijalnog širenja crnogorske države*, Istorijski zapisi, br. 1, Titograd 1987.

J. Dedić, *Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva*, Pregled, Sarajevo 15. januar 1911.

V. Degan, *Međunarodno uređenje položaja Muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, Prilozi, god. VIII, br. 8, Sarajevo 1972.

A. Dervišević, *Stanje i problemi bošnjačke dijaspore*, Almanah 1992-2002., VKBI, Sarajevo 2003.

Lj. Dimić, *Srpski kulturni klub između kulture i politike*, Književnost, br. 9-10, Beograd 1993.

M. Dogo, *Pretstavite za Makedonija na Zapad vo XIX i XX vek*, Glasnik, br. 1, Skopje 1987.

M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvenu istoriju, god. II, br. 3, Beograd 1995.

M. Dogo, *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995.

M. Dogo, *Odgovor na "Razmišljanja..." prof. dr Milča Lalkova*, objavljena u *Godišnjaku za društvenu istoriju III-3 (1996)*, Godišnjak za društvenu istoriju, sv. 1, god. IV, Beograd 1997.

D. Drljača, *Emološke beleške o stanovništvu Zlatarskog kraja*, Užički zbornik, br. 13, Titovo Užice 1984.

D. Drljača, *Važniji tokovi etničkog kretanja u nekim opštinama užičkog kraja*, Užički zbornik, br. 22, Užice 1993.

D. Drljača, *O etničkom sastavu gradskih i ostalih naselja Raške oblasti*, Glasnik, Etnografski institut, XLIV, Beograd 1995.

N. Duraković, *Neki aspekti nacionalne afirmacije Muslimana u Jugoslaviji*, Sveske, br. 9, Sarajevo 1985.

E. Čelebić, *Naši u Turskoj*, "Svijest", I, Sarajevo 1935.

H. Čemerlić, *Pitanje nacionalnog osjećaja Muslimana*, Prilozi, br. 1, Sarajevo 1965.

R. Čičak-Chand, *Muslimanske (manjinske) zajednice u jugoistočnoj Evropi*, Međunarodne studije, Vol. 1, Zagreb 1999.

Lj. Čolić, *Partija Džemijet kao parlamentarna stranka u Kraljevini SHS*, Istorijski časopis, knj. XLII, Beograd 2002.

S. Čukanović, *Ljudi i događaji iz sjeničkog kraja*, Zbornik Sjenice, br. 2, Sjenica 1986.

D. Đoković, *Kralj Nikola i finansijski problemi Crne Gore u periodu njegove vladavine*, u: *Kralj Nikola - ličnost, djelo i vrijeme*, I, Podgorica 1998.

H. Dozo, *Zapažanja sa puta po Sandžaku, Kosmetu i Makedoniji*, Glasnik, VIS u SFRJ, br. 9-10, Sarajevo 1967.

B. Đurđev, *Osnovna istorijsko-etnička pitanja u razvitku južnoslovenskih naroda do obrazovanja nacija*, Pregled, br. 7-8, Sarajevo 1960.

D. Đurić-Zamolo, *Džamije u užoj Srbiji iz XIV-XIX veka*, u: *Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek)*, Beograd 1984.

M. Džemaludinović (M. Hadžijahić), *Koliko ima u Jugoslaviji muslimanskog stanovništva*, Takvim, Sarajevo 1967.

M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844-1875)*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959.

M. Ekmečić, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849-1879. godine*, JIČ, br. 3, Beograd 1964.

M. Ekmečić, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941. godine*, GDI BiH, XX, Sarajevo 1974.

M. Ekmečić, *Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine*, Prilozi, br. 18, Sarajevo 1981.

M. Ekmečić, *Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke*, Prilozi, br. 19, Sarajevo 1982.

M. Ekmečić, *Uticao balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao, br. 4, Beograd 1985.

M. Ekmečić, *Austrijska politika u Bosni*, Danica, Srpski narodni kalendar za godinu 1995, Beograd 1995.

M. Ekmečić, *O identitetu bosanskih muslimana*, LMS, knj. 560, sv. 1-2, Novi Sad 1997.

M. Ekmečić, *Nacionalni identitet, sintetičke nacije i budućnost demokratije*, Književnost, br. 5-6, Beograd 2000.

M. Femić, *Prilog proučavanju demografskih obeležja stanovništva prijepoljskog kraja*, Užički zbornik, br. 11, Titovo Užice 1982.

N. Filipović, *O problemima društvenog i ekonomskog razvitka osmanske vlasti*, Prilozi, Institut za istoriju, XI-XII, Sarajevo 1975-1976.

A. J. Evans, *Ilirska pisma*, Almanah, br. 1-2, Podgorica 1994.

M. Filipović, "Bošnjaci" u okolini Skoplja, Pregled, sv. 94-95, knj. VII, god. V, Sarajevo oktobar-novembar 1931.

M. Filipović, *Izveštaj o antropogeografskim i etnološkim proučavanjima u strumičkom srezu 1931. godine*, Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. XI, Skoplje 1932.

S. Fišer-Galati, *Posledice balkanskih ratova na istočna srednjoevropska društva*, Markstistička misao, br. 4, Beograd 1985.

Z. Folić, *Skidanje zara i feredže u Crnoj Gori*, Almanah, br. 11-12, Podgorica 2000.

Z. Folić, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1947-1953*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001.

F. Friedman, *Islam kao nacionalni identitet: bosanskohercegovački Muslimani slavenskog porijekla (s osvrtom na Muslimane Novopazarskog sandžaka)*, Forum Bosnae, br. 18, Sarajevo 2002.

N. Gaćeša, *Jedan dokument o sprovođenju kolonizacije u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata*, Zbornik za istoriju, br. 28, Novi Sad 1983.

M. Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (1918-1921)*, Prilozi, br. 6, Sarajevo 1970.

H. Gološ, *Skidanje zara i feredže u srezu deževskom 1951. godine*, Zbornik Sjenice, br. 12-13, Sjenica 2001-2002.

M. Gogić-Lutovac, *Problemi savremenih spoljnih migracija na primjeru opština Ivangrad, Plav i Rožaje*, Glasnik, Etnografski institut, XXIV (1975), Beograd 1975.

G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, Pregled, god. I, br. 7-8, Sarajevo 1911.

B. Gušić, *Po Prokletijama kroz pola stoljeća*, Tokovi, br. 9, Ivangrad 1974.

A. Hadri, *Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1967.

A. Hadri, *KPJ na Kosovu i Metohiji do aprilskog rata 1941. godine*, Tokovi revolucije, V, Beograd 1970.

K. Hadžić, *Brojnost i rasprostranjenost muslimana u Jugoslaviji*, Takvim, Sarajevo 1975.

F. Hadžibajrić, *Murteza efendija Karadžević muftija crnogorskih muslimana*, Glasnik, VIS, Sarajevo 1963.

H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića 1877. godine prema izvještaju nikšićkog naiba*, Istorijski zapisi, br. 1-3, Cetinje 1949.

H. Hadžibegić, *Turski dokumenti u Državnom muzeju na Cetinju*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Cetinje 1955.

A. Hadžibegović, *Promjene u strukturi agrarnog stanovništva u Bosni i Hercegovini (1878-1914)*, JIČ, br. 1-2, Beograd 1974.

I. Hadžibegović, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine 1878-1914. godine*, Prilozi, Institut za istoriju, XI-XII, Sarajevo 1976.

I. Hadžibegović, *Promjene u strukturi gradskog stanovništva u Bosni i Hercegovini (1878-1914)*, Pregled, god. LXVI, Sarajevo februar 1976.

I. Hadžibegović, *Foča za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XXXI-XXXIII, Sarajevo 1982.

I. Hadžibegović, *Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi (skica za istraživanje)*, Prilozi, br. 23, Sarajevo 1987.

M. Hadžijahić, *Uz prilog prof. Vojislava Bogičevića*, Historijski zbornik, br. 3, Zagreb 1950.

M. Hadžijahić, *Turska komponenta u etnogenezi Bosanskih muslimana*, Pregled, 11-12, Sarajevo 1966.

M. Hadžijahić, *Političko djelovanje bosanske emigracije u Turskoj*, "Naš svijet", Matica iseljenika BiH, god. II, br. 17-18, Sarajevo oktobar-novembar 1966.

M. Hadžijahić, *Mjesto i uloga Bosanskih muslimana u političkom razvoju naših naroda*, Takvim, Sarajevo 1968.

M. Hadžijahić, *O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878*, Prilozi, br. 18, Sarajevo 1981.

M. Hadžijahić, *Grada o posljednjim ostacima bosančice u nas*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XI-XII, Sarajevo 1985.

M. E. Hadžijahić, *Nekoliko riječi o domovini i iseljavanju*, Socijaldemokrat, br. 9, Sarajevo 2002.

M. Hadžibrahimović, *Razvitak muslimanske prosvjete i kulture u Ulcinju od sredine XIX do početka XX vijeka*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 6, Sarajevo 1991.

E. Hasanagić, *O autonomiji Sandžaka*, Libertas, br. 4, Novi Pazar 1996.

R. Hasanbegović, *Seoska kuća u Sandžaku*, Zbornik radova Instituta za zdravstveno prosvjećivanje NRS, knj. IV, Beograd 1953.

A. Hastings, *Južni Slaveni*, Forum Bosnae, br. 1-2, Sarajevo 1998.

H. Hasandedić, *Četiri slučaja pokrštavanja muslimana u Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, Glasnik Rijaseta IZ u SFRJ, Sarajevo 1991.

B. Hrabak, *Osmanlijsko Carstvo Mladoturaka i Srbija 1908-1912. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", III, Prijepolje 1976.

B. Hrabak, *Arbanasi i njihova liga prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Prilozi, god. XV, br. 16, Sarajevo 1979.

B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak pred opasnošću austrijske okupacije 1903. i 1904. godine*, Novopazarski zbornik, br. 5, Novi Pazar 1981.

B. Hrabak, *Srbi Osmanlijskog Carstva posle mladoturske revolucije i njihova nacionalno-politička organizacija*, Istraživanja, XI, Novi Sad 1986.

B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak u poslednjoj godini osmanlijske vlasti*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XII, Prijepolje 1988.

B. Hrabak, *Novopazarski sandžak između Austro-Ugarske i kosovskih Arbanasa 1881-1890*, Užički zbornik, br. 21, Užice 1992.

B. Hrabak, *Sukobljavanje Austro-Ugarske, Prizrenske lige i Sandžaklija oko Sandžaka 1878-1881*, Istraživanja, XIV, Novi Sad 1992.

B. Hrabak, *Tursko-kemalistička orijentacija sandžackih i drugih prvaka Džemijeta*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XV, Prijepolje 1993.

B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak u poslednjoj etapi otomanske vladavine (1908-1912)*, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, Prijepolje 1994.

B. Hrabak, *Jugoslovenska Muslimanska Organizacija prema Muslimanima Sandžaka, Kosmeta i Makedonije 1919-1929*, Novopazarski zbornik, br. 19, Novi Pazar 1995.

B. Hrabak, *Kačaci u bivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVII, Prijepolje 1997.

B. Hrabak, *Prizrenska liga i Stara Raška*, Novopazarski zbornik, br. 22, Novi Pazar 1998.

B. Hrabak, *Političko okupljanje "južnih muslimana" i preistorija organizacije "Džemijet"*, Tutinski zbornik, br. 1, Tutin 2000.

B. Hrabak, *Partijsko-politički život na Kosovu, u Metohiji i Raškoj 1919-1923. godine*, Novopazarski zbornik, br. 24, Novi Pazar 2000.

B. Hrabak, *Privreda bivšeg Novopazarskog sandžaka 1918-1931. godine*, Novopazarski zbornik, br. 25, Novi Pazar 2001.

B. Hrabak, *Novopazarske džemijetlije*, Novopazarski zbornik, br. 27, Novi Pazar 2003.

M. Imamović, *Nesporazumi oko Muslimana*, Gledišta, XII, Beograd 1971.

M. Imamović, *Pristup istoriji stvaranja jugoslavenske države 1918. godine*, Pregled, god. LXVI, Sarajevo januar 1976.

M. Imamović, *Berlinski kongres i južnoslavenski prostor*, Pregled, br. 10-11, Sarajevo 1978.

M. Imamović, *O političkoj aktivnosti reis-ul-uleme Čauševića*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 1, Sarajevo 1991.

M. Imamović, *Opšte karakteristike vjerskog zakonodavstva šestojanuarske diktature*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 2, Sarajevo 1991.

M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 6, Sarajevo 1991.

M. Imamović, *Bošnjački etnos: identitet i ime*, Prilozi, br. 32, Sarajevo 2003.

M. Imamović, *Identitet Bošnjaka u XX stoljeću*, Godišnjak, BZK "Preporod", Sarajevo 2003.

M. Imamović, *Politički identitet Bosne i Hercegovine i njene granice*, Godišnjak Pravnog fakulteta, knj. XLVI (2003), Sarajevo 2004.

S. Inić, *Nacija protiv društva*, Forum Bosnae, br. 7-8, Sarajevo 2000.

I. Išević, *Austrougarsko zaposjedanje Novopazarskog sandžaka 1879.* Godišnjak Istorijskog društva BiH, knj. IX, Sarajevo 1958.

I. Išević, *Slovo o bosanskome jeziku*, Mak, br. 1, Novi Pazar 1993.

I. Išević, *Nikšić, mjesto naseljavanja i privremenog boravka (1877-1918)*, Istorijski zapisi, br. 5-6, Cetinje 1948.

Jahja efendija Musić - plavski muftija i kadija Gusinjskog okruga, Glasnik, Rijaset IVZ u SFRJ, Sarajevo 1980, (bez potpisa autora)

M. Jambajev, *Ruski konzuli o makedonskom pitanju*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1998.

D. Janković, *Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)*, Istorija 20. veka, I, Beograd 1959.

Z. Janjetović, *Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na konferenciji mira u Parizu 1919-1920*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2000.

Z. Janjetović, *Istorijski uzroci odnosa Hrvata i Srba prema nacionalnim manjinama u jugoslovenskoj državi 1918-1941. godine*, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, Zagreb 2000.

V. Jačoski, *Prvi naučni skup posvećen Makedoncima muslimanima*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1981.

M. Jeftić, *Međuvjerski odnosi stanovništva Albanije i albanski Srbi*, Srpski književni glasnik, br. 9-10, Beograd 1994.

Ž. Jovanović, *Politički i nacionalni program četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941-1945*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Podgorica 1994.

S. Joanović, *Novopazarski Sandžak 1878-1900*, Novopazarski zbornici, br. 7, 8, 9, 10, Novi Pazar 1983, 1984, 1985, 1986.

R. Jovanović, *Izvršenje razgraničenja Crne Gore i Turske 1859-1860. godine*, Istorijski zapisi, god. XXXIII (LIII), br. 4, Titograd 1980.

R. Jovanović, *Osvrt na kretanje u etničkom sastavu stanovništva opština sa područja Sandžaka*, Novopazarski zbornik, br. 16, Novi Pazar 1992.

R. Jovanović, *Stanovništvo opštine Novi Pazar*, Novopazarski zbornik, br. 19, Novi Pazar 1995.

R. Jovanović, *Stanovništvo opštine Sjenica 1921-1991. godine*, Novopazarski zbornik, br. 22, Novi Pazar 1998.

Dž. Juzbašić, *O nekim pitanjima austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu za vrijeme krize 1912/1913. godine*, Prilozi, god. V, br. 5, Sarajevo 1969.

Dž. Juzbašić, *Neke napomene o problematici etničkog i društvenog razvika u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave*, diskusija: *Problemi etničkog razvika u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, Institut za istoriju, br. 11-12, god. XI-XII, Sarajevo 1976.

Dž. Juzbašić, *O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990.

Dž. Juzbašić, *Uticao balkanskih ratova 1912/13. na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja*, Radovi, knj. XII, Filozofski fakultet, Sarajevo 2000.

Dž. Juzbašić, *Refleksije ratova na Balkanu 1912./13. godine na držanje Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Anali, Gazi Husrev-begova biblioteka, knj. XIX-XX, Sarajevo 2001.

Dž. Juzbašić, *O etničkom razvitku BiH*, "Revija slobodne misli", god. VII, br. 31, Sarajevo januar-mart 2001.

H. Jusufspahić, *Istočna dijaspora*, Glasnik, VIS, br. 3, Sarajevo 1979.

S. Kačar, *Sudari svjetova*, Almanah, br. 7-8, Podgorica 1999.

S. Kačar, *U svijetu mašina: O poratnom zapošljavanju žena u industriji Sandžaka*, Almanah, br. 19-20, Podgorica 2002.

H. Kaleši, *O strukturi stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX veka*, Obeležja, god. VI, br. 3, Priština 1976.

H. Kamberović, *Srbija i Bosna i Hercegovina 1878. - 1914. godine*, u: *Bosna i svijet*, Institut za istoriju, Sarajevo 1996.

H. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959.

H. Kapidžić, *Pokret za iseljavanje srpskog stanovništva iz Hercegovine u Srbiju 1902. godine*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XI, Sarajevo 1961.

H. Kapidžić, *Pripreme za austrougarsko prodiranje u albansko etničko područje iz Novopazarskog Sandžaka*, Radovi, VI, Filozofski fakultet, Sarajevo 1971.

H. Kapidžić, *Mladoturski režim i austrougarske metode suzbijanja oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini - pokušaj njihove primjene u Makedoniji 1909. godine*, Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića, Filozofski fakultet, Sarajevo 1972.

F. Karačić, *Pitanje javnopravnog priznanja islama u jugoslovenskim krajevima nakon prestanka osmanlijske vlasti*, Anali, Gazi Husrev-begova biblioteka, knj. XI-XII, Sarajevo 1985.

F. Karčić-M. Jahić, *Jedna važna fetva o pitanju iseljavanja bosanskih muslimana u vrijeme austrougarske uprave*, Prilozi, Institut za istoriju, XXV, 27, Sarajevo 1991.

F. Karčić, *Muslimani Balkana na pragu 21. vijeka*, Znakovi vremena, br. 9-10, Sarajevo 2000.

K. Karpat, *Gli stati balcanici e il nazionalismo: l'immagine e la realtà*, Quaderni Storici, nuova serie, 84, a. XXVIII, n. 3, Bologna dicembre 1993.

K. Karpat, *The Civil Rights of the Muslims of the Balkans*, Asian and African Studies 27, The Institute Gustav Heinemann Institute of M.E.S, Haifa 1993.

K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana: Proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi*, Znakovi vremena, br. 12, Sarajevo 2001.

K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001.

I. Kemura, *Dva patriotska apela bosanskih muslimanskih prvaka iz prvih godina austro-ugarske okupacije*, Glasnik, VIS, br. 9-10, Sarajevo 1970.

I. Kemura, *Jedna značajna akcija protiv iseljavanja Muslimana*, Glasnik, VIS, br. 1-2, Sarajevo 1971.

I. Kemura, *Položaj i uloga Islamske vjerske zajednice i "Gajreta" u društveno-političkom životu Muslimana početkom 30-ih godina ovog stoljeća*, Anali, Gazi Husrev-begova biblioteka, knj. XI-XII, Sarajevo 1985.

M. Ali Ketani, *Islam na Balkanu u postosmanskom dobu*, "Islamska misao", br. 141, Sarajevo septembar 1990.

S. Kiselinovski, *Lozanskiot miroven dogovor, negovata politička suština i zadolžitelna razmena na naselenieto megu Grcija i Turcija*, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, br. 3, Skopje 1976.

S. Kiselinovski, *Nacionalna struktura stanovništva Makedonije (1900-1913)*, Časopis za suvremenu povijest, br. 1, Zagreb 1979.

M. Kostić, *Iz istorije kolonizacije Južne Srbije krajem prošlog veka*, Glasnik Skopskog naučnog društva, t. XII, br. 6, Skopje 1933.

M. Kostić, *Pregled bosansko-hercegovačkih muhadžira po Kosovskom vilajetu 1883. godine*, Istorijski časopis, br. 1, Beograd 1948.

M. Kostić, *O brojnom, socijalno-ekonomskom i političkom stanju Srba pod Turcima u Novopazarskom Sandžaku*, Istorijski časopis, knj. XIV-XV, Beograd 1965.

S. Korkut, *Dvije preuzete rezolucije*, Socijaldemokrat, br. 5, Sarajevo 2001.

T. Kraljačić, *Stav srpske vlade prema iseljavanju Muslimana iz Bosne i Hercegovine u posljednjoj deceniji XIX vijeka*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XXXIX, Sarajevo 1988.

T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990.

T. Kraljačić, *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije*, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Sarajevo 1991.

T. Kraljačić, *Iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine u Albaniju za vrijeme austrougarske uprave*, u: *Stanovništvo slovenskog porijeklu u Albaniji*, Titograd 1991.

B. Krizman, *Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, Zagreb 1977.

D. Kujović, *Nekoliko svjedočanstava kao prilog ilustraciji prosvjetnih prilika u novooslobođenim krajevima Crne Gore tokom 1913. godine*, Istorijski zapisi, br. 1-4, Podgorica 2003.

Š. Kulišić, *Razmatranja o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja, VII, Sarajevo 1953.

Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, Mostovi, br. 21, Pljevlja 1974; *Isto: Zbornik radova: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1974.

Z. Lakić-T. Žugić, *Položaj jugoslovenskih manjina u Albaniji od 1945. do danas*, Mostovi, br. 122-123, Pljevlja 1992.

Dž. Lampe, *Ekonomska istorija Balkana i pozadina prvog svetskog rata*, Istorijski časopis, knj. XXXI, Beograd 1984.

O. Lavić, *Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro-Ugarske i risala Mehmeda Teufika Azapagića*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996.

R. Levi, *Nacionalne manjine u Albaniji*, u: *Seoba Srba nekad i sad*, Beograd 1990.

Č. Lučić, *Previranja u Raškoj oblasti krajem 19. i početkom 20. vijeka*, Istorijski zapisi, br. 3, Podgorica 1997.

Č. Lučić, *Raški pojas svesrpskih veza i značaj Pljevalja u njemu*, Glasnik Zavičajnog muzeja, br. 1, Pljevlja 1999.

M. Lutovac, *Migracije i kolonizacija u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, VII, Beograd 1958.

M. Lutovac, *Ivangrad*, Tokovi, br. 10-11, Ivangrad 1975.

M. Lutovac, *Etničke promene u oblastima stare Raške*, Glas SANU, CCCVII, Odeljenje društvenih nauka, 20, Beograd 1978.

R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*. Glasnik, Rijaset IZ u RBiH, br. 7-9, Sarajevo 1996.

D. Maliković, *Pokreti trupa i borbe u nekadašnjem Novopazarskom Sandžaku 1914 - 1915. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretna Vukosavljevića", XVII. Prijepolje 1997.

D. Maliković, *Kačački pokret na Kosovu i Metohiji 1918-1924. godine*, Novopazarski zbornik, br. 25, Novi Pazar 2001.

D. Maliković, *Kačački pokret u Crnoj Gori 1918-1924*, Novopazarski zbornik, br. 26, Novi Pazar 2002.

M. Marković, *Ponavljanje istorije ili nasilje nad njom*, Tokovi istorije, br. 1-2, Beograd 1993.

A. Markotić, *Uloga migracija u demografskom razvitku Bosne i Hercegovine*, Opređeljenja, br. 3, Sarajevo 1985.

A. Markotić, *Demografski aspekt promjena u nacionalnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sveske, br. 16-17, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1986.

N. Martinović, *Novopazarski Sandžak u aneksionoj krizi*, u: *Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat*, SANU, Beograd 1976.

A. Matović, *Rožaje pod austrougarskom okupacijom*, Rožajski zbornik, br. 4, Rožaje 1985.

A. Matović, *Rožajsko zdravstvo od 1912. do 1994. godine*, Rožajski zbornik, br. 7, Rožaje 1995.

J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*, Glasnik, br. 7-8, 9-10, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo 1999.

H. Mehmedbašić, *Naši iseljenici u Turskoj Republici: Od Jedrena od Iskenderuna*, Iseljenički almanah '87, Sarajevo 1986.

H. Mehmedbašić, *Nezaboravna Bosna: Zapis o Huseinu Islamu*, Iseljenički almanah, Matica iseljenika BiH, Sarajevo 1989.

A. Mehmedović, *O Nikšiću - nekad i sad*, Glasnik, Rijaset IVZ, br. 4, Sarajevo 1983.

J. Memić, *Vasika, O iseljavanju turske i šiptarske manjine u Anadoliju*, Glasnik, IVZ, br. 6-8, Sarajevo 1958.

M. Memić, *Karakteristika pokreta otpora protiv sprovođenja odluka Berlinskog kongresa u gusinjskom okrugu (1878-1880)*, Prilozi, god. XV, br. 16, Sarajevo 1979.

M. Memić, *Učenici Velike medrese i revolucija*, Novopazarski zbornik, br. 6, Novi Pazar 1982.

M. Memić, *Nastanak i širenje islama u sadašnjim granicama Crne Gore*, POF, br. 41, Sarajevo 1991.

M. Memić, *Agresivne pretenzije Crne Gore prema Bosni i Hercegovini i njena genocidna ponašanja prema Muslimanima*, Pravna misao, br. 5-8, Sarajevo 1992.

M. Memić, *Sarajevo kao migracioni centar Muslimana iz Crne Gore*, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo 1997.

N. Mićunović, *Balkan je u modi*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999.

Đ. Mikić, *Izveštaji austrougarskih konzula u Prizrenu, Mitrovici i Skoplju o prilikama na Kosovu u prvim mesecima ustavnosti u Turskoj (avgust-decembar 1908)*, Godišnjak Arhiva Kosova, br. 8-9, Priština 1975.

Đ. Mikić, *Odnos stanovništva Kosovskog vilajeta prema austrougarskom projektu Novopazarske željeznice 1908 godine*, Raška, br. 10, Raška 1978.

Đ. Mikić, *Prizrenska liga i austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine i zaposedanje Novopazarskog sandžaka (1878-1879)*, Balcanica, IX, Beograd 1978.

Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Novopazarski Sandžak u aneksionoj krizi*, Novopazarski zbornik, br. 4, Novi Pazar 1980.

Đ. Mikić, *Prilog pitanju odnosa Mladoturaka prema Bosni i Hercegovini u aneksionoj krizi*, Istorijski zbornik, br. 1, Banjaluka 1980.

Đ. Mikić, *O privrednim i socijalnim prilikama u Bosanskoj krajini u prvim godinama austrougarske okupacije (1878-1895)*, Istorijski zbornik, br. 3, Banjaluka 1982.

Đ. Mikić, *Novopazarski Sandžak u turskim parlamentarnim izborima 1908. - 1912. godine*, Novopazarski zbornik, br. 7, Novi Pazar 1983.

Đ. Mikić, *Albansko pitanje i albansko-srpske veze u XIX veku (do 1912)*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1985.

Đ. Mikić, *Albanci i Srbi u balkanskim ratovima 1912-1913. godine*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1985.

Đ. Mikić, *Pregled društveno-ekonomskog i političkog života u Bosanskoj krajini u razdoblju austrougarske uprave 1878-1914*, Istorijski zbornik, br. 6, Banjaluka 1985.

Đ. Mikić, *Socijalno-ekonomske prilike na Kosovu i Metohiji od 1878. do 1912. godine*, u: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd 1990.

B. Miličić, *Istoriografska analiza pravne regulative o djelimičnoj nacionalizaciji zemljišta seljaka u Jugoslaviji 1953-1956. godine*, Prilozi, br. 33, Sarajevo 2004.

O. Milosavljević, *Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999.

P. Milošević, *Operacije Istočnog odreda crnogorske vojske u Sandžaku, Gornjem Polimlju i Metohiji 1912. godine*, Istorijski zapisi, knj. XXX, sv. 3-4, Titograd 1972.

P. Milošević, *Oslobođenje Berana od turske vlasti 1912*, Tokovi, br. 10-11, Ivangrad 1975.

K. Milutinović, *Socijalisti o ulozi Južnih Slovena u rešavanju Istočnog pitanja*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959.

V. Miljanić, *Stodvadesetogodišnjica oslobođenja Nikšića od Turaka*, Istorijski zapisi, br. 3, Podgorica 1997.

Z. Mirdita, *U povodu knjige Noela Malcolma "Kosovo. A Short History"*, ČSP, br. 3, Zagreb 1999.

A. Mitrović, *Mirovna delegacija Kraljevine SHS i deklaracija V. Vilsona od 23. aprila 1919*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. X-1, Beograd 1968.

A. Mitrović, *Značaj Istočne krize 1875-1878. za istoriju balkanskih naroda*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1978.

A. Mitrović, *Devet teza o osnovama međunarodnog položaja Balkanskog poluostrva u novijoj istoriji*, u: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd 1987.

Lj. Mitrović, *Položaj manjina i identitarni sukob na Balkanu*, u: *Vere manjina i manjinske vere*, Niš 2001.

D. Mišić, *Industrija Jugoslavije do Drugog svetskog rata*, Zbornik predavanja: *Iz istorije socijalističke Jugoslavije 1918-1945*, Beograd 1958.

B. Mladenović, *Škole u gradskim naseljima tri južna okruga Vojnogeneralnog guvermana u Srbiji od 1916. do 1918. godine*, Istorijski časopis, knj. XLVII, Beograd 2002.

R. Muminović, *Povijest i nacionalitet*, Život, god. XVIII, br. 6-7, Sarajevo juni-juli 1969.

I. Mužić, *Islamska vjerska zajednica u Kraljevini Jugoslaviji*, "Islamska misao", br. 65, Sarajevo 1984.

E. Mušović, *Pešter i njegovo stanovništvo u prošlosti*, Glasnik, El. god. XXIX, Beograd 1980.

E. Mušović, *Mušovići*, Istorijski zapisi, god. LIV, br. 2, Titograd 1981.

E. Mušović, *Jugoslovensko iseljništvo u Turskoj*, Zbornik radova, El. br. 12, Beograd 1981.

E. Mušović, *Nikšićani i Kolašinci u Sandžaku*, Novopazarski zbornik, br. 7, Novi Pazar 1983.

E. Mušović, *Demografske karakteristike prigradskih i drugih sela u okolini Novog Pazara*, Zbornik radova Etnografskog instituta, knj. 14-16, Beograd 1984.

E. Mušović, *Stanovništvo MZ Suvi Do*, Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986.

E. Mušović, *Crnogorski muhadžeri i njihova kretanja*, Istorijski zapisi, 1-2, Titograd 1986.

E. Mušović, *Stanovništvo Sjenice*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. 52-53, Beograd 1989.

E. Mušović, *Posleratne migracije i emigracije stanovništva novopazarskog kraja*, Novopazarski zbornik, br. 13, Novi Pazar 1989.

E. Mušović, *O posleratnim migracijama sandžačkih Muslimana u Tursku i Makedoniju*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990.

E. Mušović, *Makedonija kao most na putu iseljavanja sandžačkih Muslimana i kao njihova nova domovina*, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994.

B. Mušović, *Jugoslovenski muhadžeri u Turskoj i njihova sudbina*, u: *Identitet Bošnjaka-Muslimana*, Plav 1995.

B. Mušović, *Običaji sandžačkih Muslimana u Turskoj*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVI, Prijepolje 1995.

B. Mušović, *Neke karakteristike života i običaja Muslimana iz Novopazarskog Sandžaka iseljenih u Tursku*, Etnoantropološki problemi, sv. 11-12, Etnografski institut, Beograd 1996-1997.

A. Nametak, *Narodni osjećaji bosansko-hercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku*, Napredak, br. 3-4, Sarajevo 1933.

A. Nametak, *Jedna anonimna propagandna pjesma za iseljavanje bosanskih Muslimana u Tursku*, "Novi Behar", god. IX, br. 20, Sarajevo 15. april 1936.

A. Nametak, *Nacionalno osjećanje bosansko-hercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku*, Ustaški godišnjak 1942, Zagreb 1941.

A. Nametak, *Statistički podaci o broju stanovništva u Bosni i Hercegovini u zadnjih stotinu godina s osobitim obzirom na Muslimane*, Glasnik, VIS, Sarajevo 1958.

A. Nametak, *Neki narodni običaji i lokalne tradicije muslimana u Podgorici (Titogradu)*, Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, II. tom II, Cetinje 1962.

A. Nametak, *Jezik naših iseljenika u Turskoj*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 3, Sarajevo 1990.

D. Nedeljković, *Torbeši i Gornjerekavci*, "Učiteljski pokret", sv. 5-6, Skoplje 1933.

R. Nikolić, *Širenje Arnauta u srpske zemlje*, Glasnik Srpskog geografskog društva, 3, Beograd 1914.

S. Nurković, *Razvitak stanovništva Rožaja u poslijeratnom periodu*, Rožajski zbornik, br. 3, Rožaje 1984.

S. Nurković, *Osvrt na depopulaciju sela sjeveroistočne Crne Gore*, Rožajski zbornik, br. 5, Rožaje 1986.

M. Obradović, *Agrarni odnosi na Kosovu 1918-1941. godine*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1978.

G. Palikruševa, *Transformacija "kurbana" i njegova uloga u održavanju etničkog jedinstva Makedonaca*, Novopazarski zbornik, br. 2, Novi Pazar 1978.

G. Palikruševa, *Etnoasimilacioni procesi kod pripadnika torbeške etničke grupe naseljene u Izmiru*, Etnografski institut, Zbornik radova, knj. 19, Beograd 1986.

R. Pavlović, *Seoba Srba i Arbanasa u ratovima 1876. i 1877-1878. godine*, Glasnik, Etnografski institut, SANU, IV-VI, (1955-1957), Beograd 1957.

R. Pavlović, *Ukupno kretanje stanovništva opština Novog Pazara, Tutina, Sjenice i Raške u periodu od 1961-1981. godine*, Novopazarski zbornik, br. 5, Novi Pazar 1981.

R. Pavlović, *O nazivima naselja u opštini Novi Pazar*, Novopazarski zbornik, br. 8, Novi Pazar 1984.

R. Pajović, *Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943. godine*, u: *Neretva-Sutjeska 1943*, Beograd 1969.

R. Pajović, *O nekim istorijskim pogledima i tretmanu Muslimana Crne Gore*, Almanah, br. 13-14, Podgorica 2000.

N. Pašić, *Faktori formiranja nacija na Balkanu i kod Južnih Slovena*, Pregled, br. 5, Sarajevo 1971.

B. Pejović, *Transformacija naselja u Crnoj Gori poslije drugog svjetskog rata*, Zbornik XI kongresa geografa Jugoslavije, Titograd 1983.

D. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine za poslednjih sto godina*, Pregled, god. III, Sarajevo mart 1948.

D. Pejović, *Agrarna politika crnogorske vlade u krajevima oslobođenim u Balkanskom ratu 1912. godine*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Cetinje 1955.

D. Pejović, *Naseljavanje Gornjeg Kolašina i Polja (1879-1886)*, Istorijski zapisi, br. 3, Titograd 1961.

D. Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878-1916)*, Istorijski zapisi, br. 2, Titograd 1962.

D. Pejović, *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika-muhadžira (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Titograd 1973.

D. Pejović, *Naseljavanje Spuža i način regulisanja agrarnih odnosa (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1973.

M. Pelesić, *Predstave Bošnjaka o Bliskom istoku između dva svjetska rata*, u: *Bosna i svijet*, Institut za istoriju, Sarajevo 1996.

M. Pelesić, *"Merhamet" u Drugom svjetskom ratu*, u: *Humanistički aspekti djelovanja dobrotvornih društava u ratnim uvjetima*, Sarajevo 1997.

E. Pelidija, *Sandžak u sadašnjosti i budućnosti*, Takvim, Novi Pazar 1998.

B. Peruničić, *Izveštaj o stanju u okrugu pljevaljskom 1913. godine*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1962.

B. Peruničić, *Putopis mitropolita Ničifora Perića kroz Kosovo i Sandžak 1906. godine*, Arhivski pregled, br. 1-2, Beograd 1986.

R. Petković, *Nacionalne manjine na Balkanu*, Pregled, god. LXVIII, br. 4, Sarajevo 1978.

M. Petrić, *O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XVIII, Sarajevo 1963.

M. Petrović, *Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka*, Mileševski zapisi, br. 2, Prijepolje 1996.

M. Petrović, *"Carigradski glasnik", prvi list na srpskom jeziku za srpske zemlje pod turskom upravom*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998.

P. Petrović, *Stanovništvo arbanaskog porekla u dolini Raške*, Arbanaska istraživanja, br. 1, Priština 1962.

R. Petrović, *Etno-biološka homogenizacija jugoslovenskog društva*, Sociologija, br. 2, Beograd 1968.

R. Petrović, *Kretanje stanovništva po opštinama u SR Srbiji 1961-1971*, Stanovništvo, br. 3-4, Beograd 1973; br. 1-2, Beograd 1974.

B. Petroska, *Kretanje nataliteta u SR Makedoniji*, u: *Populaciona politika u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu*, Beograd 1986.

V. Pešić, *Rat za nacionalne države*, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd 1996.

A. Prekić, *Islamska zajednica u Pljevljima*, Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004.

M. Pirraku, *Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919-1941)*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1978.

N. Popov, *Traumatologija partijske države*, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd 1996.

D. Popović, *Položaj građanina u srpskim ustavima (1835-1903)*, u: *Pravo ljudskih prava*, Beograd 1996.

Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini, diskusija, Prilozi, Institut za istoriju, god. XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976.

M. Protić, *Iz istorije postanka čifluka i čifčija*, Agrarni pregled, god. 1, br. 6, Skoplje 1924.

A. Purivatra, *AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana*, Opređeljenja, br. 10, Sarajevo 1983.

A. Purivatra, *O problemima iseljavanja Muslimana*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990.

R. Radić, *Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora sredinom pedesetih godina*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Podgorica 1999.

J. Radonić, *Crna Gora na Berlinskom kongresu 1878*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Cetinje 1955.

Lj. Radović, *Kretanje, struktura i porijeklo stanovništva sjeverne Crne Gore*, Pravni zbornik, br. 1-2, Titograd 1970.

M. Radović, *Neke karakteristike demografskih kretanja u opštini Prijepolje u posleratnom periodu*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", V, Prijepolje 1978.

M. Radović, *Oslobođenje Sjenice u Prvom balkanskom ratu*, Zbornik Sjenice, br. 6-7, Sjenica 1991.

M. Radović, *Partizanska rekvizicija*, Novopazarski zbornik, br. 21, Novi Pazar 1997.

M. Radović, *Privatni trgovci, ugostitelji i zanatlije novopazarskog kraja od oslobođenja do druge nacionalizacije*, Novopazarski zbornik, br. 24, Novi Pazar 2000.

Z. Radović, *Položaj jugoslovenskih naroda u Albaniji*, u: *Jugoslovenske manjine u susjednim zemljama i njihova prava*, Institut za uporedno pravo, Beograd 1992.

M. Radusinović, *Držanje crnogorskog muslimanskog življa za vrijeme aneksione krize 1908-1909. godine*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1989.

N. Rakočević, *Iseljavanje Muslimana i razgraničenje Crne Gore i Turske u oblasti Kolašina poslije Berlinskog ugovora*, Istorijski zapisi, god. XV, knj. XIX, 2, Titograd 1962.

N. Rakočević, *Stanje na crnogorsko-turskoj granici uoči Balkanskog rata (1908-1912)*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1962.

N. Rakočević, *Bune u Pljevaljskom sandžaku i Donjokolašinskoj kazi 1905-1906*, Tokovi, br. 10-11, Ivangrad 1975.

N. Rakočević, *Nacionalna politika i politička misao u Crnoj Gori u ustavnom periodu*, u: *Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka Prvog svetskog rata*, Beograd 1976.

N. Rakočević, *Borbe Crnogoraca za Kolašin i iseljavanje muslimana iz Kolašina i okoline 1878-1886*, u: *Stogodišnjica crnogorsko-turskog rata 1876-1878*, Titograd 1978.

N. Rakočević, *Sandžak na stranicama "Cetinjskog vjesnika" od izbora jula 1908. do balkanskog rata*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", VI, Prijepolje 1978.

N. Rakočević, *Oslobođenje Pljevalja i Kamene Gore u balkanskom ratu 1912. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", VII, Prijepolje 1979.

N. Rakočević, *Prilozi ekonomskoj istoriji Sandžaka u međuratnom periodu*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", X, Prijepolje 1982.

N. Rakočević, *Prilog proučavanju nacionalne svijesti Crnogoraca u periodu od 1878. godine do početka XX vijeka*, Godišnjak društva istoričara BiH, god. XXXIX, Sarajevo 1988.

N. Rakočević, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914. godine*, u: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd 1990.

M. Ramadanović, *Bosanska emigracija u Osmanskom carstvu i sultanov suverenitet u Bosni i Hercegovini*, Znakovi vremena, br. 9-10, Sarajevo 2000.

N. Ražnatović, *Izvršenje odluke Berlinskog kongresa o predaji Podgorice Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, br. 1, Titograd 1963.

N. Ražnatović, *Crna Gora na Berlinskom kongresu*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1973.

N. Ražnatović, *O razgraničenju Crne Gore i Turske (1881-1887)*, Istorijski zapisi, br. 1, Titograd 1987.

R. Raspopović, *Prilike u pljevaljskom kraju uoči oslobođenja 1912.*, Glasnik Zavičajnog muzeja, br. 1, Pljevlja 1999.

J. Rastoder, *Spiskovi iseljenih u Tursku iz Sandžaka iz avgusta i oktobra 1935. godine*, Almanah, br. 7-8, Podgorica 1999.

Š. Rastoder, *Vjerska politika kralja Nikole 1878-1912 (odnos prema muslimanima)*, u: *Kralj Nikola - ličnost, djelo i vrijeme*, I, Podgorica 1998.

Š. Rastoder, *Vakufi u Crnoj Gori krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka*, Rožajski zbornik, br. 8, Rožaje 1998.

Š. Rastoder, *Šest nepoznatih dokumenata o Muslimanima u Crnoj Gori 1878-1879*, Almanah, br. 5-6, Podgorica 1999.

Š. Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir izučavanja istorije Muslimana u Crnoj Gori 1878-1912*, I-II, Almanah, br. 6-7, br. 7-8, Podgorica 1999.

Š. Rastoder, *Tri svjedočanstva o pokolju nad Muslimanima u Šahovićima novembra 1924. godine*, Almanah, br. 7-8, Podgorica 1999.

Š. Rastoder, *Policijski i vojni izvori o pljačkanju i teroru nad muslimanskim stanovništvom iz 1919. godine*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001.

Š. Rastoder, *Muslimani/Bošnjaci, kako vam je ime?*, Almanah, br. 23-24, Podgorica 2003.

Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912-1913, Znakovi vremena, br. 11, Sarajevo 2001.

A. Rastović, *Odnosi Srbije i Velike Britanije 1878-1886*, u: *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*, Beograd 1998.

A. Rastović, *Britanski vicekonzul Beker o položaju Jevreja i muslimana u Nišu 1879. godine*, Mešovita građa, knj. XXI, Beograd 2003.

A. Rastović, *Srbija u ogledalu britanske štampe tokom balkanskih ratova*, Istorijski časopis, knj. L (2003), Beograd 2004.

H. Rebac, *Islam u Kraljevini Jugoslaviji*, Jubilarni zbornik života i rada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, knj. II, Beograd 1929.

J. Redžepagić, *Prilog istraživanju duhovnog razvoja i identiteta muslimanskog stanovništva na prostorima Balkana*, Almanah, br. 3-4, Podgorica 1998.

S. Rizaj, *Ustrojstvo Turske carevine u 1911. godini - Kosovski, Skadarski i Bitoljski vilajet*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, knj. IV, Priština 1966-1967.

S. Rizaj, *Novopazarski sandžak u 1900/1. godini*, Naša prošlost, IV-V, Kraljevo 1971.

S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u II polovini XIX veka*, Vranjski glasnik, VIII, Vranje 1972.

S. Rizaj, *Upravna podjela Novopazarskog Sandžaka (1877-1902-1912)*, Naša prošlost, Kraljevo 1973.

S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, ANU BiH, pos. izdanja, knjiga XXX, Sarajevo 1977.

U. Ružičić, *Put za orlom. Priča o jednom bosanskom muhadžeru*, Mostovi, br. 122-123, Pljevlja 1992.

V. Rudić, *Sociogeografske karakteristike Brodareva*, Užički zbornik, br. 16, Užice 1987.

V. Rudić-M. Stepić, *Etničke promene u Raškoj oblasti posle Drugog svetskog rata*, u: *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Beograd 1993.

R. Samardžić, *Prodor islama u jugoistočnu Evropu*, Književnost, br. 10, Beograd 1990.

R. Samardžić, *Turci u srpskoj istoriji*, Zbornik za orijentalne studije, br. 1, Beograd 1992.

N. Seferović, *Kolonija hercegovačkih Muslimana u Kajzeriju u Palestini*, Zbornik radova Etnografskog instituta, knj. 12, Beograd 1981.

M. Sells, *Vjera, historija i genocid u Bosni i Hercegovini*, Glasnik, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, br. 1-2, Sarajevo 1998.

S. Selimović, *Kladnica-stanovništvo*, Novopazarski zbornik, br. 14, Novi Pazar 1990.

S. Selimović, *Sociogeografske karakteristike Kladnice*, Užički zbornik, br. 22, Užice 1993.

S. Selimović, *Nastanak i razvoj Sjenice do oslobođenja od Turaka*, Užički zbornik, br. 25-26, Užice 1996.

S. Selimović, *Neke karakteristike porekla i migracione dinamike stanovništva na području Sjenice*, Novopazarski zbornik, br. 24, Novi Pazar 2000.

M. Sekulić, *Političke partije na izborima za Ustavotvornu skupštinu na Kosovu i Metohiji 28. novembra 1920. godine*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, br. XXIII-XXIV, Priština 1995.

M. Sekulić, *Rezultati skupštinskih izbora u Raškom okrugu u periodu ograničenog parlamentarizma (1920-1929)*, Novopazarski zbornik, br. 22, Novi Pazar 1998.

M. Sentić, *Značaj Cvijićeovog rada za savremena istraživanja migracija*, Stanovništvo, br. 4, Beograd 1965.

T. Simovski, *Balkanske vojne i njihove reperkusije vrz etničkata položba na Egejska Makedonija*, u: *Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI do početka Prvog svetskog rata*, Beograd 1976.

E. Skopetea, *Orijentalizam i Balkan*, Istorijski časopis, knj. XXXVIII, Beograd 1991.

S. Smlatić, *Kalafat koy kod Bige-naselje bosanskih iseljenika-Muslimana*, Geografski pregled, XI-XII, Sarajevo 1969.

S. Smlatić, *Yazlik-koy - najveće bosansko selo u Adapazarskom vilajetu*, Geografski pregled, XIII, Sarajevo 1970.

S. Smlatić, *Maternji jezik-najveće blago (kako naši iseljenici u Turskoj njeguju našu narodnu tradiciju i kulturu)*, Iseljenički kalendar, Sarajevo 1971.

S. Smlatić, *U Kalabaku kraj Izmira*, Iseljenički almanah, Sarajevo 1972.

S. Smlatić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj*, IX Kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1974.

M. Sobolevski, *Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji*, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, Zagreb 2000.

H. Somun, *Bosanskohercegovačka dijaspora*, Forum Bosnae, br. 6, Sarajevo 1999.

M. Spasovski, *Teritorijalni razmeštaj naroda i nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji*, Jugoslovenski pregled, br. 1, Beograd 1994.

M. Spasovski, *Osnovne odlike demografskog razvitka Bosne i Hercegovine od 1918. do 1991. godine*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995.

K. Spehnjak, *Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine*, ČSP, br. 3, Zagreb 2000.

Đ. Stanković, *Nikola Pašić i stvaranje albanske države*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1985.

G. Stanojević, *Prilozi za diplomatsku istoriju Crne Gore od Berlinskog kongresa do kraja XIX vijeka*, Istorijski časopis, knj. XI, Beograd 1961.

Z. Stanojević-Ž. Andrijašević, *Izveštaj crnogorske istražne komisije o nasilnom pokrštavanju muslimana u novooslobođenim oblastima 1913. godine*, Almanah, br. 17-18, Podgorica 2001.

V. Stojančević, *Društveno-političke prilike među Arbanasima u Kosovskom vilajetu na početku XX veka i arbanaški otpor protiv turskih reforama 1902/1903. godine*, Istorijski časopis, knj. XI, Beograd 1961.

V. Stojančević, *Prilike u zapadnom kraju Kosovskog vilajeta prema izvještajima austrougarskog konzulata u Skoplju 1910*, Istorijski časopis, knj. XII-XIII, Beograd 1963.

V. Stojančević, *Zajedničke političke radnje balkanskih naroda u 19. i 20. veku na obaranju vlasti Turske carevine*, Istorijski časopis, knj. XVI-XVII, Beograd 1970.

V. Stojančević, *Savremena politika, istorija i kartografija o balkanskim ratovima 1912. i 1913. godine: metodološko-istoriografski pristup*, Istorijski časopis, knj. XXXI, Beograd 1984.

V. Stojančević, *O stanovništvu u Prizrenskom vilajetu pred srpsko-turske ratove 1876-1878*, Kosovsko-metohijski zbornik, br. 1, Beograd 1990.

V. Nikolić-Stojančević, *Uprava pirotka 1877/8. godine*, Pirotski zbornik, br. 3, Pirot 1971.

V. Nikolić-Stojančević, *Jovan Ristić o pitanjima ratnih migracija 1876-1878. godine u novim pograničnim etničkim zonama Srbije posle Berlinskog kongresa*, u: *Život i rad Jovana Ristića*, Beograd 1985.

V. Nikolić-Stojančević, *Etničke promene i migraciona kretanja u oslobođenim krajevima Srbije kao posledica srpsko-turskih ratova 1876-1878. godine*, u: *Srbija u završnoj fazi Velike istočne krize (1877-1878)*, knj. II, Beograd 1989.

P. Stojanov, *Obidite na golemite evropski državi da ja sprečat Balkanskata vojna vo 1912. godina*, Glasnik, br. 3, Skopje 1976.

P. Stojanović, *Običaji sječe glava i kidanja nosa u crnogorsko-turskom ratovanju (osvrta na stanje u XVIII, XIX i na početak XX vijeka)*, Istorijski zapisi, br. 2, Titograd 1979.

M. Stojković, *Međunarodni položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Italiji, Austriji i Bugarskoj*, Socijalizam, br. 3, Beograd 1975.

M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa, u: Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd 1987.

M. Stojković, *Albanska politika asimilacije jugoslovenskih nacionalnih manjina*, Marksistička misao, br. 3-4, Beograd 1989.

P. Strugar, *Jedno suđenje grupi muslimana u Podgorici 1880. godine*, Istorijski zapisi, br. 3, Titograd 1968.

A. Sućeska, *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 4, Beograd 1969.

A. Sućeska, *Historijski korijeni genocida, u: Bošnjaci i islam*, Sarajevo 1998.

V. Šalipurović, *Putopisi Teodora Ipena - Novi Pazar i Kosovo*, Mostovi, br. 35, br. 36, Pljevlja 1977.

J. Šamić, *Tendencije u savremenom turskom jeziku*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 27, Sarajevo 1977.

N. Šehić, *Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaju Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, god. IV, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1968.

N. Šehić, *Problem agrara u Bosni i Hercegovini u politici muslimanskog autonomnog pokreta*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1978.

Z. Šehić, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i evropska diplomacija*, Hercegovina, br. 13-14, Mostar 2001.

S. Šćepanović, *Porijeklo kolašinskih Muslimana*, Almanah, br. 5-6, Podgorica 1999.

Ž. Šćepanović, *Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka*, Odzivi, br. 6, Bijelo Polje 1973.

Ž. Šćepanović, *Društveno-ekonomske prilike u Zatarju uoči i za vrijeme Istočne krize 1875-1878*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Titograd 1974.

Ž. Šćepanović, *Naseljavanje i podjela zemlje u kolašinskom kraju (1879-1886)*, Istorijski zapisi, br. 2, Titograd 1985.

Ž. Šćepanović, *Oslobodjenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Titograd 1986.

Ž. Šćepanović, *Bjelopoljska brigada crnogorske vojske u I svjetskom ratu*, Istorijski zapisi, br. 2-3, Titograd 1987.

N. Šukrić, *Uloga uleme (muslimanske inteligencije) na istočno evropskim i balkanskim prostorima*, Takvim, Sarajevo 1992.

G. Šljivo, *Sprovođenje zakona o vojnoj obavezi u banjalučkom i bihaćkom okrugu 1881-1882.*, u: *Naučni skup 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine*, Sarajevo 1983.

G. Šljivo, *Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austro-ugarskoj politici i austrougarske političke protivmjere*, u: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Institut za istoriju, Banjaluka 1987.

R. Škrijelj, *Enklave bošnjačkih muhadžira na Kosovu*, Tutinski zbornik, br. 2, Tutin 2001.

R. Škrijelj, *Sandžački Bošnjaci u Makedoniji (1918-1945)*, Almanah, br. 27-28, Podgorica 2004.

M. Šobajić, *Muhamedanizam hercegovački, karakteristika poturica*, Almanah, br. 7-8, Podgorica 1999.

A. Šorčić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Naše teme, god. IV, Zagreb 1960.

D. Tanasković, *"Srbi turskog zakona" ili "Turci srpskog jezika"*, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991.

D. Tanasković, *Srbi i islam na izmaku XX veka*, Letopis Matice srpske, knj. 453, sv. 1, Novi Sad 1994.

D. Tanasković, *Ka razumevanju "srpsko-muslimanskog sukoba"*, Letopis Matice srpske, knj. 467, sv. 1-2, Novi Sad 2001.

Š. Tanković, *Bošnjačka dijaspora u novim uvjetima*, Mak, br. 23, Novi Pazar 1998.

M. Teodosijević, *Jezik štampe turske narodnosti u Jugoslaviji (list "Tan")*, POF, br. 37, Sarajevo 1987.

M. Teodosijević, *Poznavaoici turskog jezika kod Srba*, *Orientalistika. Zbornik radova*, Filološki fakultet, Beograd 1997.

S. Terzić, *Raška ili "Sandžak"*, Mileševski zapisi, br. 2, Prijepolje 1996.

S. Terzić, *Stara Srbija – nastanak imena i znanja o njoj*, Istorijski časopis, knj. XLII-XLIII (1995-1996), Beograd 1997.

E. Todorovac, *U Turskoj, uz ramazan*, Takvim, Sarajevo 1977.

D. Todorović, *Stav Kraljevine SHS prema mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine*, Istorija XX veka, knj. XI, Beograd 1970.

G. Todorovski, *Prosvetnata politika na Kralstvoto Srbija vo Makedonija po Balkanskite vojni 1913-1914. godine*, Glasnik, br. 1, Skopje 1966.

G. Todorovski, *Kon prašanjeto za migracionite dviženja vo vremeto od 1878-1912 godina*, Istorija, br. 1, Skopje 1967.

G. Todorovski, *Dokumenti za prosvetnata politika na srpskoto kralstvo vo Makedonija (1912-1915)*, Glasnik, br. 3, Skopje 1968.

G. Todorovski, *Migracioni pokreti u Makedoniji od Berlinskog kongresa do početka Prvog balkanskog rata 1912. godine*, JIČ, br. 3-4, Beograd 1970.

G. Todorovski, *Kresnenskoto vostanie i migraciite vo Makedonija vo vtorata polovini na 19 vek spored francuski izvori*, u: *Kresnenskoto vostanie vo Makedonija 1878-1879*, Skopje 1982.

G. Todorovski, *Prilog kon prašanjeto za sostojbata na muslimanskite iselenici (muadžiri) vo Makedonija po mladoturskata revolucija*, Glasnik, br. 2-3, Skopje 1982.

G. Todorovski, *Srpski dokumenti za sastojbata na muadžirite vo Makedonija (1906-1911)*, Glasnik, br. 2-3, Skopje 1982.

G. Todorovski, *Osvrt za verskiot i opšttestveni ot život na muslimanite vo Makedonija megu dvete svetski vojni i po osloboduvanjeto*, Glasnik, br. 2, Skopje 1996.

G. Todorovski, *Demografskite procesi vo Makedonija predizvikani od iseluvanje na Turci vo pedesetite godini*, Glasnik, INI, god. 41, br. 1-2, Skopje 1997.

A. Tojnbi, *Istraživanje istorije*, Književnost, br. 3-4, Beograd 1999.

D. Toholj-T. Burzanović, *Prilog bibliografiji seoba i migracija u Jugoslaviji*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XL-XLI, Sarajevo 1990.

Ć. Topalović, *Rožaje i okolina 1941-1945*, Rožajski zbornik, br. 4, Rožaje 1985.

Z. Topčić, *U Stambolu na Bosforu*, Mak, br. 18-19, Novi Pazar 1997.

J. Trifunovski, *Bosansko-hercegovački muslimani u Skopskom polju*, Zbornik radova, III kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1954.

J. Trifunovski, *Preseljavanje sandžačkih muslimana u Makedoniju*, Glasnik Srpskog geografskog društva, XXXVI, br. 1, Beograd 1956.

J. Trifunovski, *O muadžirima u Kočanskoj kotlini*, Etnološki pregled, br. 3, Beograd 1961.

J. Trifunovski, *Bošnjaci u Makedoniji – prilog proučavanju posleratnih migracija stanovništva u FNRJ*, Geografski pregled, V, Sarajevo 1961.

J. Trifunovski, *Posleratne migracije stanovništva u Narodnoj Republici Makedoniji*, Etnografski institut, knj. LXXV, Zbornik radova, knj. 4, Beograd 1962.

J. Trifunovski, *O bosansko-hercegovačkim muadžirima u okolini Skoplja*, Geografski pregled, VII, Sarajevo 1963.

J. Trifunovski, *"Bošnjaci" u oblasti Babune i Topolke*, Geografski pregled, X, Sarajevo 1966.

J. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muadžirima naseljavanim u Makedoniji*, Geografski pregled, XI-XII, Sarajevo 1967-1968.

J. Trifunovski, *Bosanke u Makedoniji*, Geografski pregled, XIII, Sarajevo 1970.

J. Trifunovski, *Raseljena sela u Strumičkoj kotlini*, Glasnik Srpskog geografskog društva, br. 2, Beograd 1976.

J. Trifunovski, *Muadžiri iz Srbije 1878. naseljeni u Makedoniji*, Leskovački zbornik, XVIII, Leskovac 1978.

J. Trifunovski, *Posleratni sandžački doseljenici u Makedoniju*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", VIII, Prijepolje 1981.

J. Trifunovski, *Torbeši u Struškome Drimoklu*, Novopazarski zbornik, br. 9, Novi Pazar 1985.

J. Trifunovski, *Tursko stanovništvo u Makedoniji*, Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986.

J. Trifunovski, *Sreten Vukosavljević i međuratna kolonizacija u Makedoniji*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XI, Prijepolje 1986.

J. Trifunovski, *Maloazijsko stanovništvo u Valandovsko-devdelijskoj kotlini*, Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991.

J. Trifunovski, *Maloazijski stanovnici u Strumičkoj kotlini*, Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1992.

J. Trifunovski, *Sela i seosko stanovništvo u Bitolsko-prilepskoj kotlini*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XV, Prijepolje 1993.

J. Trifunovski, *Islamske starine u Kočanskoj dolini sa podacima o tekijama i derviškim redovima*, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994.

N. Valjevac, *Ekstralingvistički faktori u bosanskom jeziku*, Forum Bosnae, br. 5, Sarajevo 1999.

M. Vasić, *Islamizacija u jugoslovenskim zemljama*, POF, br. 41, Sarajevo 1991.

M. Veruović, *Sreten Vukosavljević u predratnoj štampi Sandžaka*, Mostovi, br. 72, Pljevlja 1983.

D. Vejzović, *Štampa o iseljavanju Muslimana*, Iseljenički almanah, Sarajevo 1972.

R. Vilotijević, *Doseljene porodice u Novi Pazar od 1913-1920*, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994.

V. Virnjević, *Neke privredne karakteristike sjeničkog sreza između dva svjetska rata*, Novopazarski zbornik, br. 24, Novi Pazar 2000.

A. Vileže, *Pjer Loti i balkanska Evropa*, Stvaranje, br. 8-10, god. I, Podgorica 1995.

D. Vlahov, *Makedonija i Mladoturska*, Istorijski glasnik, br. 3, Beograd 1949.

P. Vlahović, *Etnički procesi u Makedoniji*, Glasnik, br. 36, Etnografski muzej, Beograd 1973.

P. Vlahović, *Neki elementi spajanja i međusobnog prožimanja različitih etničkih zajednica u oblastima Stare Raške*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", II, Prijepolje 1974.

P. Vlahović, *Etnološki značaj nekih novijih migracionih kretanja u Jugoslaviji*, Glasnik, br. 37, Etnografski muzej, Beograd 1974.

P. Vlahović, *Etničke prilike u prijepoljskom kraju*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", IV, Prijepolje 1976.

P. Vlahović, *Stanovništvo Srbije u drugoj polovini XX veka*, Glasnik, Etnografski institut, XXXVIII, Beograd 1989.

P. Vlahović, *Etnički procesi i etničke odrednice Muslimana u Raškoj oblasti*, u: *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Beograd 1993.

P. Vlahović, *Selo u oblastima Stare Raške krajem XX i početkom XX veka*, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, Prijepolje 1994.

P. Vlahović, *Osvrt na etnološka proučavanja prijepoljskog kraja*, Mileševski zapisi, br. 1, Prijepolje 1995.

P. Vlahović, *Etničke grupe Crne Gore u svetlu osnovnih etnoloških odrednica*, Glasnik, br. 60, Etnografski muzej, Beograd 1996.

M. Vojvodić, *Prilike na Kosovu i Metohiji i politika Srbije 1881-1912*, Istorijski časopis, knj. XXXVIII, Beograd 1992.

V. Vraneš, *Pljevlja pod austrijskom okupacijom*, Mostovi, br. 22, Pljevlja 1974.

A. Vrcić, *Dolazak hercegovačkih muhadžira u Sjenicu posle Berlinskog kongresa i pogrom Zvizdića na Pašinu brdu*, Zbornik Sjenice, br. 11, Sjenica 2000.

D. Vujović, *Treća francuska republika i Crna Gora (1871-1914)*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1984.

T. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena*, Vranjski glasnik, knj. X, Vranje 1974.

J. Vučković, *Karavanski i trgovački putevi, hanovi i trgovina stokom na Sjeničko-peštorskoj visoravni*, Novopazarski zbornik, br. 24, Novi Pazar 2000.

L. Vrkatić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001.

M. Zdraveva, *Saobraćaj u Makedoniji u poslednjim vekovima osmanske vladavine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 49, Sarajevo 1999.

O. Zirojević, *Sveti Sava i muslimani*, Mak, br. 4, Novi Pazar 1994.

O. Zirojević, *Kosovo u kolektivnom pamćenju*, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd 1996.

O. Zirojević, *Turci u našem ogledalu*, u: *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*, EI, SANU, Beograd 1998.

c) Neobjavljeni radovi

S. Bandžović, *Demografska kretanja stanovništva Bosne i Hercegovine 1941-1945*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd 1989.

H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka sa namerom da se iseljavaju sa svojih ognjišta 1918-1941*, rukopis, Priština 1991.

H. Bihorac, *Opis prošlosti i vremena*, rukopis, Novi Pazar 1990.
Izvori i oblici nacionalizma u SR Srbiji, CK SK Srbije, materijal za internu upotrebu, Beograd maja 1974.

R. Crnišanić, *Članci i bilješke*, rukopis, Novi Pazar 1990.-2001.
Demografski razvitak nacionalnosti u SR Srbiji, Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja, za internu upotrebu, Izrađeno na zahtjev Republičkog zavoda za planiranje SR Srbije, Beograd maj 1967.

S. Čukanović, *Ljudi i događaji*, rukopis, Sjenica, IAR.

V. Čulafić, *Četnička organizacija na terenu sreza deževskog u toku Drugog svjetskog rata*, rukopis, Novi Pazar 1959, IAR.

Ekonomski institut NR Srbije, *Ekonomski problemi Novog Pazara i njegovog gravitacionog područja*, elaborat, Beograd 1953.

H. Hasanagić, *Posle četrdeset godina. Sećanja ratnog sekretara sjeničkog sreskog komiteta*, rukopis, Beograd 1985.

H. Hasanagić, *Nevolje sandžačkih Muslimana pod našom vlašću*, rukopis, Beograd.

Međunacionalni ekonomski odnosi, CK SKJ, za internu upotrebu, Beograd 15. jul 1966.

B. Mušović, *Neke karakteristike života i običaja sandžačkih Muslimana iseljenih u Tursku*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Beograd 1993.

Nacionalni fenomen Muslimana, studijski projekat (u okviru glavnog projekta: *Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i problemi federalizma*), Fakultet političkih nauka, Sarajevo maj 1970.

Nacionalni osjećaj iseljenika-Muslimana srpsko-hrvatskog jezika u Turskoj, (Fond istraživačkog projekta *Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i*

problemi federalizma), šapirografirano izdanje Instituta za društveno istraživanje Fakulteta političkih nauka, Sarajevo 1971.

Naši iseljenici u Turskoj. Mogućnosti saradnje matica iseljenika u Jugoslaviji sa našim iseljenicima i njihovim potomcima u Turskoj, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, za internu upotrebu, Sarajevo oktobar 1974.

Neki pokazatelji o privrednoj i društvenoj aktivnosti u opštini Novi Pazar u periodu 1959. zaključno sa 1962. godinom, materijal za internu upotrebu, Novi Pazar.

V. Nedović, *Hronika NOR-a u Novom Pazaru (Rad KP-e, SKOJ-a, društvenih organa i razvitak narodne vlasti do oslobođenja)*, I-III, Novi Pazar 1959, IAR.

Prepis izjava Rista Jovanovića, rukopis, Zbirka radničkog pokreta i NOB-a, IAR.

Razvoj i nivo razvijenosti privrede Sandžaka u periodu 1956-1966. godine, samo za internu upotrebu, Služba društvenog knjigovodstva, Centrala za SR Srbiju, Beograd septembar 1967.

M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, knj. I. Pregled događaja od 1912. do 1941. godine, rukopis, Novi Pazar 1960, IAR.

Rukopisna građa Omer ef. Koničanina, IAR.

M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, knj. II, rukopis, Novi Pazar 1960, IAR.

Skupština sreza Kraljevo, Zavod za statistiku, *Statistički priručnik o opštinama sreza Kraljevo*, samo za internu upotrebu, Kraljevo 1964.

S. Smlatić, *Iseljavanje jugoslovenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini*, rukopis.

Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja, studijski izvještaj, Fakultet političkih nauka - Institut za društvena ispitivanja, Sarajevo 1970.

Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine, Zbornik radova, rukopis, Institut za istoriju, Sarajevo 1978.

C. ŠTAMPA

"Alem", Priština
"Behar", Zagreb
"Behar", Rožaje
"Borba", Beograd
"Bosanski pogledi", Sarajevo
"Bratstvo", Novi Pazar
"Danas", Beograd
"Evropljanin", Beograd
"Gajret", Sarajevo
"Glas islama", Novi Pazar
"Glas javnosti", Beograd
"Has", Novi Pazar
"Helsinška povelja", Beograd
"Ibarske novosti", Kraljevo
"Kabes", Mostar
"Književne novine", Beograd
"Ljiljan", Ljubljana-Sarajevo
"Muallim", Sarajevo
"Muslimanski glas", Sarajevo
"Naša borba", Beograd
"Naši dani", Sarajevo
"Nedjelja", Sarajevo
"Novo-pazarski glasnik", Novi Pazar
"Ogledalo", Zagreb-Sarajevo
"Odjek", Sarajevo
"Oslobođenje", Sarajevo
"Parlament", Novi Pazar
"Pijemont", Beograd
"Pobjeda", Titograd (Podgorica)
"Politika", Beograd
"Politikin svet", Beograd
"Pravda", Sarajevo
"Pregled", Sarajevo
"Preporod", Sarajevo
"Radničke novine", Beograd
"Raška", Novi Pazar
"Raška", Prijepolje

"Republika", Beograd
"Sandžak", Prijepolje
"Sandžak", Sarajevo
"Sandžak", Novi Pazar
"Sandžacke novine", Novi Pazar
"Sandžak Bosna", Frankfurt BRD
"Selam", Prizren
"Slobodna misao", Nikšić
"Studentski glas Sandžaka", Ankara
"Vreme", Beograd

SKRAĆENICE

ACG - Arhiv Crne Gore na Cetinju
AJ - Arhiv Jugoslavije u Beogradu
ANU BiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
AS - Arhiv Srbije u Beogradu
ASSIP - Arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove u Beogradu
A VII - Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu
BiH - Bosna i Hercegovina
BZK "Preporod" – Bošnjačka zajednica kulture "Preporod"
cit. - citirano
CANU - Crnogorska akademija nauka i umjetnosti
d. - dosije
ČSP - Časopis za suvremenu povijest
f. - fascikl
GDI - Godišnjak Društva istoričara
EI - Etnografski institut
IAR - Istorijski arhiv "Ras" u Novom Pazaru
IČ – Istorijski časopis
IZ - Islamska zajednica
izd. - izdavač
KDM "Preporod" - Kulturno društvo Muslimana "Preporod"
knj. - knjiga
kut. - kutija
JIČ - Jugoslovenski istorijski časopis
MOK - Međuopštinska konferencija
MK - Mjesna kancelarija
MK KP – Mjesni komitet Komunističke partije
MID - Ministarstvo inostranih dela
MP - Ministarstvo prosvjete
MUD - Ministarstvo unutrašnjih dela
LMS - Letopis Matice srpske
nap. – napomena
nav. prema – navedeno prema
NR – Narodna Republika
VGG – Vojni Generalni guverman
vid. - vidjeti
VIS - Vrhovno islamsko starješinstvo

VKBI - Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca
 OK - Opštinski komitet
 OON - Odjeljenje osnovne nastave
 Opšir. - Opširnije
 PO - Političko odeljenje
 POF - Prilozi za orijentalnu filologiju
 PPO - Političko-prosvetno odeljenje
 prim. - primjedba
 RBiH - Republika Bosna i Hercegovina
 ROK - Rukopis Omera ef. Koničanina
 RSUP - Republički sekretarijat za unutrašnje poslove
 SANU - Srpska akademija nauka i umetnosti
 SDB - Služba državne bezbjednosti
 SK - Savez komunista
 SKK - Srpski kulturni klub
 SK SKS - Sreski komitet Saveza komunista Srbije
 SO NP - Skupština opštine Novi Pazar
 SSIP - Savezni sekretarijat za inostrane poslove
 SSRN - Socijalistički savez radnog naroda
 SUP - Sekretarijat za unutrašnje poslove
 SSUP - Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove
 sv. - svezak
 UDB-a - Uprava državne bezbjednosti
 UO - Upravno odjeljenje
 upor. - uporediti
 ZAVNOS - Zemaljsko Antifašističko Vijeće Narodnog oslobođenja
 Sandžaka
 ZJJP - Zbirka Jovana Jovanovića Pižona

SADRŽAJ

PREDGOVOR..... I

Glava prva

MUHADŽIRSKI POKRETI NA BALKANU KRAJEM XIX I POČETKOM XX STOLJEĆA

Migracioni pokreti muslimanskog stanovništva na Balkanu (1877.-1879.)	34
Iseljavanje iz novopri spojenih krajeva Srbije	68
Iseljavanje iz novopri spojenih krajeva Crne Gore	90
Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine (1878.-1914.)	122
Dolazak muhadžira u Sandžak.....	161

Glava druga

ISELJAVANJA 1912.-1918.

Prelomna vojno-politička zbivanja na Balkanu	179
Prilike u Sandžaku početkom XX stoljeća i položaj muhadžira	183
Posljedice Balkanskih ratova.....	207
Iseljenički pokreti	264
Sandžak i Prvi svjetski rat.....	293

Glava treća

ISELJAVANJA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Položaj Bošnjaka u Kraljevini Jugoslaviji	308
Društveno-ekonomske i kulturno-prosvjetne prilike u Sandžaku	337
Politika straha i represije	370
Iseljavanja iz BiH, sa Kosova i iz Makedonije	409
Legaliziranje iseljeničkog pokreta	421

Glava četvrta

**ISELJENIČKI PROJEKTI I STRADANJA BOŠNJAKA U
DRUGOM SVJETSKOM RATU**

Antibošnjački genocidni programi.....	443
Pogrom Bošnjaka u Sandžaku i dijelu istočne Bosne početkom 1943. godine.....	455
Retorzija u sjeni pobjede	466

Glava peta

PORATNA ISELJAVANJA U TURSKU

Bošnjaci u novoj Jugoslaviji.....	478
Sandžak i ukidanje ZAVNOS-a.....	482
Poratno stanje u Sandžaku	490
Denacionalizatorski pritisci	516
Nastavak iseljeničkog puta	529
Put preko Makedonije.....	550
Novi put	564
Odnos vlasti prema iseljavanju	574

Glava šesta

ŽIVOT U TURSKOJ

Pod novim podnebljem.....	614
Dolazak muhadžira sa Balkana u Tursku između dva svjetska rata.....	626
Poratne tegobe i iskušenja.....	636
Naseobine i broj iseljenika.....	649
Život i običaji.....	654

REZIME	663
SUMMARY	673
IZVORI I LITERATURA	681
SKRAĆENICE.....	769